

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MERETE BØGE PEDERSEN &
ANNE TRINE LARSEN (red.)

Det bedste selskab

Festskrift til Jens Engberg
i anledning af halvfjerdsårsdagen

Det bedste selskab

Det bedste selskab

Festskrift til Jens Engberg
i anledning af halvfjerdsårsdagen

Redigeret af
Merete Bøge Pedersen og
Anne Trine Larsen

SFAHs skriftserie nr. 45

Det bedste selskab.

Festskrift til Jens Engberg i anledning
af halvfjerdsårsdagen.

Copyright: SFAH og forfatterne, 2006
SFAHs skriftserie nr. 45

Tryk: Toptryk Grafisk
Omslagsdesign: Charlotte Greve

1. udgave 1. oplag
ISBN 87-87739-75-5

Udgivet med støtte fra:
Aarhus Universitets Forskningsfond
Konsul Georg Jorck og hustru Emma Jorck's fond

SFAH har bestræbt sig på at finde rettighedshavere
til copyright på illustrationerne.
En eventuel krænkelse af ophavsretten er derfor ikke tilsigtet.
Eventuelle honorarkrav bedes rettet til SFAH.

Indhold

<i>Anne Trine Larsen og Merete Bøge Pedersen</i> Kære Jens	7
<i>Agnes S. Arnórsdóttir</i> Magt og magtesløshed. Nogle overvejelser om kønnets betydning i dansk middelalderforskning	9
<i>Nina Brandt</i> Den alternative jordbrugskultur: 1930'ernes biodynamikere vs. 1970'ernes økologer	23
<i>Anne Trine Larsen</i> Astrid Friis: En succeshistorie	37
<i>Kristine Midtgaard</i> 'Jens' og Ole. Sikkerhedspolitik under Koreakrigen 1950-53	57
<i>Søren Hein Rasmussen</i> Tegneseriekrigen. Skolelærernes kamp for Danmarks ungdom i 1950'erne	69
<i>Merete Bøge Pedersen</i> Usædelige ugerninger - Utugt og straf indtil 1800-tallet	89
<i>Birgitte Possing</i> Bodil Koch: Manegeklavn eller regeringens eneste mandfolk?	105
<i>Jørgen Smidt-Jensen</i> At spise kirsebær med de store - Museumsgenstande som historiske kilder	115
<i>Kenn Tarbensen</i> "Gale Thorsen". Værnemager, fabrikant og jordspekulant	131
<i>Michael F. Wagner</i> Hvad der gemte sig på hylden i drengekammeret Om forfatterne	157 177

Kære Jens

Da vi kastede os over projekt "festskrift" for ca. et halvt år siden, var budskabet til bidragyderne, at vi ønskede os en samling originale og gerne provokerende artikler. Samtidig understregede vi dog også, at bidragsyderne gerne måtte undersøge skufferne for ikke tidligere publicerede artikler, for vi fik nok travlt. Alligevel var der desværre allerede på dette tidspunkt nogle oplagte bidragydere, der måtte melde pas. De anede nok bedre end resten af os, hvor travlt! Vi er af den overbevisning, at travlheden ene og alene skyldes dig. Du skulle partout holde din afskedsforelæsning den 28. april 2006, og i vanlig stil var du ikke til at hugge eller stikke i. Nu kan vi til gengæld både stikke og bekende – så værsgo; her har du et festskrift.

Resultatet er blevet, synes vi, en uprætentiøs samling af artikler fra personer, der alle har krydset din vej. Hver på sin måde er de en hyldest til dig som menneske, som vejleder, som forsker. Det er vores måde at sige til lykke med den stil, hvormed du runder et i akademisk sammenhæng skarpt hjørne.

"Det bedste selskab" var egentlig blot tænkt som en arbejdstitel – et hurtigt og bramfrit skud affyret under et redaktionsmøde i Stakladen. Da vi undervejs i processen henvendte os til bidragyderne med opfordring til, at de kom med gode forslag til den endelige titel, fik vi imidlertid ikke nogen bedre forslag, men derimod en kommentar fra en af bidragsyderne, som gjorde, at skuddet, som du kan se, blev hængende: "Jamen, Jens er jo kommet i det bedste selskab af sine tidligere elever og kollegaer, der tilsammen er mindst ligeså vidtspændende og empirisk velfunderede, som han selv har været i sine forsknings-emner".

Og det er netop sagens kerne: Det handler alt sammen om at skrive den gode historie – og gerne i et godt selskab. Det du har præsteret igennem din flotte karriere har netop afspejlet denne tilgang til faget. Du har som historiker været tro mod dig selv, din mission og dit materiale. Du har som menneske i det bedste selskab vist et utroligt overskud, der ikke blot har inspireret, men også til tider virket som om revselsesretten var blevet genindført. Du har produceret og produceret og produceret. Ikke fordi du skulle, men fordi du ikke kunne lade være. Og sådan forventer vi også at se dig i fremtiden.

*Århus, april 2006
Trine og Merete*

Magt og magtesløshed

Overvejelser om kønnets betydning i dansk middelalderforskning

Af Agnes S. Arnórsdóttir

Denne artikel er baseret på et foredrag afholdt på Vikingskibsmuseet i Roskilde på et symposium om *Samfundsmagten og magten i samfundet i Danmark før 1350*, der fandt sted 19.-21. april 2001. Symposiumet var afslutningen på en lang seminarrække om samme emne, som Institut for Historie og ”Middelaldercirklen” ved Københavns Universitet havde afholdt året før. I starten af denne seminarrække hævdede professor Niels Lund, at

Realiteten er, at indtil vi har sat noget andet i stedet, eksisterer det gamle i vores bevidsthed eller i vores underbevidsthed, og det sætter fortsat grænserne for vores udskjelser.

Disse ord egner sig godt til at beskrive fraværet af et kønsperspektiv i de oplæg, som blev afholdt som led i seminarrækken. Med undtagelse af Thyra Nors’ oplæg om dronninger drøftede samtlige danske oplægsholdere temaet, som om køn ikke havde betydning for forståelsen af samfundsmagten før 1350. Denne manglende inddragelse af et kønsperspektiv på emnet i de afholdte seminaroplæg skyldes for det første, at køn ikke har været taget seriøst inden for det danske forskningsmiljø. For det andet, at der som bekendt kun findes få kilder fra kvinder i middelalderen. Undtagelsen i en dansk sammenhæng er f.eks. dronning Christines regnskaber fra senmiddelalderen og dronning Ingeborgs breve fra højmiddelalderen, men som Nanna Damsholt har påpeget, så findes der meget materiale, som giver oplysninger om mænds billede af kvinder: krønikker, helgenlitteratur, brevsamlinger, særlig abbed Vilhelm af Æbelholts, love og diplomer.¹ Dette materiale har ikke været undersøgt fuldt ud med hensyn til spørgsmålet om køn og magt i middelalderen, hvilket ellers er nærliggende på baggrund af de internationale strømninger inden for den nye køns- og kulturhistorie. I det følgende vil jeg diskutere den metodiske udfor-

dring, som den nye kulturhistorie giver, og drøfte, hvordan et kønsperspektiv kan udnyttes i udforskningen af dansk højmiddelalder.

Fra kvinder til køn

Nanna Damsholts pionerarbejde om kvindebilledet i dansk højmiddelalder og Birgit Sawyers arbejde om kvinder og mænd hos Saxo står fortsat som ensomme vidnesbyrd om, hvor vanskeligt det har været at erstatte gamle synsvinkler med nye.² Til dels kan man spørge, om den manglende fornyelse kan skyldes, at det ikke er muligt at integrere kvinde- og kønshistoriske forskningsresultater i ældre og nyere undersøgelser af samfundsmagten i dansk højmiddelalder.

Som Nanna Damsholt selv har påpeget, flyttede kvindehistorien blikket, således at kvinderne blev synlige. En gennemlæsning af kildematerialet med et kvindeperspektiv som udgangspunkt førte til nye oplysninger om kvinder. Et andet perspektivskifte, som denne tradition bidrog til, var at vurdere historiske begivenheder ud fra kvinders ståsted, noget som indebar at være opmærksom på fremstillinger af kvinder og ikke bare kongeskikkelser eller andre mandlige personer i kilderne.³ Den gamle kvindehistorie bidrog dermed til ny viden inden for historiefaget. Men trods tilvejebringelsen af ny viden har det været problematisk at integrere kvinder i historien, blandt andet fordi den ældre tradition i høj grad baserede sig på en "kønsløs" fremstilling, og hvis der i det hele taget kunne spores et køn, så var det et "mandligt intetkøn" eller mænd.⁴

Nanna Damsholt påpegede allerede i sin bog om kvindebilledet i dansk højmiddelalder, som udkom i 1985, at kvindehistorikere lægger vægt på et andet magtperspektiv, har en anden fokus end den traditionelle middelalderhistorie.⁵ Kvindehistorikeren fokuserer på kvinders deltagelse i den politiske magtkamp, på hvordan kvinder får deres sønner på tronen, fungerer som enkedronninger eller agerer som formyndere for deres barnekonger. Et eksempel på dette har vi i Erik Plovpenning's døtre. I denne sammenhæng kan man især fremhæve Margrethe Sprænghest, idet hun som enkedronning efter Kristoffer I og mor til Erik Klipping spillede en aktiv rolle i ægteskabsplanerne for Erik Plovpenning's døtre.⁶ Det skulle ikke være vanskeligt at tilføje den slags vidnesbyrd til den øvrige historie om kongemagtens udvikling i dansk højmiddelalder. Men netop fordi udgangspunktet for den ældre historieskrivning ikke primært var et ønske om at forklare magtens sammensætning, men snarere samfundets udvikling hen mod den nationale stat, bliver det vanskeligt bare at "indføre" den nye viden i historien. En diskussion om samfundsmagten og magten i samfundet før 1350 set i et kønsperspektiv skal heller ikke bare erstatte kongerne med dronninger, eller mænd med kvinder, i de få tilfælde hvor kvinder træder ind på mændenes magtscene.

Det blev også konstateret af Joan Scott og andre poststrukturalister i slutningen af 1980'erne, at det var en umulig opgave at skrive kvinderne ind i historien. Og det var i denne sammenhæng, at diskussionen om køn opstod, at man blev opmærksom på, hvordan kønnet kunne anvendes til at give et mere struktureret perspektiv på al historieforskning. I stedet for at skrive kvinderne ind i historien skulle de historiske undersøgelser handle om, hvordan køn har formet historien, og hvordan historien har formet kønnet.

De senere års internationale undersøgelser af den relationelle magtfordeling mellem kvinder og mænd har givet os et mere nuanceret billede af magtens forskellige former i middelaldersamfundet.⁷ Patriarkatet kan for eksempel ikke længere bruges som en altomfattende forklaring på magtstrukturen mellem kvinder og mænd, og det at mænd i større grad havde en formel magtposition, er ikke det samme som, at det kun var mænd, der havde magt, mens kvinder var magtesløse. Således er kvinderne ikke bare blevet fundet, men vi har også fået historiske fremstillinger, som i høj grad viser, at den politiske magtstruktur i europæisk middelalder ikke var kønsneutral, og at magtrelationer mellem køn og kønskonstruktioner var væsentlige for udviklingen af politiske institutioner.

De danske undersøgelser af magtforholdene i 1100- og 1200-tallet, som ikke har formået at få denne vinkling med i analyserne, repræsenterer derfor måske snarere et valg af fokus hos forskerne end et billede af, hvordan kildematerialet bedst kan udnyttes. Provokerende kan det konstateres, at disse undersøgelser af dansk middelalder også har at gøre med, hvem der har magt til at bestemme, hvad der tæller som historie og hvad ikke. "Whose perspective determines what counts as history?"⁸

Joan Scott og andre kvinde- og kønshistorikere har delvis erstattet billedet af kvindernes fravær i historien med billedet af det moderne magthierarki ved universiteterne. Ifølge Scott er vores moderne historiefokus et produkt af det mandlige magtmonopol på vidensproduktion. Mænd fokuserer på mandlige aktører og institutioner, og legitimerer således bevidst eller ubevidst deres egen position. Spørgsmålet om magt i denne sammenhæng drejer sig nemlig også om, hvem der skal stille spørgsmål til kilderne - og hvilke spørgsmål. Og dette mandlige magtmonopol på vidensproduktionen handler ikke bare om, hvorvidt det er kvinder eller mænd, som har de fleste stillinger ved universiteterne, eller om der forskes i kvindehistorie eller mandehistorie, men lige så meget om, hvilken status det giver at forske på forskellige områder: at det anses for mere vigtigt at tælle korn i tønder end knapper på klæder, at krig frem for barnefødsler står mere i fokus, at mølleteknologi har højere værdi end tekstilarbejde. Det er eksempler på, hvordan valget af såvel forskningsobjekter som

empiriske undersøgelseskategorier bevidst eller ubevidst er styret af mandlige normer.

Med kønshistorien ændredes interessen fra kvinder til det sociale køn (*gender, genus*) og til diskussionen om konstruktion af kønsforskelle. Målet blev at udvikle begrebet køn til en brugbar kategori for historisk analyse på lige linje med begreberne klasse og etnicitet. Målet var også at opprioritere den politiske historie og magtbegrebet som et vigtigt område for kønsforskningen.

Mens 1980'ernes udfordring var at synliggøre kvinder, viser 1990'ernes forskningspraksis, at denne viden har været brugt til at påpege kønnets betydning som strukturerende princip.⁹ Samlet kan man sige, at kvinde- og kønsperspektivet har givet nye problemstillinger og en ny forståelse af middelaldersamfundet i sin helhed. Denne udvikling af faget hænger også tæt sammen med udviklingen inden for den nye kulturhistorie, også for middelalderens vedkommende.¹⁰ I de senere år har denne udvikling bevæget sig både mod videre undersøgelser af seksualitetens betydning, mod maskulinitetsforskning samt mod en mere diskursiv læsning af det middelalderlige kildemateriale.

At læse kilderne med et kønsperspektiv

De foreskrevne normer for kvindelig og mandlighed kan defineres som den til enhver tid dominerende opfattelse af, hvilke menneskelige egenskaber og hvilke samfundsmæssige opgaver og funktioner der bør være knyttet til de respektive køn.¹¹ Disse forestillinger er historisk betingede og trænger derfor til at blive undersøgt empirisk i historiske studier.

Eftersom den teoretiske udvikling er gået i retning af en problematisering af køn som en fastlagt struktur i samfundet, er vores opmærksomhed blevet mere rettet mod den sociale virkelighed, som lå bagved magtudøvelsen. Det indebærer, at meget af det eksisterende middelalderlige kildemateriale kan læses i et kønsperspektiv. Der har været lavet undersøgelser af skellet mellem indflydelse og formel/ufornel magt i middelalderen, og spørgsmålet, om der var mange fælles værdier for de to køn, er blevet relevant. Et andet vigtigt spørgsmål er, om der var forskel på den kvindelige og mandlige måde at udøve magt på, og hvordan kvinder kunne være mænds med- eller modspillere ved æresdrab eller andre, mindre blodige hændelser. Således har kønsperspektivet givet mulighed for at udvide fagområdet politisk historie.

Men lad os nu se nærmere på, hvordan dette perspektiv kan anvendes på et konkret kildemateriale. Her vil jeg nøjes med at fremdrage nogle få eksempler, især fra middelalderens historieskrivning. Knytlinge Saga, som er en saga om

de danske kongers levned fra vikingetiden til Valdemarstiden, blev skrevet af en islænding i 1200-tallet.¹² I den finder vi følgende fortælling om Knud den Hellige:¹³

Om kong Knud og en præst.

Det skete engang da kong Knud rejste om i landet på gæsteri med sin hird at han kom til et anseligt gilde. På gildets første aften så kongen dér en kvinde så smuk at han næsten ikke syntes han havde set nogen skønnere kvinde; hende var en højtstående præst gift med. Kongen så med elskovsfulde øjne til hende. Han kaldte sin talsmand til sig og sagde at han skulde sørge for at denne kvinde var i sengen hos kongen om natten; og ingen turde tale endsige eller handle imod kongens vilje, og kongens ordre blev da udført. Og om aftenen blev kongen fulgt til sengs, og i sengen lå allerede den før omtalte kvinde; og da kongen var afklædt stiger han op i sengen, og da man havde opvartet ham som skik er, gik de, men kongen lægger sig og vender sig kærligt om til hende. Hun sagde til ham: "Gud beskærme Jer, herre konge, nu og altid. Vær nu så god at handle som det sømmer sig Jeres Højhed; tilføj ikke mig vanære og Jer selv mén; og så godt og smukt som I holder andre i dette land til sædelighed, så sømmer det sig dog at I selv har de smukkeste sæder, eftersom I går fremfor alle her i landet. Nu vil jeg bede om at, når I stedes for den konge som har al magt, han da vil vende sit øre til Jeres bøn som I nu til min." Kongen svarer: "Hvad du beder om vil jeg tilstå dig, for jeg ser at du beder om dette ud af megen god vilje, og sådan som du vil det skal være, sømmer det sig bedst; det kræver vel lige straks nogen overvindelse ikke at følge sin egen vilje; men det er dog en lille ting ved siden af de store ting vor herre Jesus Kristus har tålt for vores skyld." Så stod kongen op og gik sin vej og fandt sig en anden seng for natten.

Om morgenen kaldte kongen den præst til sig som var gift med kvinden, og sagde til ham: "Du har en god kone, præst, vær god mod hende, for jeg tror ikke der findes mange så kække kvinder i vort land." Kongen tog så en fingerring af hånden, den var både stor og god; så sagde kongen: "Denne ring skal du modtage i vennegave af mig, præst, og dertil mit venskab, og hvis nogen gør dig skade eller uret, kom da til mig, så skal jeg rette det."

Præsten takkede kongen med smukke ord for hans gave og det venskabsløfte som fulgte med. Kongen bad ham ikke takke så meget for det, ”for i førstningen vilde jeg gøre mig til din uven; men nu vil jeg bede om at du tilgiver mig det.” Præsten sagde at det vilde han gerne. Derefter skilles præsten og kongen; kong Knud var ved det gæstebud endnu en tid, og drog så derfra til et andet gæstested.

Her ser vi, hvordan en kvinde bliver brugt som et symbol for internaliseringen af kristne ægteskabsnormer, noget som i denne fortælling begrænsede kongens magt, men i et langsigtet perspektiv nok også kunne have tjent hans mål. Dette afsnit kan bruges som kilde til meget, men det vigtigste budskab er, at kvinden får kongen til at fremstå som en ærefuld person i forhold til en kristen æreskødeks. I fortællingen fremstår hun som en fristelse i kraft af sin krop, men også som et fromt menneske, eftersom hun ikke vil bryde sit ægteskabsløfte. Og det er netop dette relationelle forhold mellem de to, kongen og kvinden, som er af stor interesse. Forfatteren til sagaen vælger at fremstille kongens kristne dyder ved at placere ham i et seksuelt forhold med en gift kvinde, som samtidig kan få ham til at afstå fra fristelsen. Dette valg af fortælling rummer sandsynligvis også en vis henvisning til en social praksis, for ellers ville budskabet ikke være forståeligt for modtagerne af sagaen. Nu er denne fortælling ikke typisk for personskildringerne i Knytlinge Saga. Faktisk er den en undtagelse, for der er kun få beskrivelser af kvindelige aktører. Sagaen fokuserer hovedsageligt på mænd og deres gøremål. Nanna Damsholt har også påpeget, at kvindebilledet i Knytlinge Saga heller ikke er typisk for det kvindebillede, vi ellers finder i den samtidige danske litteratur.

Trods dette forholdsvis ”positive” kvindebillede, vi finder i Knytlinge Saga, er den først og fremmest en kilde til mandligheden: Den drejer sig om mandlige aktører, først og fremmest kongerne, og deres forsøg på at legitimere deres magt. I indledningen til den danske oversættelse af Knytlinge Saga står:

Knytlinga saga er navnet på den middelalderlige islandske fremstilling af de danske kongers levned fra vikingetid til Valdemars-tid, som her forelægges i dansk oversættelse. Sagaen ... fortæller Danmarks historie set i lyset af kongernes bedrifter og skæbne gennem et par århundreder fra Harald Blåtand til Knud den

Sjette; men det er ikke bare kongerne det handler om, der er også skurke og klerke og andre med i historien."

Hvem var disse andre, som nogle gange fik lov til at være med i fortællingerne? Var det kun mænd? Læser vi sagaen grundigt, dukker der flere kvinder op. Andre gange må vi bare forestille os, hvor de har været henne. De har ikke haft en hovedrolle i korstogene mod venderne, men det er klart, at de må have haft betydning hjemme på godset eller gården for at holde driften gående. Vi får også oplysninger om seksuelle forhold, hvad enten det er friller eller hustruer, mændene havde forhold til. I 1017 giftede Knud den Store sig med Emma, enken efter den engelske konge Ethelred. Og om Knud Lavards giftermål med Engelborg siges der en hel del.¹³ Længere nede på den sociale rangstige finder vi en kvinde og hendes husbond, der sammen står hjemme på deres gård og tager imod rejsende af kongelig byrd.¹⁴ Hør for eksempel, hvad der der fortælles i kapitlet om Ulf Jarl:

Da de kom til gården gik de til en lille stue, og Godvin lod et bord sætte frem, og der blev budt på god drik. Ulf Jarl så at det var en god og velholdt gård. Nu kom bonden og husfruen til dem, de var begge smukke og velklædte folk; de tog godt imod gæsten, og han sad der dagen over og nød den bedst tænkelige behandling.

Flere sådanne billeder findes fra middelalderen af hustruer ved siden af deres mænd. Nogle af kalkmalerierne i vore kirker afbilder konger med hustruer ved deres side. Forklaringen på, at vi i eftertiden ikke mere indgående har diskuteret sådanne kønsrelationer i forbindelse med udviklingen af kongemagten, ligger mere i eftertidens moderne syn på magtpolitik end i samtidens billede af den.

Joan Scott har lært os, at der er særlig god grund til at være på vagt i forhold til emner, hvor køn tilsyneladende ikke er til stede. Det har fået mig til at sætte et spørgsmålstejn til den traditionelle politiske fremstilling af samfundsmagten i det 11. og 12. århundrede. Efter min mening skyldes denne kønsblindhed med hensyn til perioden ikke bare manglende forståelse for ældre tiders magtstrukturer, men også - som allerede nævnt - at det kildemateriale, vi har, giver færre direkte oplysninger om kvinder end mænd. Det hænger sammen med,

at også kilderne er et kønspolitisk produkt, og skal ikke nødvendigvis ses som udtryk for, at det kun var mænd, der havde magt i samfundet.

Hvad repræsenterer kildematerialet da, hvis ikke magtesløse kvinder og magtfulde mænd? Spørgsmålet er i familie med temaet for symposiet i Roskilde, nemlig hvem det egentlig var, som havde samfundsmagten i det danske højmiddelaldersamfund.

Mod en anden forståelse

Anvendelsen af begrebet køn som en analytisk kategori kan få os til at se, hvordan ideen om kvinder og mænd har formet institutioner som ægteskabet, kirken og staten i middelalderen: Mænd skal have embeder, kvinder skal tie stille i kirken etc. Samtidig står det klart, at både kvinder og mænd har været historiske aktører i det daglige liv og har været med til at udforme samfundsudviklingen på forskellige måder. Vi er i færd med at forkaste forestillingen om middelalderen som en kopi af 1800-tallets politiske magtstrukturer, som især arbejder af Lars Hermansson og Kim Esmark har været inde på.¹⁵ Ingen af de to har dog i særlig grad problematiseret den "falske kønkonstruktion", som blev etableret i 1800-tallet ved, at datidens politiske og juridiske kønssystem blev ført tilbage til middelalderen. Ud fra 1800-tallets forhold var konstruktionen forståelig. Det var en tid, hvor bevidstheden om kvinders manglende rettigheder og kvinders manglende formelle politiske magt blomstrede. Det var imidlertid forkert at føre dette billede tilbage på middelalderen. Paradoksalt nok var det også i 1800-tallet, at myterne om de stærke middelalderkvinder opstod. Her i Danmark står billedet af dronning Thyra stærkt.¹⁶ I Jelling skulle både Gorm og Thyra ligge begravet i hver sin høj efter hedensk skik, og selv om dette ikke kan udledes direkte af runestenenes tekst, opstod traditionen tidligt i lighed med myterne om dronning Thyra som værner af rigets grænse - myter, som gav yndede motiver for 1800-tallets kunstnere.¹⁷

Der er en særlig grund til, at jeg vil give denne mytedannelse en historisk forankring. Som jeg har argumenteret for før,¹⁸ viser disse myter os vejen mod en mere reel historisk fortid. Anne Pedersen har, både i udstillingsteksten på det nye museum i Jelling og i en artikel i *Vejles Amts Årbog* fra 1999, påpeget, at kong Gorm ikke fik mange venlige ord med på vejen hverken af Saxo eller Svend Aggesen. Begge var derimod enige om dronning Thyras afgørende betydning for landet. Hun blev af dem begge fremstillet som en af Danmarkshistoriens store kvindeskikkelser. Myten er stærkt knyttet til en tid, Saxos og Svend Aggesens tid, hvor personlige alliancebånd, venskab og ægteskab med mere netop spil-

lede en hovedrolle i politikken. Disse magtkanaler i de førststatslige samfund kender vi godt fra den europæiske forskning, og der er ingen grund til at tro, at stærke personligheder ikke også i Danmark har spillet en stor rolle, hvad angår muligheden for at opnå magt. Alligevel er kvinderne ikke hovedpersonerne i middelalderlitteraturen, den største part af litteraturen har sin hovedfokus på de mandlige aktører. Hvordan skal vi forklare denne mandlige fokusering, hvis vi ikke mener, at den repræsenterer det reelle magtforhold mellem kønnene?

Lad os igen tage udgangspunkt i Knytlinge Saga. Den bygger i meget høj grad på en konstruktion af mandligheden og mænds dyder. Målet er at fortælle om mænds heltedåd, for dette var vigtigt for at kunne legitimere kongemagten. Det betyder selvfølgelig ikke det samme, som at de omhandlede konger havde en sikker magtposition. Det er nemlig det modsatte, som er problemet: Der er et stærkt behov for at legitimere de forskellige magtpositioner, som rivaliserende høvdingefamilier havde i et statsløst samfund, og det var noget, islændingene var eksperter i. Både skjaldedigtene og de senere kongesagaer skal forstås i denne sammenhæng. De er skrevet i et forsøg fra kongemagtens side på at legitimere sin magt over riget. Fortællingerne i Knytlinge Saga og andre historiske fortællinger skal derfor forstås i forbindelse med behovet for at legitimere kongemagten i 1200-tallet. Denne tradition var forbundet med vikingetidens ældre krigerkultur rent beretningsmæssigt. Kongesagaernes tradition ligger i forlængelse af fortællinger, hvor det var en anden idealtipe end kongen, der var i hovedrollen. Jeg tænker på de ældre høvdingedømmers heltesyn. Troskabseder til høvdinge og disses generøse uddeling af gaver til gengæld spillede uden tvivl en afgørende rolle i den tidlige middelalders nordiske samfund. Det er disse mandlige magtstrukturer, som vikingetidens skjalde priser i deres digte. Men hverken gaveudveksling mellem høvdinge eller bygningen af Dannevirke foregik i en kønsneutral zone. Vikingeskibene kan ses som et nyt magtinstrument for søkongedømmet, som en nødvendighed i en vikingøkonomi, som ikke kunne brødføde befolkningen uden plyndringstogter udenlands. Det er i denne tradition, heltedigtene repræsenterer de unge mænds idealtipe. Men de er ligesom kongesagaerne ikke kilder om mænds magt og kvinders magtesløshed. Tværtimod er de et forsøg på at legitimere ustabile magtpositioner. De skal ikke læses som billeder på mænds magt og kvinders magtesløshed. Vi skal stille spørgsmål som: Hvordan forholdt krigerne sig til kvinderne, og hvilken rolle spillede kvinderne for deres heltedige dåd? Vi må huske, at selv om avanceret militærteknologi havde stor betydning for søriggerne, og ikke mindst i kampen mellem dem, så er togterne og krigerne ikke

hele vikingetidens kultur. Hvilken plads havde kvinderne i dette samfund, og hvordan var samspillet mellem kvinders rolle i at uddele ære og mænds handlinger? Hvorfor rejste kong Gorm en sten for sin Thyra?

Bagved litterære og billedlige konstruktioner finder vi også beskrivelser af mere "virkelige kvinder og mænd". Bondeparret i Knytlinge Saga, der byder velkomne gæster ind i deres stue, og præstekonen, som kong Knud ville få i sin seng, tilhører denne gruppe. Nanna Damsholt har formodet, at kvindebillederne i Knytlinge Saga er præget mere af de handlekraftige islandske kvinder end de andre – og mere typiske – kvindebilleder, man kan finde i den danske litteratur fra højmiddelalderen. Men måske kan vi tillade os at spørge, om ikke bondekvinde i dansk højmiddelalder kunne være lige så stærke som de islandske kvinder? Problemet er bare, at vi mangler skriftlige kilder, som kan fortælle mere om de lavere samfundslag.

Jeg har i flere sammenhænge fortalt om sagakvinder, som deltager aktivt i fejder og konflikter og vogter over familiens ære.¹⁹ Et eksempel på dette var familiemedlemmernes ære, som både kvinder og mænd støttede på forskellige måder. Kvinder æggede og mæglede, de brugte ordets magt, mens mænd kunne udøve magt direkte, på tinge eller med våben i krig. Dette billede møder vi igen og igen i den nordeuropæiske litteratur: billedet af en kvinde, som står stærkt i to familier, og som kan bruge ordet til at få mænd til at handle. Sådanne fortællinger om "stærke kvindeskikkelser" findes ofte i samfund, som er organiseret efter bilaterale slægtskabsprincipper, det vil sige principper, hvor man tilhører både sin mors og sin fars slægtslinje. Det er en udfordring at forsøge at indfange det faktiske køn, altså hvordan kvinder og mænd i middelaldersamfundet på forskellige måder bidrog til produktion og reproduktion, til økonomisk aktivitet og politiske hændelser. Eksisterede der eventuelt *forskellige identiteter hos kvinder og mænd*, således at de kunne acceptere forskellige rettigheder og pligter i samfundet? Eller accepterede kvinder og mænd ikke ulighederne?

Ud fra et kønsperspektiv var samfundsmagten både et produkt af kønsbestemte strukturer, samtidig med at de nye magtstruktur, som opstod i løbet af især 1200-tallet, fik stor betydning for kønnes stilling. Med universiteterne får vi formaliseret en skriftkultur, som var forudsætningen for udvikling af administration både for kirke- og kongemagt. Kvinder var udelukket fra denne magtkanal, men betyder det, at de ikke havde nogen indflydelse på udviklingen af konge- og statsmagt? Disse strukturer bør undersøges bedre empirisk. Vi kan for eksempel konstatere, at kirken som organisation kun havde plads til mandlige personer, mens kirken i betydningen samfundet gav kvinder en

større symbolsk placering på grund af kvinders rolle som formidlere af kristne normer. Hvad betyder det i forhold til spørgsmålet om, hvem der havde magt, og hvordan den blev udøvet?

Afslutning

Hvad var det, Niels Lund sagde:

Realiteten er, at indtil vi har sat nogen andet i stedet, eksisterer det gamle i vores bevidsthed, eller i vores underbevidsthed, og det sætter fortsat grænserne for vores udskejelser.

Her har jeg givet nogen eksempler på, hvordan man ved brug af et kønsperspektiv kan ”sprænge grænserne for vores udskejelser.” Traditionen står stærkt, men tiden er inde til at erstatte 1800-tallets ukorrekte billede af magten i middelalderen med et mere postmoderne syn. Måske kan det, som vi før har antaget for tegn på magtesløshed og manglende deltagelse på den historiske scene,²⁰ erstattes med en anden forståelse. Denne forståelse af, hvordan samfundsmagten før statens opkomst i høj grad byggede på de mere uformelle menneskelige relationer, er så småt i færd med at vinde indpas i den danske højmiddelalderforskning. Det, som mangler, er at sætte denne forståelse ind i en større kulturhistorisk sammenhæng, hvor det bliver klart, at både kvinder og mænd spillede en betydelig magtpolitisk rolle.

Synliggørelsen af kvinder generelt i det europæiske middelaldersamfund har ført til, at vi har fundet dem på steder, hvor den traditionelle historiefortælling ikke har bemærket dem. Denne synliggørelse har vist, at kvinder var til stede på for eksempel de gamle høvdingeting, selv om de ikke kunne have et formelt embede, og at de også var til stede på et andet lige så vigtigt magtpolitisk område, nemlig i hjemmet. Kvinder rejste, drog på pilgrimsrejser og korstog. De bestilte slægtskrøniker, læste og formidlede kultur mellem generationer. I det hele taget var de aktive ”med-regenter” i magtpolitiske sammenhænge. Synliggørelsesprojektet har også i højere grad fået os til at fokusere på husholdningen, ægteskabet og familien som et forskningsobjekt. End videre er vi begyndt at undersøge andre institutioner, som for eksempel kongemagten og udviklingen af staten, ud i fra et kønsperspektiv. Kvinde- og kønshistorie har dermed givet grundlag for nye fortolkninger af mænds historie, som så har fået betydning for nye fortolkninger af kønsrelationerne.

Sådanne resultater bør udfordre ”the main stream story”, det vil sige den traditionelle historiefortælling, som udelukkende har fokuseret på mandlige

aktører og mandlige institutioner. Et mindre krav er, at de må undersøges på ny i lyset af den nye viden om kvindernes plads og kønsrelationernes betydning.

Denne synliggørelse indebærer også en revurdering af kildegrundlaget, altså hvilke kilder der er egnede, og hvilke der ikke er. Måske fortæller lovmaterialet, som udelukkende tager udgangspunkt i mænds verden og på mange måder er et ideologisk forsøg på at begrænse kvinders rettigheder, i virkeligheden mindre om de faktiske magtforhold end middelalderlitteraturen, som ofte tager sit udgangspunkt i følelser og det daglige liv.

1 Også Thelma Jexlev har skrevet om, hvordan man bedre kan udnytte blandt andet diplomaterialet i en kvindehistorisk sammenhæng. Se Thelma Jexlev. 1980. "Wills, Deeds and Charters as Sources for the History of Medieval Women." I ed. Birte Carlé, *Aspects of Female Existence*. København: Gyldendal, s. 28-40.

2 Se Nanna Damsholt. 1985. *Kvindebilledet i dansk højmiddelalder*. København: Borgen og Birgit Strand (nu Sawyer). 1980. *Kvinnor och män i Gesta Danorum*. Göteborg: Kvinnohistorisk arkiv, s. 18. Når jeg siger, at disse to disputater står som "ensomme vidnesbyrd om, hvor vanskeligt det har været at erstatte gamle synsvinkler med nye", mener jeg, at deres indsats inden for kvinde- og kønsforskning ikke er blevet taget op og indarbejdet godt nok i højmiddelalderens Danmarkshistorie. Det gælder både de to nævnte arbejder, men også Damsholts og Sawyers videre udforskning af kvinders betydning for den sociale og religiøse kultur, eksempelvis Sawyers om runestene og Damsholts om forskellige maskuliniteter. Andre undersøgelser af kvinders rolle i middelalderkulturen som for eksempel Thelma Jexlevs og Anne Rüsings studier har heller ikke fået den opmærksomhed, som de har fortjent.

3 Damsholt. 1985. op.cit, s. 11, 13, 15.

4 Kristin Natvig Aas. 1993. "Patriarkatsteoriernas maktforståelse bör nyanseras", *Kvinnovetenskapligt Tidskrift*, 2, s. 27-44 Agnes S. Arnórsdóttir. 1994. "Metode og islandsk middelalderpolitik", *Det 22. nordiske historikermøte. Rapport III: Fra kvinnehistorie til kjønns historie?*, Oslo: Universitetet i Oslo og Den norske historiske forening, s. 16-17.

5 Damsholt. 1985. op.cit. s. 11.

6 Se for eksempel Kristen J. Rasmussen. 1987. "Kong Eriks Døtre", *Den fysiske Historiker*, 42: Individ, slægt og magt i dansk middelalder, s. 47-67.

7 I europæisk historie findes der efterhånden en lang tradition for at studere de forskellige landes udvikling af øvrighedsmagt i forbindelse med, hvor vigtigt blandt andet ægteskaber var for alliancepolitikken, hvor både mænd og kvinde spillede en stor rolle. Desuden findes der tilbage til slutningen af 1980'erne en del arbejder, som især har fokuseret på emnet kvinder og magt. Se for eksempel bidragene i Mary Eler and Maryanne Kowaleski ed. 1988. *Women and Power in the Middle Ages*. London: The University of Georgia Press.

8 Joan Scott. 1993. "Women's History". I Peter Burke ed. *New Perspectives on Historical Writing*. Oxford Polity Press, s. 43-44.

9 Kari Melby. 1996. "Norsk kvinnehistorie 1975-1995. Kjønnetts endrede vitenskapelige status", *Historisk tidsskrift*, 1-2. Oslo: Den norske historiske forening, s. 202-203.

- 10 Eksempelvis handler en tredjedel af antologien *Writing Medieval History* om seksualitet og køn. Se Nancy Partner ed. 2005. *Writing Medieval History*. Oxford: Hodder Arnold.
- 11 Birgitte Possing. 1992. "Køn og kvindelighed - hvilke historiske kategorier?". I *Konnet i historien. Den Jyske Historiker*, nr. 58-59, s. 38.
- 12 Om sagaens datering se *Íslenzk fornrit*, XXXV: Danakonungasögur, Reykjavík, 1982, s. clxxix.
- 13 *Knytlinge Saga. Knud den Store, Knud den Hellige, deres Mænd, deres Slægt*, oversat af Jens Peter Ægidius. 1977. København, s. 50f.
- 14 *Knytlinge Saga*, 1977, s. 7.
- 15 *Knytlinge Saga*, 1977, s. 123.
- 16 *Knytlinge Saga*, 1977, s. 25.
- 17 Lars Hermanson. 2000. *Slækt, venner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Göteborg, Historiska Institutionen; Kim Esmark. 2003. "Fromhed og ære. Hvidernes gaver til Sorø kloster i 11- og 1200-tallet", *Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt: Tissø og Åmoserne - kulturhistorie og natur*, s. 108-126; Kim Esmark, "Godsgaver, calumniae og retsantropologi. Esrum kloster og dets naboer, ca. 1150-1250", *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*, red. Peter Carelli, Lars Hermanson och Hanne Sanders, Lund, 2004, s. 143-180.
- 18 Se Anne Pedersen. 1999. "Jelling-monumenterne på tærskelen til et nyt årtusinde", *Vejle Amts Årbog*, s. 26.
- 19 Pedersen. 1999, s. 29.
- 20 Agnes S. Arnórsdóttir. 2000. "The Memory of Strong Women and the Shaping of Icelandic Identity", *Women's Politics and Women in Politics. In Honour of Ida Blom*, ed. Sölvi Sogner and Gro Hagemann, Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, s. 21-30.
- 21 Se senest Agnes S. Arnórsdóttir. 2004. "'Ærens vej'. Om kampe og kærlighed i middelalderens Europa". I Agnes S. Arnórsdóttir og Jens A. Krasilnikoff red. *Køn i historien*. Århus, Aarhus Universitetsforlag, s. 67-87.
- 22 Jf. diverse artikler i Jennifer Carpenter and Sally-Beth MacLean. 1995. *Power of the Weak. Studies on Medieval Women*, ed. Jennifer Carpenter and Sally-Beth MacLean, Chicago: University of Illinois Press.

Den alternative jordbrugskultur: 1930'ernes biodynamikere vs. 1970'ernes økologer

Nina Brandt

I maj 1936 samledes nogle af dansk adels driftigste jorddrotter og dygtigste handelsmænd til et fortroligt møde, der for eftertiden skulle sætte spørgsmålstegn ved *dansk landbrug* - det der ellers var blevet og fortsat skulle vedblive at være et meget homogent erhverv. Mødet havde til formål at etablere en forening for biologisk dynamisk jordbrug; en jordbrugspraksis, der byggede på Dr. Rudolf Steiners åndsvidenskabelige, antroposofiske lære.¹ *Den biodynamiske forening* blev stiftet af hovedsageligt godsejere, og med denne forening kom det "almindelige" landbrug for første gang i opposition til et selvproklameret "alternativ" landbrug. Bag den biologisk dynamiske jordbrugsmetode og -livsstil var en bærende ideologi og et ønske om at skabe sund jord og sund kost for at kunne forbedre menneskers og dyrs livskvalitet samt gøre op med materialismen og fremmedgørelsen af naturen. Måden at gøre det på var ved at ændre holdninger og praksisser.

I begyndelsen af 1980 samledes nogle af 1968'er generationens mest aktive akademikere, studerende og andengenerations alternative jordbrugsdyrkere til et møde på det økologiske stor-kollektiv *Svanholm*. Formålet var at etablere en jordbrugsforening for økologiske landmænd, og visionen blev til virkelighed, da den økologiske jordbrugsforening holdt sin stiftende generalforsamling året efter. Meget sigende foregik generalforsamlingen i Ungdommens Hus i Roskilde; båndene til 1968'er-begrebet og -ånden var ikke til at komme udenom.² Forud for den økologiske forenings etablering gik flere års famlende praktiske og græsrodspolitiske forsøg på at skabe et rum og noget samling over de ikke-biodynamiske alternative jordbrugere og deres metoder, der i starten kaldtes alt fra *giftfri dyrkning* til *bio-brug*. Den nyetablerede forening og den økologiske jordbrugsbevægelses bærende ideologi og målsætning var at arbejde for udbredelsen af den økologiske jordbrugsmetode, at fremme kendskabet til disse metoder og at hjælpe nye avlere i gang. Politisk pression var vejen frem i bestræbelserne på at få bedre forhold for mennesker, dyr, planter og jord.

Formålet med denne artikel er at redegøre for de praktiske udviklingsforløb og de ideologiske bevæggrunde i forbindelse med fremvæksten af alternative jordbrugsbevægelser i 1930'ernes og 1970'ernes Danmark, samt at præcisere hvad disse modkulturers ønske om indflydelse resulterede i. Den bærende hypotese er, at alternative livsstilsprojekter eller utopia skal ses som en reaktion på samtidens økonomiske og kulturelle kriser. Det er desuden hensigten at vise, hvordan de alternative jordbrugsbevægelser og deres strukturering omkring en ideologisk kerne kan bruges til at forstå og sætte andre livsstilstrends som *Simple Living*, *Grønne Familier* og *Fair Trade* i perspektiv. Det er netop derfor, det er interessant at redegøre for og sammenligne udviklingen i de to alternative jordbrugsbevægelsers fremvækst.

Historien om en tidlig modbevægelse: De alternative i 1930'erne: biodynamikerne

Bag etableringen af en biodynamisk forening lå års ideologidrevet arbejde. Allerede i slutningen af 1920'erne og i begyndelsen af 1930'erne fik *Magasin Du Nord*s direktør Carl Vett ideer om at bringe det biodynamiske jordbrug til Danmark;³ givetvis et indslag udsprunget af rigmandens mange besøg på helsesanatorier og kursteder. På sådanne steder var kosten, sundheden og det hele menneske et både oplagt og uundgåeligt emne for diskussion. Forudsætningerne for denne interesse var, at de mennesker, der tog på kurophold, var fra den øverste samfundsklasse, hvor der både var penge og tid til at interessere sig for livets mere filosofiske aspekter. Carl Vett var ingen undtagelse, og det blev for ham et livsværk at arbejde for biodynamikken.

En bevægelse spirer frem

Allerede i 1931 arbejdede Carl Vett på at få etableret nogle private biodynamiske forsøg, og han havde i den forbindelse fået kontakt til forstander Karl Andreas Chr. Bondorff fra Statens *Planteavlslaboratorium* i Lyngby på Sjælland.⁴ Det resulterede i et samarbejde om forsøg på seks større gårde i Nordsjælland; *Bregentved*, *Barfredshøj*, *Gjorslev*, *Førslev*, *Harrested* og *Lyngbygaard*. Forsøgene skulle inspiceres og passes af en Hr. Erik Sandgren, der tidligere havde arbejdet for en tysk forsøgsring, der blev etableret lige efter Steiners antroposofiske landbrugskursus i 1924.⁵ Allerede i 1932 offentliggjorde Vett forsøgenes foreløbige resultater, og hans hensigt var tydelig. Målet var, mere end noget andet, at vise, at der var en anden vej for landbruget end det kemiske spor, der blev hyldet i datidens landbrugsblade.

Intentionerne med forsøgene kom dog til kort, da projektet hele tiden løb ind

i nye forhindringer. Vett havde forestillet sig, at der kunne opnås statslig støtte til forsøgene, men et skarpt læserbrev fra kontorchef H.C. Larsen fra *Statens Planteavlsskontor* gjorde både ham og andre vildledte sjæle opmærksom på, at det kun var eksisterende og anerkendte landboorganisationer, der kunne få tilskud.⁶ Da Vett ikke tilhørte denne kategori, kom han derfor selv til at betale udgifterne til forsøgene, hvilket resulterede i at forsøgsparcellerne blev beskåret og de tyske leverandører af de biodynamiske produkter bakkede ud.⁷ Der var ikke meget andet end skuffelse tilbage, da Præstø Amts Landboforening, Sydsjælland uventet tilbød at fortsætte nogle af forsøgene i eget regi.⁸ Dette tilbud var et udtryk dels for Vetts smittende entusiasme og dels for modstand hos bønderne selv mod tidens sociale og praktiske udviklingstendenser. Der fandtes hos store dele af datidens landbefolkning en udtalt skepsis overfor kemiske bekæmpnings- og gødningsmidler. Samtidig var der en desperation i forhold til den landbrugskrise, forårsaget af bl.a. andre eksport- og importlandenes høje toldbarriere, der i 1930'erne gjorde alle muligheder for udgiftsbekæring interessante i forsøget på at sikre overlevelse.⁹ De biodynamiske metoder gav i teorien en opskrift på, hvordan man kunne overkomme de økonomiske og kulturelle problemer indenfor landbruget, hvilket var, hvad Vett forsøgte at viderefremme til alle, der gad lytte.

Fortsat entusiasme og forsøg

Vett gav da heller ikke op. I 1932 havde han til trods for modstand fra Bondorff, forstanderen for *Statens Planteavlslaboratorium*, alligevel fået denne overtalt til at påbegynde fireårige biodynamiske forsøg på to forsøgsstationer: *Askov* og *Lyngby*, der påbegyndtes i 1933.¹⁰ Allerede året efter fandt Bondorff "... det forsvareligt allerede at afslutte forsøgene...", angiveligt fordi enhver interesse for metoden efter et års forløb skulle være blevet en sagablot.¹¹ Vett må have revet sig i hårene og undret sig over, om intentionerne med påbegyndelsen af forsøgene overhovedet havde været reelle eller blot en måde at *holde sine fjender endnu tættere til livet* på. For sagen var, at man fra langt de fleste statslige sider (som fx *Statens Planteavlslaboratorim*, *Landbrugsraadet*, *Den Kongelige Veterinære og landbohøjskole*) var af den opfattelse, at den nye tids landbrug skulle funderes på de kemiske vidundermidler. Som Bondorff skrev i *Tolvmandsbladet*, så var det alt for provokerende at tænke sig at: "... ikke alene Nutidens Gødningslære, men saavel Plantefysiologi som Kemi [skulle være] Taabeligheder...".¹² Dette var jo, hvad den biodynamiske metode og dens fortalere både direkte og indirekte gav udtryk for. De skuffende erfaringer og de dårlige forsøgskonklusioner fra *Askov* og *Lyngby*, der udsendtes på tryk i 1936 i *Beretning 289 fra Statens Forsøgsvirksomhed i Plante-*

kultur,¹³ var ikke bare skuffende for Vett, men de medførte også en skarp reprimande fra den biodynamiske højborg, Guntheanum i Schweiz. Her anså man den danske forsøgsberetning for skadende for hele den biodynamiske sag og dens udbredelse.¹⁴ For det overordnede formål for biodynamikkens centrale uddannelses- og forsøgssted var helt klart både at vise og overbevise, særligt den vestlige, verden om, at den biodynamiske landbrugsmetode var løsningen på mange af datidens og fremtidens problemer.

En forening i spidsen

Der var derfor kun én vej frem, hvis Vett også fremover ønskede at arbejde for udbredelsen af biodynamikken. Der måtte en godkendt forening til. Han havde allerede tidligere taget skridt til etablering af en sådan forening, men uvist af hvilke årsager var de tidligere foreninger forsvundet ud i det samme mørke, som de kom fra. Måske var der ikke nok interesserede, eller måske havde foreningerne for svære navne som fx *Forsøgsring af Antroposofiske Landbrugere og Gartnere i Danmark* eller *Forening for Stalddyr-forsøg*.¹⁵ Det var først i 1936, efter udgivelsen af den negative Beretning 289, at Vett fik samlet en kreds af mænd, der var interesseret i at oprette en forening. Den 3. maj 1936 afholdtes, som nævnt i indledningen, et fortroligt møde på *Park Hotel* i Odense med det formål at stifte en forening. Den 13. juni 1936 blev *Forening til Fremme af den biologisk-dynamiske Driftsmaade* dannet.¹⁶ Det interessante ved etableringen var, at 12 ud af de første 19 medlemmer var godsejere eller forvaltere af godser heriblandt Lensgreve Bernstorff-Gyldensteen og direktør og godsejer Frederik Lausen, Århus Oliemølle.¹⁷ En sådan interesse fra disse mennesker i samfundets top var et udtryk for, at der økonomisk, praktisk og socialt var brug for landbrugsøkonomisk og -metodisk nytænkning for at klare periodens problemstillinger. Godsejernes engagement og interesse i biodynamikken skal ses i lyset af, at det også tidligere i dansk landbrugs historie ofte var på de store godser, at nye metoder blev afprøvet og taget i brug først. Det var her, man havde kapitalen, indsigten og visionerne om at indføre andre praksisser, der kunne gøre landbrugsproduktionen bedre og mere rentabel særligt i forhold til de samfundsmæssige udviklingstendenser i den givne periode.

De godsejere, der meldte sig ind i *den biodynamiske forening*, var af lignende støbning og havde samme bevæggrunde. De forventede at få metoder og redskaber til at få bedre produkter, der kunne give højere priser, og samtidig kunne skære i udgifterne til kemiske hjælpemidler og dyr foderimport. Som den jyske godsejer Kjeldsen sagde: "*Vi maa have dette her som Modvægt mod Svinekortene...*".¹⁸ Deres opbakning bag biodynamikken var dermed et udtryk for

en videreførelse af en social og praktisk landbrugsproces, der var påbegyndt allerede med indførelsen af de første fornyende jordbrugstiltag - og reformer tilbage i 1700-tallet.

En modreaktion i modvind

Trods det at statslige instanser ikke støttede eller forstod den biodynamiske metode eller den nye forening, viste stigningen i antal medlemmer, at der var et behov for at finde metoder, der kunne afhjælpe de økonomiske og metode-mæssige problemer. Tallet steg fra 19 i 1936 til 528 i 1950.¹⁹ Det er igen på sin plads at trække paralleller bagud og konkludere, at som tidligere i historien såvede indførelse af nye metoder og tilgange ud i den "almindelige" bondebefolkning - i form af tilegnelse eller adaption af de metoder, som godsejerne eller kronen havde introduceret. Og *den biodynamiske forening* blev da også mere og mere en forening for gårdejere og havefolk end for godsejere og godsforvaltere. Udviklingen i medlemmernes antal og sociale baggrund var et tydeligt tegn på, at foreningen havde ramt nogle sociale og ideologiske behov. Folkeliggørelsen var et udtryk for bondebefolkningens fortsatte modstand mod forandring i form af de "nye" kemiske tider. Forstået på den måde, at de biodynamiske metoder i 1930'erne og frem til 1960'erne på mange måder lå meget tæt op af de metoder, der ellers var mest udbredte og almindelige. Her tænkes der på sædskifte, kompostering af dyregødning og et passende antal dyr i forhold til marker. Ligeledes var det et udtryk for et behov for bevidst at tilvælge nogle værdier, der gav mening i en foranderlig verden.

Til trods for opbakningen fra gårdmænd og havefolk kom den biodynamiske bevægelse eller metode dog aldrig til at øve nogen indflydelse på samfundet. Det blev ikke opfattet af *offentligheden*, forstået som de toneangivende politikere, pressen og befolkningen generelt, som værende et brugbart alternativ til at bekæmpe økonomiske eller kulturelle omstillingsproblemer. Den udprægede økonomiske interesse hos de grundlæggende herremænd holdt ganske enkelt ikke ved. Årsagen var, at der i 1930'erne til 1950'erne endnu ikke var nogen forståelse for forureningsproblemer i forbindelse med opblomstringen af et kemisk landbrug; tværtimod havde samfundet i stigende grad brug for et høj-produktivt, maskiniseret og effektivt landbrug for at sikre fødevarereproduktionen. Og da Marshall-hjælpen efter 2. Verdenskrig blæste "klar til start" for denne udvikling, blev de enkelte landmænds incitament til at bruge en stadig mere gammeldags og marginaliseret metode kraftigt formindsket. I 1930'erne fandtes der ganske enkelt ikke en alternativ forandringsbølge og ej heller et behov for ekstensive, miljørigtige eller kvalitetsforbedrende jordbrugs-

metoder, som det var sagen i 1970'erne og fremefter. Den fornyelsesproces af landbruget som den biodynamiske bevægelse sigtede efter, både praktisk og ideologisk, blev derfor stoppet af ydre omstændigheder. Endvidere lod det til, at foreningens og den danske biodynamiks "fars", Vetts, dårlige erfaringer med statsligt samarbejde og indflydelse resulterede i, at *den biodynamiske forening* og bevægelse fik en medfødt skavank og angst for at begive sig ud i lignende tiltag fremover. Af den grund kom den biodynamiske metode og den biodynamiske bevægelse mest af alt til at virke som et symbol på en ideologisk reaktion på den sociale, økonomiske og kulturelle krise, der oplevedes i 1930'erne – og dermed en påmindelse om, at værdier og ideologier har størst betydning, når et samfund er under pres og forandring – økonomisk som kulturelt.

De alternative i 1970'erne: økologerne

Studenteroprøret, ungdomsoprøret eller 1968, som er blevet gjort til et selvstændigt begreb, var et sammenfald af hændelser, der alle på den ene eller anden vis havde til hensigt at gøre op med den tidligere generations kultur og livsstrukturer.²⁰ Den alternative jordbrugsbevægelse, der voksede frem i 1968'er opgørets kølevand var ingen undtagelse.

De første tegn på, at denne generations oprørstrang også influerede og omfattede landbruget og dets metoder, var da et alternativt jordbrugstidsskrift ved navn *Bio-Information* gik i trykken i 1973. Det var et tegn på, at der nu var så mange, der forsøgte at udleve jordbrugsutopi i praksis, at et fælles tidsskrift havde et læsergrundlag og dermed en eksistensberettigelse. Året efter, blev en definition af en fælles betegnelse for denne landbrugsmodkultur trykt i *Bio-Information*, og begrebet og forståelsesrammen *Økologisk jordbrug* var skabt.²¹ At begrebet hurtigt skulle blive synonym med ikke-biodynamiske alternative jordbrugsmetoder, var alene et resultat af biodynamikernes modstand mod dette fællesskab. Årsagen til denne modstand må tilskrives en vis dogmatisk holdning om, at kun ved at følge de biodynamiske regler – og ikke nogle fællesøkologiske bredt definerede regler – var et landbrug "rent" nok.

Samtidig med udgivelsen af *Bio-Information* blev kursuscenteret *Ørkengartneriet* oprettet i Ålestrup på Sjælland. Det var et praktisk uddannelsessted for landmænd og andre, der var interesseret i ikke-biodynamisk men stadig "giftfri" jordbrugsdyrkning, som det kaldtes. Bag begge tiltag stod én mand, Niels Erik Jensen.²² Hans pionerarbejde indenfor alternativt jordbrug var et udtryk for denne andengeneration af alternative jordbrugeres vision om at samle alle alternative jordbrugere i én fælles modkultur til det "almindelige" eller, hvad skulle blive kendt som, det "konventionelle landbrug". Biodynamikernes

modstand gjorde, at et sådan samarbejde først fra midten af 1980'erne skulle blive en realitet. Ikke desto mindre betød både etableringen af tidsskriftet og kursusstedet, at der var skabt et *oppositionelt rum* eller et mulighedernes rum, hvor samling, uddannelse og *networking* kunne finde sted.²³ Selve dannelsen af et oppositionelt rum fyldt med jordbrugere, der positionerede sig overfor det konventionelle og parallelt med det biodynamiske jordbrug, var desuden en afspejling af, at hele kulturen omkring landbruget - fødevarer, livsstil og metode var under kritik. At der overhovedet voksede en alternativ jordbrugskultur frem, for anden gang, var desuden et udtryk for, at der i denne tidsperiode ikke længere herskede konsensus om nogle samfundsmæssige problemstillinger, som livsstil, miljø- og naturværdisætning og økonomistrukturer. Dette afspejledes også i hændelser som etableringen af Fristaden Christiania i 1971 og opblomstringen af kollektiv-, kvinde- og miljøbevægelser, der alle var et udtryk for en hensigt om ideologisk og socialt at omrokere samfundsstrukturene og den kapitalistiske verdensorden.

Socialistiske bønder

Bio-information og *Ørkengartneriets* forsøg på at skabe informerende og uddannende "rum" for de økologiske jordbrugere manglede en vigtig forudsætning for at kunne komme i besiddelse af den slagkraft, som mange af datidens græsrodsbevægelser havde. Den politiske stemme var næsten ikke-eksisterende, og det var ikke bare en potentiel hæmsko, men også en fejl disponering, der kom til at koste redaktøren hans indflydelse på økologiens udvikling.

Det, der bragte de økologiske bønder fra et plan som praktiske utopister i det små til politisk engagerede græsrodsaktivister, var, at socialismen og ikke mindst kommunismen havde fået fat i dele af landboudommen, ikke mindst på grund af vedvarende landbrugsproblemer som generationsskifteproblemer, 1973'er-energikrisens rentabilitetspåvirkninger og skuffelser over at medlemskabet af *EF* ikke bragte fremgang på alle landbrugsfronter.²⁴

Da to unge landmænd med politiske rødder i *DKP* i 1975 indkaldte til et møde, hvor alternative jordbrugsformer skulle diskuteres, tiltrak mødet både de økologisk interesserede og de politisk drevne jordbrugsinteresserede.²⁵ Det blev til en løst struktureret gruppe ved navn *Jordbrugsgruppen*.²⁶ At også de økologiske jordbrugsspirer blev tiltrukket af et sådant projekt og gik med i etableringen af en fælles organisationsgruppe, var et bevis på, at der blandt de økologiske jordbrugere var et behov for en politisk ideologisk drivkraft og for en politisk samlende instans. I praksis skulle det dog vise sig, at der var for store ideologiske og praktiske forskelle mellem dem, der kun ville arbejde med alter-

native jordbrugsformer som andelslandbruget, og dem der gerne ville forene økologiske jordbrugsmetoder med anderledes driftsform og ligestillingstan-ker. Allerede i gruppens første leveår skiltes den derfor i flere undergrupper, og heraf udsprang to hold, der købte og etablerede hvert sit andelslandbrug; *Dyrevig* ved Hoven i Nordjylland og *Søgaard Andelsbrug I/S* ved Sdr. Felding i Vestjylland.²⁷ Det er værd at bemærke det lille I/S efter navnet *Søgaard Andelsbrug*, hvilket står for interessentskab. I forbindelse med etableringen af de to socialistiske andelsbrug ansøgte begge brug om dispensation til at etablere sig som andelsbrug, hvilket ifølge landbrugsloven krævede landbrugsministerens tilladelse. Disse og andre dispensationsansøgninger samt et generelt problem med generationsskifte i landbruget, fik daværende landbrugsminister Poul Dalsager (S) til at nedsætte et udvalg – *Udvalget for Alternative Besiddelsesformer i Jordbruget*, der afgav betænkning i 1979.²⁸ Resultatet af både dispensationsansøgninger og udvalgets betænkning var dog en skuffelse for Jordbrugsgruppen og de to andelsbrug, da denne driftstype stadig kun var tilladt i form af et interessentskab. Baggrunden for den manglende gennemslagskraft og målopfyldelse var i al sin enkelhed, at Jordbrugsgruppen skulle: "... ha' en forening med en formand, en telefon, så I kan kontaktes, noget brevpapir og sådan.", som en af Landbrugsministeriets udvalgsmedlemmer udtrykte det ved et efterfølgende stormøde i Jordbrugsgruppen.²⁹ Landbrugsministeren og udvalget har givetvis haft andre bevæggrunde til at sige nej, men det, der står i den citerede linie, var hvad *Jordbrugsgruppens* medlemsflok fik videreformidlet. Det er derfor dét, der er værd at trække frem. For det var dét, der fik betydning for organiseringen af den økologiske jordbrugsbevægelse fremover.

Økologiske initiativer

Allerede i 1978 havde økologer inden- og udenfor *Jordbrugsgruppen* fulgt de socialistiske bønders eksempel og etableret et øko-kollektiv, på *Svanholm Gods* ved Skibby i Horns Herred på Sjælland.³⁰ Dette kollektiv blev desuden omdrejningspunkt for den sjællandske lokalgruppe under *Jordbrugsgruppen*, der i 1979 gik under navnet *Studiegruppe om økologi*.³¹ Kort efter at *Jordbrugsgruppen* fik fortalt, hvorfor de socialistiske bønder på *Dyrevig* og *Søgaard* ikke kunne blive "rigtige" andelsbrug, og hvorfor det politiske benarbejde i gruppen ikke havde givet resultater, tog Studiegruppe om økologi skridt til handling. Der blev i 1980 udfærdiget og udsendt et oplæg til en organisation for det økologiske jordbrug.³² Det blev dermed tydeligt, at *Jordbrugsgruppen* og erfaringerne derfra kun var et skridt på vejen og en del af en proces mod et andet mål. Før bevægelseskræfterne kom så langt som til at etablere en forening, var der

gået syv-otte år med at samle sig, blive uddannet og sætte ord og begreber på den modstand mod det konventionelle landbrug og samfundssystem, som de var drevet af. Sociale og praktiske behov samt idealer var modnet, og der var derfor brug for en organisation, der kunne: "...øve politisk pression overfor (landbrugsministeriet, lovgivning) gartneriudvalget og kædeforretninger."³³ Den 7. marts 1981 etableredes *Foreningen Økologisk Jordbrug*, fra 1983 *Landsforeningen for Økologisk Jordbrug*, i Ungdommens hus i Roskilde, og fem måneder efter stiftelsen var der 92 medlemmer.³⁴ Næsten samtidig blev også en økologisk jordbrugsskole *Den Økologiske Jordbrugsskole* i Aabybro i Nordjylland etableret. Fra 1982 blev den godkendt af Undervisningsministeriet og kunne dermed modtage støtte som andre landbrugsskoler i landet.³⁵ De to foreningers/institutioners grundlæggelse var et klart signal om, at den økologiske jordbrugsbevægelse havde til hensigt at øve både politisk og praktisk, ideologisk og social indflydelse på samfundet og især landbrugsverdenen.

En modkultur i medgang

Landsforeningen for økologisk jordbrug blev spydspids og bannerfører for den økologiske jordbrugsbevægelse, der i overensstemmelse med begrebet bevægelse, netop karakteriseredes ved medlemmernes aktivitet og engagement i en fælles sag.³⁶ Den fælles sag var det økologiske jordbrug; at opnå politisk og samfundsmæssig støtte og forståelse for, at en anden jordbrugskultur var nødvendig. Bevægelsen og dermed foreningen blev ved at vokse, og især gennem alliancer med andre foreninger formåede den økologiske jordbrugsbevægelse at udbrede sit budskab og sine ideologier. For selv om staten ikke direkte støttede denne nye alternative jordbrugs modkultur, så viste godkendelsen af den økologiske jordbrugsskole samt samarbejdet med konsoliderede foreninger som *FDB* og *Husmændene*, at der var en ekstern opbakning bag og forståelse for projektet.

Den økologiske jordbrugsbevægelse kunne på mange måder virke meget rabiat set i forhold til de biodynamiske godsejeres politiske ståsted. Særligt i betragtning af, at økologernes politiske udspringssted var socialismen, og at nogle af disse græsrodder partipolitisk befandt sig så langt ude på venstrefløj, at de tilhørte *DKP*. Sandheden var alligevel lidt mere nuanceret. Det var de to perioders samfundsmæssige konstellationer, der gjorde hele forskellen i tolkningen af bevægelsernes ekstremitet. For økologerne oplevede, at der var en langt større samfundsmæssig resonans og forståelse i 1970'erne og 1980'erne for en alternativ jordbrugsmetode og -kultur, end det var tilfældet i 1930'erne eller 1940'erne. I forhold til biodynamikerne, stod denne anden

generation af alternative jordbrugere allerede fra begyndelsen stærkere i kraft af, at de var en del af en proces, der gav sig udslag i et stort generationsoprør – kaldet 1968. De stod dog også svagere end biodynamikerne, idet disse økologiske børn af middelklassen var længere væk fra magtens centrum, end de biodynamiske godsejere var det i 1930'erne. Det, der gjorde at den økologiske jordbrugsbevægelse gik hen og fik medvind og indflydelse på politikerne og offentligheden, var i høj grad de samfundsmæssige behov og fokus i årene lige efter bevægelsens etableringsperiode – og ikke det politiske udgangspunkt. I 1970'erne trak generationsoprøret med sit socialistiske udspring på erfaringer fra fx anti-atom-marcherne i 1950'erne, og både ligestillings- og miljøbevægelser var allerede stærke spillere i kampen om folks sympati og lydhørhed. Offentligheden blev bombarderet med "alternativer" og modkulturer på flere fronter, hvilket gjorde, at trods det at den økologiske jordbrugsbevægelse i begyndelsen var for *uddefineret*, dvs. for anderledes til at få indflydelse, så var der et potentiale.³⁷ Det var 1980'ernes politiske behov for at behage vælgerne og senere finde miljøforbedringsmetoder, der satte potentialet fri og åbnede op for, at den økologiske jordbrugsbevægelse fik den samfundsindflydelse, som det var deres mål.

Modkulturelle jordbrugskulturer og livsstilsbevægelser stadigt aktuelle

Som jeg har forsøgt at vise i de to foregående afsnit om biodynamikerne i 1930'erne og økologerne i 1970'erne, var begge disse jordbrugsbevægelser et udtryk for modkulturelle strømninger. De var sociale og ideologiske reaktioner på kriser og forventede kriser, der kom til udtryk i at udleve nye alternativer i praksis. Fællestrækkene var, at begge bevægelser på den landbrugsmæssige front voksede frem som en konsekvens af den stigende kemikalisering af landbruget, problemer med landbrugsøkonomien, angst for kvaliteten af fremtidens fødevarer og generelle samfundskriser. Dertil kom, at 1970'ere modkulturen også var et opgør med den tidligere generations livsstil og ideologier.

Den store forskel på modtagelsen og bevægelsernes fremtidige samfundsindflydelse var, hvilke praktiske og konkrete behov landbruget og samfundet havde og snarligt ville få, set med offentlighedens og politikernes øjne. Fra 1930'erne og frem til fremvæksten af den anden generation af alternative jordbrugere var der et stort økonomisk incitament, i og med at der var et behov for produktionsforøgelse, effektivitet og rationalisering i landbruget. Dette kunne dog bedst nås ad den kemiske vej, og der var derfor ikke forståelse eller behov for den biodynamiske bevægelses livs- og produktionsalternativer.

Fra 1970'erne og frem var der derimod en voksende forståelse for de alvorlige miljøproblemer verden stod overfor og landbrugets rolle deri. Samtidig var der en "tidsånd" af modkulturelle strømninger, der gjorde om ikke forståelsen så accepten af et jordbrugsalternativ større.

Ideologisk

På det ideologiske plan var fremvæksten af disse to bevægelser stærke ideologibaserede kulturer et udtryk for, at der i perioder med kulturelle og økonomiske kriser eller opbrud var og er et stort behov for idealer, indhold, etiske retningslinjer og tro. For om end den biodynamiske metode hvilede og hviler på et langt mere religiøst eller mytisk ideologigrundlag end den økologiske, var og er de begge eksponenter for en helhedstanke, hvor alt og alle høre sammen, og man derfor skal passe på omgivelserne, hinanden og de økologiske balancer i naturen. Det kaldes holisme, og det var og er denne simple tanke, der lå og ligger bag både den biodynamiske og den økologiske jordbrugsbevægelse.

Grunden til at økologi og biodynamik betragtes som modkulturelle, ideologibaserede bevægelser kan derfor begrundes i den synlige mangel på ideologi og sammenhæng, der dengang og fremover kom til at karakterisere det konventionelle landbrug, men også vores hele samfundskultur. Det var en antikeret eller direkte synlig mangel på indhold og tro i form af bærende moralske ideologier, der i disse to perioder skabte grobund for de to praktisk funderede modkulturer, som artiklen her omhandler. Det er min overbevisning, at modbevægelser som de her omtalte netop derfor har en fortsat eksistensberettigelse, idet samfundet i dag i endnu højere grad end tidligere er udpint for en fælles bærende "holisme" i form af ansvarsfølelse, moral og etik.

I vore dages samfund, hvor kulturopbrud og kulturfornyelse er noget, der sker i takt med tv-reklamernes udskiftning, og hvor mange spørger sig selv, hvor langt individualiseringen kan gå, er der tydelige tegn på, at befolkningerne i de rige lande stadig og endda i stigende grad søger efter bevægelser og trends, der kan skabe indhold, forståelse, afklaring og ro i den enkeltes liv. Akkurat som biodynamikerne og økologerne søgte indhold, sammenhæng og balance. Det er ud fra denne tanke og teori, at også trends og bevægelser som *Simple Living*, *Grønne Familier* og *Fair trade* kan forstås.³⁸ For også de viser, at disse jordbrugsbevægelser idealer, hvor holisme og "simplicity" var omdrejningspunkter, fortsat har, ikke bare eksistensberettigelse, men er nødvendige for, at det moderne menneske kan leve nogenlunde i ro med den omskiftelige verden, de er en del af. Som den biodynamiske og den økologiske bevægelse sætter disse trends helheden, sammenhængen og bæredygtigheden i det en-

kelte menneskes liv og i samfundet i højsædet. Både de sidstnævnte og de to alternative jordbrugsbevægelser er dermed alle udtryk for, at ideologidrevne bevægelser altid vil have relevans og dermed kunne sikre sig opbakning fra mennesker. De skal derfor ses som en uomgængelig del af den samfundsmæssige udviklingsproces.

-
- 1 Rudolf Steiner. 1924: "Landwirtschaftlicher Kursus", Nachlassverwaltung, Dornach, 1976
 - 2 Bodil Bjerrings privatarkiv: "Program for møde lørdag d. 19. januar 1980: Oplæg til fælles organisation. Jacob Vesters privatarkiv: "Note om stiftende generalforsamling".
 - 3 *Tolvmandsbladet* 4. årgang, november 1932, nr. 11, s. 2, *Tolvmandsforeningerne*, Frederiksberg.
 - 4 Ibid.
 - 5 A. Gabels privatarkiv: Brev af d. 16. november 1933 fra Carl Vett til Erik Sandgren. *Tidsskrift for biodynamisk jordbrug* nr. 1, 1936, introduktionen til foreningen, de første sider.
 - 6 *Ugeskrift for Landmænd*, nr. 21, 77. årgang, maj 1932, s. 331, *Foreningen af danske landbrugskandidater*, København.
 - 7 *Tidsskrift for biodynamisk jordbrug*, nr. 1, 1936, introduktion, Danske Tidsskrifters forlag og trykkeri, København.
 - 8 *Erhvervsarkivet*: Præstø Amts Landboforenings referater. Generalforsamling d. 12. november 1932, Planteavlsvalegmål på Vallø Hovedgaard d. 21. februar 1933.
 - 9 Benito Scocozza og Grethe Jensen, 1994: *Danmarks historiens hvem hvad hvor*. Gyldendals Bogklubber, København., s. 301-311; Claus Bjørn (red.), 1988. *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohistorisk selskab, København.
 - 10 Askov forsøgsstations privatarkiv: Referat af Forstandermøde i København torsdag d. 8. november 1932. *Tolvmandsbladet*, nr. 12, 1932, artikel skrevet af Bondorff, s. 7, *Tolvmandsforeningerne*, Frederiksberg.
 - 11 Beretning nr. 289, 1936, fra Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur v. Karsten Iversen, bd. 41, s. 219.
 - 12 *Tolvmandsbladet* nr. 12, 1932, *Tolvmandsforeningerne*, Frederiksberg.
 - 13 Beretning nr. 289, 1936, fra Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur v. Karsten Iversen, bd. 41.
 - 14 Koepf og Plato. 2002: *Die biologisch-dynamische Wirtschaftsweise im 20. Jahrhundert*, Verlag am Goetheanum, Schweiz, s. 98.
 - 15 A. Gabels privatarkiv: Brev af d. 22. januar 1932 fra Carl Vett til H.C. Larsen samt anmeldelsesblanket af 1934.
 - 16 A. Gabels privatarkiv: Fortroligt papir - underskrevet af Carl Vett, E. Bernstorff-Gyldensteen og Fr. Lausen samt Generalforsamlingsreferat af d. 13. juni, begge 1936.
 - 17 A. Gabels privatarkiv: "Fortroligt papir - underskrevet af Carl Vett, E. Bernstorff-Gyldensteen og Fr. Lausen" samt "Generalforsamlingsreferat af d. 13. juni 1936 fra Foreningen til Fremme af den biologisk-dynamiske Driftsmaade."
 - 18 *Tidsskrift for biodynamisk jordbrug* nr. 1, 1936, s. 22. Danske Tidsskrifters forlag og trykkeri, København. Svinekort var kort, der skulle sikre en mindstepris for solgte svin i en periode,

hvor markedsprisen var meget lav, og staten ønskede at regulere al import og eksport af landbrugsprodukter. Se særligt cir. 152 af 21. oktober 1935.

19 *Tidskrift for biodynamisk jordbrug* nr. 1, 1936, s. 28 og nr. 81, 1950, s. 5.

20 Morten Bendix Andersen og Niklas Olsen (red.): *1968 – dengang og nu*. s. 9-22, 49ff.

21 *Bio-Information* nr. 2, 1974, s. 2, *Bio-Information*, Ålestrup.

22 *Bio-Information* nr. 1-2, 1973, *Bio-Information*, Ålestrup.

23 Oppositionelt rum er et begreb skabt og brugt af Steven L.B. Larsen og Thomas Ekman Jørgensen i deres prisopgave, 1999: *Studenteroprøret i Danmark. Forudsætninger og konsekvenser*. Endnu upubliceret. – i betydningen; et rum, hvor der er muligheder for udvikling, hændelser og vækst. Networking skal her forstås som mulighederne og evnen til at skabe relationer mennesker og grupper imellem.

24 Claus Bjørn. 1988. *Det danske landbrugs historie 1914-1988*.” Landbohistorisk selskab, København, s. 299ff. Henrik Christoffersen, 1999: *Danmarks økonomiske historie*, s. 156-159. Systime: Århus.

25 *Landbrugsmagasinet, Husmandshjemmet* nr. 42, d. 16. oktober 1975, København. Bodil Bjerrings privatarkiv: breve af d. 12. juli, 2. september, 16. september og udateret, 1976.

26 Bodil Bjerrings privatarkiv: referat af møde på Bjerggård d. 17.-18. januar 1976

27 *Praksis – tidsskrift for socialistisk debat*, nr. 2, 11. årg. 1981, s. 22, SP forlag, Århus. *Andelsbladet*, nr. 11, 1979, s. 236, *Danske Andelsselskaber*, København.

28 Landbrugsministeriet. 1979. *Alternative besiddelsesformer i jordbruget: betænkning fra Udvalget om Alternative Besiddelsesformer i Jordbruget*, Landbrugsministeriet, København.

29 Bodil Bjerrings privatarkiv: referat af stormøde om andelsbrug på St. Restrup d. 11.-13. maj, 1979, s. 3 og s. 9

30 www.svanholm.dk. 2005. Interview med Bo Læssøe, medstifter af *Svanholm* og tidligere medlem af *Jordbrugsgruppen*

31 Bodil Bjerrings privatarkiv: Referat fra Jordbrugsgruppens landsmøde på Svanholm Gods d. 10.-12. august, 1979, referat af mødet om andelslandbrug på Borris Landbrugsskole d. 7.-8. juli, 1979 og stormøde om uddannelse d. 13.-15. oktober, 1978.

32 Bodil Bjerrings privatarkiv: program for møde d. 19. januar 1980, Oplæg til fælles organisation.

33 Ibid.

34 Jacob Vesters privatarkiv: Referat af stiftende generalforsamling. *Økologisk Landsforenings* arkiv: Brev om orientering om *Landsforeningen for Økologisk Jordbrugs etablering*. 1981.

35 *Den Økologiske Jordbrugsskoles* privatarkiv: Referat af Stiftende generalforsamling d. 3. februar 1981 samt referat af bestyrelsesmøde d. 2. oktober 1981. Nyhedsbrev, *Økologisk Jordbrug* nr. 4, 1982, s. 3.

36 Peter Gundelach. 1980. *Græsrodder er seje. En bog om græsrodsorganisationer i Danmark – deltagere, organisationer og modstandere*. Politica, Århus, s. 22ff.

37 Begrebet uddefinert er skabt af nordmanden Thomas Mathiesen. 1982. *Makt og modmakt*. Pax Forlag, Oslo. Det betyder, at noget er for fremmed og anderledes til at blive regnet som medspiller af "offentligheden", der defineres som "...en mening som er abstrahert fra alle individernes enkeltmeninger, og som derfor er felles for dem.", se s. 79. Overfor uddefinert står inddefinert rent betydningsmæssigt.

38 Gitte Jørgensen m.fl., 2003. *Simple-Living.dk*. Kbh.; www.maxhavelaar.dk, www.gronnelfamilier.dk, Sanna og Martin Ehdin. 2004. *HQ – det menneskelige helhedsyn*, Kbh, samt Janet Luhrs. 1997. *The Simple Living Guide: a sourcebook for less stressful, more joyful living*. Broadway Books, UK.

Astrid Friis: En succeshistorie

Anne Trine Larsen

Siden den første universitetsbaserede kvindehistorie så dagens lys i starten af 1970'erne har der været nogen interesse for at undersøge de kvindelige historikers historie. Et fælles træk ved forskningen i de kvindelige historikers historie er, at der ofte er tale om professionshistorier, hvor det bliver undersøgt, hvad det har betydet for de kvindelige historikers muligheder for ansættelser, at de var kvinder. I forlængelse heraf bliver der ofte tale om fortællinger, som demonstrerer, at de kvindelige pionerer i historiefaget havde en hård tid, hvor de hele tiden skulle kæmpe for deres faglighed og mod forventninger til deres køn.¹ Ofte er det også fortællinger om de kvinder, der ikke klarede sig igennem nåleøjet og således ikke fik faste stillinger som forskere trods deres åbenbare begavelse. Det giver os en del viden om, hvad der historisk set har skullet til for ikke at få succes, men stort set ingen informationer om de kvindelige forskere, der havde succes. En undersøgelse af netop de kvinder der klarede sig, kan bidrage til at forklare, hvad der skulle til for at få succes, og det kan være et godt bidrag til fremtidige strategier om øget ligestilling mellem kønnene. Det vil derfor være oplagt at lave en professionshistorisk undersøgelse af, om køn betød noget for de kvinder, der faktisk havde succes. Det vil sige, om det betød noget for dem selv og deres valg af uddannelse og karriereveje, at de var kvinder.

Med henblik på at få viden om, hvorvidt køn har betydet noget for, hvilken forskning de kvindelige historikere har udøvet, og hvordan de har udøvet den, kan de professionshistoriske undersøgelser imidlertid med fordel udvides med historiografiske undersøgelser. Det vil grundlæggende kunne give viden om, hvorvidt køn og dermed individ har en betydning for historievidenskaben, og om det er en objektiv videnskab, hvor subjektive forskelle intet betyder. Hidtil har undersøgelserne af de kvindelige historikers historie sjældent spurgt, om kønnet havde betydning for de kvindelige historikers forskning, og når de

stiller spørgsmålet, da bliver der som regel spurgt, om de kvindelige historikere skrev om kvinder.² Det er et problem, fordi 'køn' herved bliver synonymt med 'kvinde'. Det vil sige, at det ikke overvejes, at 'køn' kunne betyde mænd eller mandlighed. Dernæst er det et problem, fordi det lukker for undersøgelser af en stor del af den forskning, kvindelige historikere har bedrevet, før kvindehistorien slog igennem i starten af 1970'erne.³ I stedet skal det undersøges, om køn er repræsenteret i de kvindelige historikers forskning, hvad enten det er mænd eller kvinder, og hvordan de behandles og forholder sig til hinanden. Endelig er det oplagt at undersøge, hvordan de kvindelige historikere skrev med henblik på at få øget viden om, hvorvidt de i deres forskning fremskrev sig selv som kvinder, som mænd eller som ukønnede.

En undersøgelse af en dansk succeshistorie kan meget vel være en undersøgelse af historikeren Astrid Friis, der var den første kvindelige professor og den første kvindelige historiker, der fik en fastansættelse ved et universitet i Danmark. Astrid Friis' særlige og fremtrædende historie gør det oplagt at overveje nærmere, hvordan det egentlig var muligt for Astrid Friis at blive den første kvindelige professor i Danmark. Kort sagt er spørgsmålet, om det betød noget, at Astrid Friis var en kvinde. Dette spørgsmål kan stilles både på det professionshistoriske niveau og på det historiografiske. På det professionshistoriske niveau bliver det da oplagt at overveje, om køn betød noget for Astrid Friis i hendes studier og forskning, og siden i hendes selvopfattelse, og for hvordan hun blev opfattet af andre historikere. Endvidere kan det forstås som et historiografisk spørgsmål, hvor det med afsæt i hendes velrenommerede undersøgelse *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid* fra 1942 undersøges, hvilken forskning Astrid Friis bedrev, og hvordan hun bedrev den.

Professionshistorie: kvinden og historikeren Astrid Friis

Astrid Friis, der levede i årene fra 1893-1966, var den første kvinde, der fik et professorat i Danmark. Det skete, da hun i december 1945 blev udnævnt til professor i historie ved *Københavns Universitet*. Udnævnelsen af Astrid Friis til professor havde ikke været helt uproblematisk, da historikerkollegaen Aksel E. Christensen også var blevet vurderet egnet til professoratet. De to kandidater blev derfor kastet ud i en forelæsningskonkurrence, som det lykkedes Astrid Friis at vinde, så hun kunne tiltræde sin nye stilling d. 1. februar 1946.⁴

Vejen til professoratet havde imidlertid været endnu længere end allerede antydte. Astrid Friis havde indledt sine universitetsstudier ved *Københavns Uni-*

versitet i 1913 med henblik på at tage skoleembedseksamen, der ville give adgang til en ansættelse som gymnasielærerinde. Selvom der endnu kun var få kvinder, der studerede ved universitetet, så var Astrid Friis' valg ikke særligt revolutionerende, da kvinder allerede havde etableret sig som lærerinder, og de to fastre, som hun voksede op hos, ernærede sig da også som sådan.⁵ I sin tid som studerende nåede Astrid Friis både at deltage i Kristian Erslevs sidste kildekritiske kursus og overvære hans afskedsforelæsning, før han forlod universitetet til fordel for positionen som rigsarkivar i 1916. Metodisk stod Kristian Erslev da også som Astrid Friis' forbillede, men tematisk var det Erik Arup, der med sin undervisning i økonomisk historie blev den vigtigste inspirationskilde i hendes sidste studieår og siden i hendes forskning.⁶ Som bekendt endte Astrid Friis nemlig ikke som skolelærer, men derimod som forsker. Den formelle mulighed for en karriere som forsker blev lagt, da Astrid Friis efter et par års studier skiftede til konferensstudiet. Om end det gav Astrid Friis den formelle mulighed for en forskerkarriere, så var det ikke givet, at det ville lykkes, da der allerede var nogle kvinder, der var blevet både magistre og doktorer i historie i Danmark, uden at det havde ført til en karriere som forsker.⁷ De reelle muligheder for en forskerkarriere så imidlertid ikke ud til at være nogen hindring for Astrid Friis, så hun afsluttede studiet i 1920 med en magisterkonferens og blev dr.phil. i 1927.

Med skiftet til konferensstudiet åbnede Astrid Friis for en ganske produktiv forskerkarriere, så i 1963, året før hun gik på pension, kunne hun noteres for 126 titler.⁸ De 126 titler fordeler sig på en disputats, et par monografier og tolv længere videnskabelige artikler, samt på en righoldig mængde af kortere artikler, anmeldelser og nogle mere populære indslag som avis-kronikker. Opdelingen på genrer viser det ganske slående, at Astrid Friis i løbet af sin forskerkarriere nåede at skrive tre bøger og tolv længere artikler. Astrid Friis' produktive år – altså målt i antallet af publikationer – var primært i tiden 1925 til 1945, hvor de første 92 publikationer fra Astrid Friis' hånd udkom, mens hendes efterfølgende år frem til pensioneringen i 1964 bød på 34 nye titler. Af disse 34 titler var de 26 korte i stil med anmeldelser eller kronikker, dertil kom 7 længere videnskabelige artikler og en enkelt monografi skrevet sammen med Kristof Glamann. I Astrid Friis' 46 aktive år som historiker var de første 25 år, indtil hun blev professor, således hendes forskningsmæssigt mest aktive år, mens den resterende del af hendes arbejdsliv var præget af undervisnings- og administrationsforpligtelser. En væsentlig årsag til, at hendes mest produktive år lå før professoratet, skyldtes imidlertid nok også, at Astrid Friis ikke havde

nogen faste ansættelser før 1946, og at hun i årene fra 1927 ernærede sig ved stipendier fra *Carlsberg Fondet*, og som forfatter ved at skrive artikler til *Dansk Biografisk Leksikon* og et bind til *Gyldendals Verdenshistorie*.⁹

En side af sagen er imidlertid det kvantitative, en anden er det kvalitative. Her er det værd at overveje, hvordan Astrid Friis' videnskabelige produktion passede ind i det historiefag, der prægede hendes samtid. Kort sagt, om hun blev opfattet som en god historiker. Ifølge Inga Floto kan historiefaget karakteriseres ved en kamp imellem politisk historie og økonomisk historie i mellemkrigstiden. Denne strid var egentlig startet allerede i begyndelsen af århundredet, men verdenskrigen førte til, at faget var præget af overvejelser om krigen og deres årsager, og i disse overvejelser lå fokus på den politiske historie.¹⁰ I slutningen af 1920'erne fik den økonomiske historie imidlertid noget af et gennembrud, så den fik etableret sig selv som et nødvendigt forskningsområde også for eftertiden.¹¹ Det er i denne sidste tradition, Astrid Friis' primære produktion skrev sig ind, og det var med særlig vægt på handelshistorie og statsfinanser. Det første var tilfældet i hendes doktorafhandling *Alderman Cockayne's project and the cloth trade: The commercial policy of England in its main aspects 1603-1625* fra 1927, mens det andet var tilfældet eksempelvis i *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid* fra 1942. Med vægten på den økonomiske historie frem for den politiske historie var den teoretisk og metodiske vægt også placeret anderledes. Den politiske historie havde således haft sit udgangspunkt i en række forestillinger om, at det er det enkelte menneske, der påvirker og er ansvarlig for historiens gang. I modsætning hertil tildeles individet ringe betydning i den økonomiske historie, hvor det er økonomiske forhold, der opfattes som historiens drivkraft.¹² Men også det forhold gjorde Astrid Friis op med, idet hun i lighed med Arup skrev biografisk, men tildelte individet endnu større betydning i den økonomiske historie.¹³

Ifølge denne udlægning af Astrid Friis' forskning var hun således helt igenem original. Hun skrev om et emne, der først var ved at etablere sig som nødvendigt, og hun skrev først om engelsk og siden om dansk historie. Udgangspunktet for hendes forskning var Kristian Erslevs kildekritiske metode og Erik Arups økonomiske historie.¹⁴ I det danske historikermiljø var hendes doktorafhandling ikke interessant, fordi hun ikke skrev om dansk historie, hun valgte altså noget nyt og anderledes.¹⁵ Dette kan forklare, at det senere var *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid*, der fremstod som hendes måske vigtigste arbejde, men fortolkningen af datidens historikermiljø som snævert nationalt orienteret er imidlertid lidt tvivlsom, da bedømmelsesud-

valget i indstillingen til professoratet positivt fremhævede Astrid Friis' omfattende studier i udenlandske arkiver.¹⁶

Ved første øjekast er der således ikke meget, der antyder, at køn havde nogen betydning for Astrid Friis, hverken da hun valgte at læse ved universitetet, da hun valgte at satse på en forskerkarriere, eller da hun valgte temaerne for sin forskning. Lidt anderledes ser det imidlertid ud, når der tages højde for de få biografiske oplysninger, der findes om Astrid Friis. I en kort selvbiografi forklarer Astrid Friis således, at hun voksede op i et rent kvindemiljø, men at det i virkeligheden ikke var særligt interessant, og at det eksempelvis ikke havde nogen betydning, at Danmarks første kvindelige historiker, den kvindesagsengagerede Anna Hude, var en af hendes slægtninge. Hverken kvindemiljøet eller kvindesagen havde, ifølge Astrid Friis, nogen større betydning for hendes senere udfoldelse som historiker.¹⁷ Det forhold i barndommen, som Astrid Friis tillægger den største vægt for sin senere karriere, er, at der var tale om et meget intellektuelt miljø. Læsning var således den beskæftigelse, som Astrid Friis tillagde den største vægt i fortolkningen af barndommens betydning for, at hun senere kunne blive professor. Det virker da også ganske oplagt, at læsning er et nødvendigt udgangspunkt for en akademisk karriere, men det er vel at mærke ikke en hvilken som helst læsning, Astrid Friis begav sig af med: "I mine første læseaar fordelte jeg min interesse ganske ligeligt mellem pige- og drengelitteratur. Den første genre traadte efterhånden i baggrunden."¹⁸ Dermed frasorterede hun allerede tidligt kvindefortællingerne, og senere i puberteten drømte hun om sig selv som ingeniøren, der tog ud i verden og byggede broer og dæmninger. Det mente hun selv gav hende en fordel, fordi det viste, at hun havde en evne til "at glemme de hindringer og skranker som mit køn kunne sætte for mig."¹⁹ Det vigtige i spørgsmålet om køn var for Astrid Friis dermed ikke kvinderne og deres betydning, men derimod en evne til lige præcis at definere sig selv hinsides kvinderne og deres verden, først ved at opgive pigelitteraturen, siden ved at se sig selv som ingeniøren. Hermed placerede Astrid Friis tidligt sig selv i en mandeverden, og havde fantasier om sig selv, hvor hun definerede sig selv efter koder, der bedst kunne beskrives som mandlige.

Denne fortolkning stemmer fint overens med den fortolkning, Inga Floto gav af Astrid Friis i *Kvindebiografisk Leksikon*. Inga Floto forklarer således, at Astrid Friis demonstrerede, at det var muligt for kvinder at gøre karriere på det allerhøjeste videnskabelige niveau. Dermed fungerede Astrid Friis nok som model for kvinder ved at være en kvinde, men hun fungerede ikke som en rollemodel gennem sin adfærd i øvrigt. Inga Flotos begrundelse for, at hun ikke

fungerede som rollemodel, var tosidig. På den ene side levede Astrid Friis alene med sin søster, og havde dermed fravalgt ægteskab og børn, og kunne altså ikke fungere som rollemodel for kvinder, der både ville leve i en kernefamilie og gøre karriere. På den anden side var Astrid Friis alt for ”besk og skarp i sin kritik. Til tider hensynsløs.” Dette passer også fint med, at Inga Floto mente, at Astrid Friis så sig selv som professor, men ikke som kvindelig professor.²⁰ Hermed fremstod Astrid Friis absolut ikke som kvindelig, ifølge Inga Floto, samtidig med at det var umuligt at se bort fra det faktum, at hun var en kvinde.

Det sidste lykkes dog nogenlunde i Svend Ellehøjs nekrolog over Astrid Friis, selvom han gennemgik en væsentlig del af Astrid Friis’ forskning og hendes øvrige arbejdsliv. Ellehøj nævner i forbifarten, at Astrid Friis var den første kvindelige professor i Danmark, men tildelte ikke hendes køn nogen synderlig vægt.²¹ For Svend Ellehøj var det tilsyneladende uinteressant, at Astrid Friis var en kvinde.²² Hvad, Ellehøj derimod finder værdt at nævne, er, at Astrid Friis ”levede i usædvanlig grad sit liv indenfor sit fag, identificerede sig med det, skelnede ikke mellem sin person og sine stillinger.”²³ Denne passage stemmer ganske fint overens med Inga Flotos passus om, at Astrid Friis så sig selv som professor, men ikke som kvindelig professor. Astrid Friis fremstod således mere som historiker end som kvinde.

Det kunne dermed se ud til, at det for den første danske kvindelige professor var centralt at hæve sig ud over de forestillinger om køn og kvindelighed, der gjorde sig gældende i hendes samtid. Astrid Friis evnede at undgå de skranker, hendes køn måtte sætte for hende. For eftertiden blev det, ifølge Svend Ellehøj og Inga Floto, afgørende, at hun var en god professor og at køn ikke var interessant eller at hun forsøgte at undgå det kvindelige. Helt så enkelt er det

Professor dr.phil. Astrid Friis i diskret hvid skjorte og sort jakke. Skjorteudskæringen og perlekæden er det eneste, der antyder, at Astrid Friis gerne ville fremstille sig selv som kvindelig i sin selvbiografering. Billedet er typisk for de få offentliggjorte fotografier, der findes af Astrid Friis, og det er hentet fra Aage Heinberg (red). 1953. Saadan blev jeg det. København: De Unges Forlag, s. 116.

imidlertid næppe at søge at forstå Astrid Friis i et kønsperspektiv. Ifølge den svenske historiker Birgitta Odén gjorde Astrid Friis nemlig en dyd ud af at se sig selv som kvinde i selskabet af historikere.²⁴ Det betød, at Astrid Friis gjorde en del ud af sin garderobe. Hun forsøgte ved konferencer og seminarer at fremstå som kvinde, og bragte altid en større mængde af tøj med sig, så hun kunne vælge imellem forskellige kjoler og smykker. Birgitta Odéns passus om, at det var vigtigt for Astrid Friis at fremstå som kvinde i selskabet af historikere, er imidlertid enestående i de få fortællinger, der findes om Astrid Friis.

Inga Floto, Svend Ellehøj og Birgitta Odén antyder sammen med Astrid Friis' korte selvbiografi, at for en nærmere forståelse af kønnets betydning for Astrid Friis vil det være mest præcist at sige, at for Astrid Friis var det at være kvinde reduceret til påklædning, en kulturel kode for køn, men ellers levede hun tilsyneladende ikke op til, hvad der forventedes af kvinders adfærd. De fortællinger, der findes om Astrid Friis, giver således et billede af en kvinde, der kun vagt fremstår som kvindelig, nemlig igennem påklædning og det er endda kun tilfældet i en enkelt analyse af Astrid Friis. De to andre analyser og Astrid Friis' korte selvbiografi viser, at det kvindelige tilsyneladende var noget, der skulle overvindes – og blev overvundet. Astrid Friis kom således til at fremstå som næsten mandlig eller kønsløs i nogle fortolkninger af hendes adfærd. Kvinden Astrid Friis forsvinder dermed til fordel for en fagperson, der definerede sig selv efter historiefagets idealer. Spørgsmålet er da, om disse idealer er at finde i Astrid Friis' forskning.

Christian III, Rigsraadet og Statsfinanserne

Med den noget omfattende mængde af forskning, Astrid Friis nåede at gennemføre, er det imidlertid noget bredt at overveje, om køn betød noget i hendes forskning. I stedet for en generel analyse er det derfor oplagt at undersøge, om køn betød noget i undersøgelsen *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid*. Denne undersøgelse er af eftertiden blevet set som et af Astrid Friis' bedste arbejder, og det er derfor oplagt at udvælge den for en nærmere analyse. Imidlertid er det netop Svend Ellehøj og Inga Floto, der har givet undersøgelsen dette skudsmål, og det kan være, at de har udvalgt den som bedst, fordi den lever op til deres forestillinger om køn i historiske undersøgelser. Uanset hvad kan kønsperspektivet i undersøgelsen give et bud på, hvad der skulle til for at være en god historiker, og hvad det betød med hensyn til køn.

Astrid Friis' undersøgelse *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid* blev publiceret som en mindre afhandling på knapt 150 sider i *Historisk Tidsskrift* i 1942.²⁵ Som den kyndige historiker vil vide, er scenen sat til 1500-tallet,

nemlig til tiden 1534-1559, hvor Christian III var konge, om end der er et par kronologiske afstikkere både bagud og fremad i tid. Udgangspunktet for undersøgelsen er, at Kristian Erslev i sin doktorafhandling havde antaget, at adelen havde bøjet sig for kongedømmet efter sit nederlag i Grevens Fejde, for at undgå den endnu større fare, demokratiet.²⁶ Ifølge Friis er der imidlertid ikke grund til at antage, at adelen bøjede sig for kongen, og det er hendes ambition at demonstrere, hvorfor det er en forkert antagelse. Det gør hun i en kronologisk fremadskridende analyse, hvor hun gentagne gange viser, hvordan dele af adelen nok står på kongens side, men at andre dele absolut ikke gør det. I Friis' tilbagevisning af Erslevs antagelse er der lagt vægt på, hvordan både personlige og økonomiske faktorer spillede ind for magtfordelingen i tiden efter Grevens Fejde. Her er det afgørende, at Friis splitter adelen eller mere præcist adelen i Rigsrådet i to grupper, hvor en del var konservativ, mens den anden del var moderne, og det vil konkret sige åben for de lensreformer, kongen ønskede at få gennemført. Konklusionen på Friis' undersøgelse var, at adelen absolut ikke bare føjede kongen, som Erslev havde antaget, og at adelen i høj grad førte sine egne politikker og hæmmede reformerne. Faktisk var det den enkelte adelsmands egen umiddelbare interesse i forandringerne, der var afgørende for, om han forhindrede eller fremmede moderniseringen. Grundlæggende får Friis demonstreret en kamp i rigsrådet mellem den moderne og den konservative del af adelen. Og det er i bedste økonomiske ånd egeninteressen, der er styrende for, hvilken kategori den enkelte adelsmand falder indenfor.

Spørgsmålet er nu, om køn betød noget i analysen af Rigsrådet og statsfinsanserne, og det spørgsmål kan tage afsæt i den klassiske kønshistorie, fordi den netop undersøgte kvinders betydning i historiefaget. I så fald vil det blive et spørgsmål om, hvorvidt Astrid Friis skrev om kvinder. Svaret på spørgsmålet vil helt klart være ja. Der indgår nemlig kvinder i Astrid Friis' undersøgelse, selvom det ganske vist ikke er ret mange. De kvinder, Astrid Friis skriver om, er døtre af, forlovet eller gift med eller endog enker efter de centrale mandlige figurer i undersøgelsen.²⁷ Det gjaldt eksempelvis Oluf Rosenkrantz' datter Birgitte, der var forlovet med Peder Bille, og Oluf Rosenkrantz' enke Ide Munk.²⁸ Nogle kvinder nævnes end ikke ved navn. Det gælder eksempelvis for Peder Ebbesen Galts enke og Joachim Becks datter, der var gift med en Huitfeldt.²⁹ Dette kan sikkert bedst forklares med, at det ikke er kvinderne, der interesserer Astrid Friis, men derimod hvordan kvinderne bidrager til magtfordelingen i samfundet igennem de bånd, der bindes gennem ægteskaber. Kvinderne er således interessante, for så vidt som de knytter bånd imellem mænd af forskellig slægt, som dermed forpligtes på hinanden, som fx når Christian III.s dat-

ter prinsesse Anna gennem ægteskab med kurfyrst August forpligter kongen til at bistå kurfyrsten i stridighederne mellem de tyske fyrster, eller når Astrid Friis forklarer Eske Billes utilfredshed med, at hans søn Peder Bille ikke arvede Oluf Rosenkrantz' len, selvom han var forlovet med Olufs datter.³⁰ I den forstand fremstår kvinderne som en slags handelsvare, og det afgørende ved kvinderne er, hvilke økonomiske og politiske fordele de kan give mænd, ikke at de er kvinder. Der er nogle få undtagelser fra denne regel. Det gælder for det første Sigbrit, der nævnes i en fodnote, idet Astrid Friis refererer til hendes administrationsperiode.³¹ Men det er heller ikke Sigbrit, der opfattes som central, eller det at hun var en kvinde, blot at der i hendes tid var nogle undtagelser med hensyn til finansforvaltningen. Den anden undtagelse er Dronning Dorothea: da en række rigsråder ønskede at få Peder Oxes magt mindsket, valgte de (blandt andet) at øve indflydelse på kongen gennem hans dronning, hvis hofdame Margrethe Breide, var gift med en af de oprørske rigsråder Peder Huitfeld.³² Astrid Friis antager formentlig, at nok havde kvinder en svag formel magt, men de kunne have en reel indflydelse på tingenes gang. Det er imidlertid ikke en pointe, hun gjorde noget ud af at fremhæve. I realiteten er der således ikke tale om en undtagelse, idet Dronning Dorothea kun er interessant, for så vidt som hun har adgang til at ændre kongens mening, ikke fordi hun var en kvinde.

Man kan dermed nok af Friis' undersøgelse udlede en del om de socialt højtstående kvinders muligheder og vilkår i Danmark i 1500-tallet, men det ser faktisk ikke ud til, at Astrid Friis' ærinde er at fortælle os noget om kvinders muligheder og vilkår. Således skriver Astrid Friis sig ikke ind i traditionen af kvindehistorikere. Historiografisk set ville det da også være temmelig underligt, da den universitetsbaserede kvindehistorie med nogle få undtagelser først dukkede op efter Astrid Friis' død.³³ Spørgsmålet er da også om, kvinder er de mest centrale, når emnet er politisk og økonomisk magt, og om det ikke snarere er mænd, der er oplagte som centrum for en sådan undersøgelse.

En søgen efter mænd i Astrid Friis' undersøgelse giver da også nogle helt andre resultater. Begynder man at nærlæse Astrid Friis' værker med henblik på at søge efter køn uden at fokusere på kvinder, ja da får man et ganske pudsigt resultat. Titlen "Rigsraadet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid" afklarer straks for læseren, at dette er en undersøgelse af mænds historie: Christian III var konge fra 1534-1559, og det er nok de færreste, der vil begynde at overveje, om kongen nu var en mand. Rigsraadet bestod også af mænd, så der er næppe grund til yderligere at diskutere det punkt. Fristes man nu til at læse videre i denne undersøgelse, der åbenbart handler om mænd og penge, da får

man ikke mange lejligheder til at revidere det første indtryk. Astrid Friis omtaler denne del af adelen som mænd, og hun er således opmærksom på deres køn, idet hun eksempelvis skriver: ”man har villet opfatte disse mænd blot som kongens redskaber.”³⁴ Astrid Friis er åbenlyst vidende om, at der er tale om mænd, men det er ikke noget, hun tildeler nogen betydning. Hvor kvinderne ofte blot nævnes for deres relationer til mænd, og ofte uden navns nævnelse, da fremstår mænd som regel med deres navne og ofte også med deres titler.

Forsiden til den kildekritiske undersøgelse Rigsraadet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid giver ikke umiddelbart løfter om et festligt indslag i dansk historievidenskab, men snarere om et seriøst og sobert videnskabeligt arbejde.

Det vil således være fejlagtigt at konkludere, at Astrid Friis skrev kvindehistorie, selvom hun skrev om kvinder. Men det vil være ligeså fejlagtigt at konkludere, at køn ikke indgik i hendes undersøgelse, blot fordi hun ikke var interesseret i kvinders historie. Tværtimod viser det sig, med anvendelse af et lidt bredere kønsperspektiv, at køn indgik i hendes undersøgelse. Det var imidlertid politisk og økonomisk historie Astrid Friis ønskede at undersøge – ikke mænds eller kvinders.

Med undersøgelsen *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid* havde Astrid Friis tematisk nærmet sig bestanden af danske historikere. Den økonomiske historie var blevet commes il faut, og Friis havde endda kastet sig over danske forhold. Hvad der i begyndelsen af hendes forskerkarriere var nytænkende, var blevet almindeligt udbredt. Men hvordan så Astrid Friis på historiefaget, og hvordan placerede hun sig selv i det?

Forskeren Astrid Friis

Astrid Friis' undersøgelse *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid* er uhyre velskrevet og velstruktureret, men den er samtidig noget nær ulæselig. Det ulæselige har mange årsager. For det første er undersøgelsen opbygget i otte dele samt indledning og tillæg, men delene er uden overskrifter, og det er aldeles op til læseren undervejs at følge med i, hvad det er Friis gerne vil forklare i de enkelte afsnit. Undersøgelsen skrider således nok kronologisk frem, men det er afgørende, hvilket argument der fremføres i det enkelte afsnit. For det andet er teksten vævet sammen af lange sætninger med mange indskud. Sætningerne er selvfølgelig velkomponerede, men de er, fra en nutidig betragtning, upædagogiske, og ville formentlig være blevet ændret af de fleste redaktører i dag. For det tredje, og det følger næsten af de to første punkter, er undersøgelsen af statsfinanserne absolut ikke nogen god fortælling. Astrid Friis har intet gjort for at skrive en lettilgængelig og populær udgave af magtkampene i 1500-tallet. I stedet har hun skrevet en analyserende forklaring af magtforholdene på et meget højt niveau. På dette punkt ligner formen til forveksling hendes kvindelige forgænger Anna Hudes doktorafhandling *Danehoffet* fra 1893. Et centralt lighedspunkt imellem den første danske kvindelige historiker og den første danske kvindelige professor er således, at de med halvtreds års mellemrum fik publiceret undersøgelser, der utvivlsomt demonstrerede deres bevarelse, men gode historier er det ikke: Kvinderne forklarede, argumenterede og analyserede – de fortalte ikke.

Den særlige form, som præger Astrid Friis undersøgelse, lægger op til en overvejelse over, hvad sigtet med den er, og hvor den stammer fra. Helt oplagt

er det selvfølgelig at antage, at formen stammer fra Erslev, som var både Anna Hudes og Astrid Friis' læremester i historisk metode. Det er da også Erslev, der udgør afsættet for Astrid Friis' undersøgelse fra 1942, idet hun starter med at postulere, at Kristian Erslev havde taget fejl i sin fortolkning af Christian III.s regeringstid med hensyn til økonomi og politik, der var noget i magtrelationerne Erslev ikke havde begrebet.³⁵ Astrid Friis' lyst til at diskutere med Kristian Erslev viser, at hun mente at kende historien bedre end sin læremester. Hermed mente Friis også, at hun kunne give en mere sandfærdig fortolkning af magtrelationerne på Christian III.s tid. Spørgsmålet er da, hvordan det er muligt for Astrid Friis at give en mere sandfærdig udlægning af magtrelationerne i 1500-tallet, end dem Kristian Erslev havde givet.

Her er det åbenbare svar, at det kunne Astrid Friis gøre ved at gøre brug af Kristian Erslevs egen kildekritiske metode. Astrid Friis starter således traditionen tro med at angive sin problemstilling med afsæt i en kritik af Erslevs fortolkning af magtforholdene i 1500-tallet, herefter foreslår hun en anden fortolkning end Erslevs, nemlig at adelen ikke blindt fulgte kongen, men tværtimod var splittet, og at de enkelte adelsmænd tjente deres egne personlige interesser. Indledningsvist bestyrker hun denne alternative fortolkning ved at referere til en række andre historikere, der har forholdt sig til samme periode, og bruger dem som grundlag for at belægge sin egen hypotese. Herefter inddrager hun nyt kildemateriale og revurderer det kildemateriale, Erslev havde brugt, hvorefter hun konkluderede, at Erslevs fortolkning var forkert. Metodisk er der således ikke noget nyt eller radikalt i Astrid Friis' undersøgelse, hun gør præcist, som Erslev havde lært hende, og herved reviderer hun hans fortolkning. Principielt betyder det også, at Astrid Friis' nyfortolkning af magtforholdene i 1500-tallet fremstår som en ny og objektiv fortolkning, der er fremkommet uafhængigt af udøveren, idet den beror på udvalget af kilderne og metoden til deres fortolkning.

Spørger man nu, om kønnet har nogen betydning for den historievidskabelige undersøgelse, da vil svaret umiddelbart være nej. Det er nemlig ligegyldigt, hvem der udøver historiefaget. Enhver, der bruger den samme metode, vil komme til det samme resultat. Dermed er det også ligegyldigt, om det er en mand eller en kvinde, der foretager undersøgelsen. I indledningen bliver læseren i allerførste sætning præsenteret for en mand, nemlig Kristian Erslev, ikke fordi han var en vigtig mand, men fordi han som historiker havde fundet en række resultater, som Astrid Friis fandt det nødvendigt at underkaste nærmere undersøgelse. Læseren bliver dermed i undersøgelsens første sætning

præsenteret for den ene historikers opgør med den anden historiker, men det er samtidig en kvindes opgør med en mand. Principielt er det selvfølgelig kvinden Astrid Friis, der vil gøre op med manden Kristian Erslev, men det er ikke et forhold, som Friis selv gør noget for at understrege. Der er således næppe tale om en kønskamp, men snarere om en kamp mellem to historikere. Formen var den historievidskabelige undersøgelse, det var kildegranskeren og logikeren Astrid Friis, der påviste manglerne i Erslevs fortolkning med hans egne midler. Det vigtige for Astrid Friis var at demonstrere, at hun kunne give en mere præcis fortolkning af et historisk forhold, og dermed kom hun til at fremstille sig selv som en bedre historiker.

Denne forståelse af Astrid Friis' undersøgelse kan bestyrkes af, at hun ikke kun refererede til mandlige historikere, hun fandt også plads til en enkelt kvinde. I sammenligningen mellem Danmark og Tyskland refererer Friis således til historikeren Elisabeth Bamberger i selve teksten, altså, en direkte reference til en anden kvindelig historiker.³⁶ Imidlertid gør Astrid Friis heller ikke noget ud af, at Elisabeth Bamberger var kvinde, hun fremstår, som Astrid Friis selv, blot som en historiker blandt andre historikere. Kønnen og individet betyder tilsyneladende ikke noget for historikerens udøvelse af sin videnskab. Historiefaget fremstår dermed som en objektiv videnskab, hvor subjektive forskelle intet betyder. Denne forståelse af historiefaget kan Astrid Friis direkte have overtaget fra Kristian Erslev, der gennem kildekritikken søgte at fjerne subjektive forskelle i fortolkning af kilderne. Det er da også sandsynligt, at Astrid Friis, i lighed med Erik Arup, har haft en næsten større tillid til den kildekritiske metodes evne til at etablere objektive fortolkninger, end Kristian Erslev selv havde.³⁷

Grundlæggende betyder dette, at formen indebærer, at køn er ligegyldigt, det betyder ikke noget for undersøgelsens resultat. En kvindelig historiker vil således bedrive præcis den samme videnskab med den samme metode og komme til de samme resultater som en mandlig historiker, men hvordan er det nu muligt? Er det fordi historiefaget faktisk er en objektiv videnskab, eller er der noget andet på spil? Der gemmer sig en let ironi bag denne forståelse af historiefaget hos Astrid Friis, idet hun netop fastholder det personlige og biografiske som afgørende i forhold til den økonomiske historie.³⁸ Med denne vægning af det biografiske og individuelle som betydende for historiens gang, antydede hun også, at individet faktisk gør en forskel historisk set, og det ville da være en oplagt antagelse, at den individuelle historiker faktisk også betyder noget.

Den objektive historiker

I denne ganske korte fortælling har jeg med afsæt i et kønsperspektiv først givet en professionshistorisk dernæst en historiografisk analyse af Astrid Friis.³⁹ Det er imidlertid et fundamentalt spørgsmål, om det egentlig er muligt at foretage en sådan opdeling: er det så at sige muligt at adskille forskeren fra forskningen? Adskillelsen er problematisk, hvis man antager, at historiefaget som alle andre videnskabelige områder er en social kontekst, hvor de sociale og tekniske kompetencer er uadskillelige. Videnskab handler, som enhver anden socialitet, om magtfordeling og magtmonopoler, og i forlængelse heraf indeholder det kampe, strategier, interesser og profit.⁴⁰ Det vil sige, at fagets forskere definerer, hvilken historie der er den rigtige og dermed, hvem der bedriver rigtig historieforskning. Her er det værd at hefte sig ved, at det først og fremmest er mænd, der har været professionelle historikere, og dermed, at det først og fremmest er mænd, der har haft retten til at definere, hvad historie er, og dermed hvem der bedriver rigtig historieforskning. Det gjaldt i særdeleshed, da Astrid Friis som den første kvinde fik et professorat i 1945.

Men en ting er fagområdet som helhed, en anden er, hvordan de individuelle forskere klarer sig igennem, og hvilke strategier de anlægger for at klare sig. Her findes der, ifølge Bourdieu, to grundlæggende og helt modsatte strategier, nemlig en successiv, der får forskeren til at følge de allerede velkendte spor og hermed sikre sine egne karrieremuligheder, og en subversiv, der får forskeren til at afprøve noget helt nyt, og nok bliver mere original, men også får sværere ved at skabe en karriere i faget.⁴¹ Netop vægten på den individuelle forsker gør det oplagt både professionshistorisk og historiografisk at spørge til kvinders muligheder for at agere både professionshistorisk og historiografisk. Her er det bemærkelsesværdigt, at Astrid Friis i gruppen af historikere til tider valgte at fremstille sig selv som kvinde gennem sin påklædning, til andre tider valgte Astrid Friis at iscenesætte sig selv kønsneutral. Når Astrid Friis valgte den kvindelige selviscenesættelse, da blev hun synlig og var subversiv i forholdet til selskabet af historikere. Det ser imidlertid ud til, at den kønsmæssigt diskrete selviscenesættelse har været mest central i Astrid Friis' fremfærd i historikersamfundet, så hun er næppe blevet opfattet som synderligt subversiv. En side af sagen er imidlertid den menneskelige, en anden er, hvordan Astrid Friis iscenesatte sin forskning, og spørgsmålet er da, om den var subversiv eller successiv. Her viser det sig, at den til en vis grad var subversiv ved at være nytænkende og anderledes. Det betyder, at det kan blive svært at forklare, i hvert fald med afsæt i Bourdieu, at Astrid Friis fik et professorat i Danmark, da hun både som individ og forsker i nogen grad afveg fra selskabet af historikere i hendes sam-

tid. Men det kan bidrage til at forklare, at hun gik i 26 år uden en universitetsansættelse, før hun blev professor. Det vil dog være en problematisk antagelse, da der også var en del mænd, som ventede i årevis, før de fik et professorat.

Det vil derfor være oplagt at spørge, om ikke det forholder sig sådan, at både individuel og videnskabelig afvigelse godt kan gouteres i forskermiljøet, mens radikal afvigelse kan være problematisk. Da det endelig kom så langt som til professoransøgningen i København, blev hendes forskning vurderet meget positivt netop for at hæve sig ud over den danske historie, men hvad var det da, hun bidrog med til historiefaget, og betød køn noget i denne sammenhæng?

I tilfældet Astrid Friis betød kønnet tilsyneladende ikke noget for hendes forskning forstået med afsæt i den klassiske kvindehistorie. Astrid Friis skrev nemlig ikke om kvinder med henblik på at få ny viden om kvinder. Imidlertid er det en problematisk måde at forstå køn på, fordi det betyder, at kønnet kun er synligt, for så vidt som forskeren skriver om kvinder. Det bliver umuligt at undersøge køn som andet end kvinder. Allerede i 1949 gjorde Simone de Beauvoir opmærksom på, at et problem ved denne forståelse af køn, er, at den er defineret af mænd. Ifølge Beauvoir fremstod mænd selv som det usynlige køn, og dermed som de eneste subjekter, og de eneste med magten til at definere køn, subjekter og objekter.⁴² Den fortolkning antyder, at når der ikke er tale om køn, da er der tale om mænd. En forståelse, der indebærer, at Astrid Friis forskning kan forstås som undersøgelser af mænd og deres historie, og i den forstand er kønnet vigtigt i Friis' undersøgelse af *Rigsraadet* og statsfinanserne på Christian III.s tid. Det var da også et punkt, hvor Astrid Friis var successiv i sin forskning, idet hun lod de forgængere, hun ville gøre op med, definere temaet for sin forskning.

Spørger man herefter, hvorfor Astrid Friis havde succes, som forsker og med sin forskning, da er svaret dobbelttydigt. Forskeren eller kvinden og historikeren Astrid Friis fraskrev sig selv de kendte koder for kvindelighed, når der ses bort fra påklædning. Hun iscenesatte sig selv intellektuelt som en mand, fra den tidlige barndom, hvor hun valgte drengebøgerne, over puberteten, hvor hun så sig selv som ingeniøren, til den modne forsker, der så sig selv som historikeren. Det betød, at hun var med til at opstille nye muligheder for kvinder, men det indebar, at de som forskere og i deres forskning skulle være kønsneutrale eller næsten mandlige. I forlængelse heraf er det nogenlunde logisk, at Astrid Friis havde succes, hendes forskning fremstod som mandlig, idet den set i et kønsperspektiv var successiv – ikke subversiv. Samtidig var Astrid Friis med til at gøre nye former for kvindelighed mulige. Kvinder kunne agere som mænd, være neutrale subjekter i videnskab, men det var ikke kvindeligt, og det

var på bekostning af muligheden for at tilføje forskningen et andet kønsperpektiv end det, den allerede indeholdt.

1 Se fx Jens Christian Manniche. 1993. *Damen der skod på doktoren*. København: G E C Gad; Bonnie G. Smith. 2000 (1998). *The Gender of History. Men, Women and Historical Practice*. Cambridge: Harvard University Press; Julie des Jardin. *Women and the Historical Enterprise in America : Gender, Race, and the Politics of Memory, 1880-1945*.

2 Anne Trine Larsen. 2005. *Kon i historieskrivningen. Om kvinder, der skriver om kvinder, der skriver om kvinder...* Se www.hist-nu.dk/kvindehistorie.

3 Det skal lige understreges, at der fandtes kvindehistorie før 1970, men den blev sjældent udført på universiteterne. En undtagelse herfra er den kvindelige historiker Birgit Busch, der i 1965, mens hun var amanuensis ved Historisk Institut på Aarhus Universitet, bidrog med artiklen "Den danske kvindesags historie indtil opnåelsen af den politiske valgret." I Ellen Strange Petersen red. *Kvinderne og valgetten*. København: Schultz. En anden undtagelse er Johannes Steenstrup. 1917. *Den danske Kvindes Historie fra Holbergs Tid til vor: 1701-1917*. Hagerup.

4 Universitetets årbog 1945-46. 1947. Københavns Universitet, s. 54.

5 Inga Floto. 2000. "Astrid Friis". I *Dansk kvindebiografisk leksikon*. København: Rosinante.

6 Astrid Friis. 1953. "Overfor det historiske studium var jeg ydmyg". I Aage Heinberg red. *Saadan blev jeg det*. København: De Unges Forlag.

7 Helt præcist var der tale om fire kvinder, der havde fået magister- eller doktorgraden uden, at det havde givet dem adgang til en karriere som forsker. Astrid Friis havde endvidere en af disse kvinder, nemlig Anna Hude i sin nærmeste familie. Se Marianne Alenius m.fl. (red.) *Clios døtre gennem hundrede år. I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893*. Museum Tusulanum: København, s. 51.

8 Niels-Henning Jeppesen. 1963. Svend Ellehøj m.fl. (red.). *Festskrift til Astrid Friis på halvfjerdsårsdagen den 1. august 1963*. København: Rosenkilde og Bagger, s. 297-312.

9 Inga Floto. 2000. "Astrid Friis". I *Dansk kvindebiografisk leksikon*. København: Rosinante.

10 Vendingen til den økonomiske historie var således allerede sket i 1907 med Erik Arups disputats *Studier i Engelsk og Tysk Handelshistorie*. Se Inga Floto. 2005 (1985). *Historie. En videnskabshistorisk undersøgelse*. Museum Tusculanums Forlag: København, s. 107.

11 Inga Floto. 2005 (1985). *Historie. En videnskabshistorisk undersøgelse*. Museum Tusculanums Forlag: København, s. 95.

12 Inga Floto. 2005 (1985). *Historie. En videnskabshistorisk undersøgelse*. Museum Tusculanums Forlag: København, s. 95.

13 Inga Floto. 2000. "Astrid Friis". I *Dansk kvindebiografisk leksikon*. København: Rosinante.

14 Det skal dog understreges, at også Arup var elev af Erslev.

15 Inga Floto. 2000. "Astrid Friis". I *Dansk kvindebiografisk leksikon*. København: Rosinante.

16 Både Inga Floto og Svend Ellehøj fremhæver *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III. s Regeringstid*. Se Inga Floto. 2000. "Astrid Friis". I *Dansk kvindebiografisk leksikon*. København: Rosinante og Svend Ellehøj. 1968-69. "Astrid Friis 1.8.1893-31.7.1966". i *Historisk Tidsskrift* 12:3. København. Bedømmelsesudvalgets indstilling findes i *Årbog for Københavns Universitet*. 1945, s. 53. Astrid Friis' forskning vurderes som regel positivt, som for eksempel i Dansk Biografisk Leksikon. Imidlertid mente hun selv, ifølge *Dansk Biografisk Leksikon*, at det skyldtes, at hun var en kvinde og at hun havde skrevet om økonomisk historie, at hun ikke fik et professorat i Århus i 1939.

17 Astrid Friis. 1953. "Overfor det historiske studium var jeg ydmyg". I Aage Heinberg red. *Saadan*

- blev jeg det. København: De Unges Forlag, s. 117-118.
- 18 Astrid Friis. 1953. "Overfor det historiske studium var jeg ydmyg". I Aage Heinberg red. *Saadan blev jeg det*. København: De Unges Forlag, s. 118-119.
- 19 Astrid Friis. 1953. "Overfor det historiske studium var jeg ydmyg". I Aage Heinberg red. *Saadan blev jeg det*. København: De Unges Forlag, s. 119.
- 20 Inga Floto. 2000. "Astrid Friis". I *Dansk kvindebiografisk leksikon*. København: Rosinante.
- 21 Svend Ellehøj. 1968-69. "Astrid Friis 1.8.1893-31.7.1966". i *Historisk Tidsskrift* 12:3. København, s. 172.
- 22 I både Kraks Blå Bog og Dansk Biografisk Leksikon er det tilsyneladende også underordnet, at Astrid Friis var en kvinde. I Kraks Blå Bog nævnes det end ikke, at hun var Danmarks første kvindelige professor.
- 23 Svend Ellehøj. 1968-69. "Astrid Friis 1.8.1893-31.7.1966". i *Historisk Tidsskrift* 12:3. København, s. 162.
- 24 Birgitta Odén. 1994. "Astrid Friis - Danmarks första kvinnliga professor". I Marianne Alenius m.fl. red. *Clios dotter gennem hundrede år*. Museum Tusulanums Forlag: Københavns Universitet, s. 202.
- 25 Inga Floto. 2000. "Astrid Friis". I *Dansk kvindebiografisk leksikon*. København: Rosinante.
- 26 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København, s. 1.
- 27 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København. Se s. 11, s. 12, s. 49, s. 50, s. 85, s. 91, s. 92, s. 103, s. 116
- 28 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København. Se s. 11.
- 29 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København. Se s. 49 og s. 103.
- 30 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København, s. 12.
- 31 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København, s. 24, note 4.
- 32 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København, s. 90-92.
- 33 Se note 3
- 34 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København, s. 4.
- 35 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København, s. 1.
- 36 Astrid Friis. 1942. "Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid". I *Særtryk af Historisk Tidsskrift*. 10. række. VI. Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S: København, s. 3.
- 37 Se Jens Christian Manniche. 1981. *Den radikale historikertradition: studier i dansk historievidenskabs forudsætninger og normer*. Universitetsforlaget: Århus, s. 356-357; Eller Jens Christian Manniche. 1975. "Teori og metode. Tysk-kritisk skole og fransk-kritisk skole. Et bidrag til studiet af historieteoretiske synspunkter i Danmark." I *Historisk Tidsskrift*, bind 75, hefte 1, s. 39-59.
- 38 Inga Floto. 2000. "Astrid Friis". I *Dansk kvindebiografisk leksikon*. København: Rosinante.
- 39 Undersøgelsen af Astrid Friis er en lille del af et større forskningsprojekt om de danske kvindelige historikers historie, som jeg forventer at afslutte i begyndelsen af 2007.

ANNE TRINE LARSEN

40 Pierre Bourdieu. 1975. "The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason" i *Social Science Information* s. 19-47

41 Pierre Bourdieu. 1975. "The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason" i *Social Science Information* s. 30-31.

42 Simone de Beauvoir. 1999 (1977/1949). *Det andet køn*. Bind 1. Viborg, Samlerens bogklub: s. 14-15.

'Jens' og Ole

Sikkerhedspolitik

under Koreakrigen 1950-53

Af Kristine Midtgaard

Indledning

Danmark var det eneste NATO-land i FN, der ikke på noget tidspunkt i løbet af Koreakrigen tilbød at sende militære styrker til Korea. Koreakrigen brød ud den 25. juni 1950. Den væbnede kamp varede til indgåelse af våbenhvileaftalen i Panmunjom 27. juli 1953. I Danmark sad *Socialdemokratiet*, under Hans Hedtofts ledelse, på regeringsmagten frem til november 1950. Herefter dannede V og K frem til september 1953 en af de få borgerlige regeringer i de første årtier af efterkrigstidens Danmark. *De konservatives* Ole Bjørn Kraft var hermed udenrigsminister, i hovedparten af den periode Koreakrigen varede.

Alligevel er det i dag *Socialdemokratiets* Koreapolitik, vi ved mest om. Det er for så vidt naturligt nok, eftersom det var *Socialdemokratiet*, der først skulle forholde sig til de prekære spørgsmål, som Koreakrigen rejste. Til disse hørte spørgsmålet om, hvorvidt Danmark skulle sende militære styrker til Korea. Det blev som bekendt heller ikke tilfældet. Derimod har det været påpeget, at den konservative Bjørn Kraft i sin tid som udenrigsminister var tæt på at sende danske tropper af sted. Når det ikke skete, skyldtes det i sidste instans, at NATO ikke ønskede at svække alliansens samlede forsvar og derfor anmodede USA om ikke at lægge yderligere pres på Danmark for at få danske styrker af sted.¹ Denne tolkning har uvægerligt meget på sig. Alligevel står spørgsmålet om Krafts villighed til at sende danske soldater af sted udforsket hen. Skulle danske 'Jenser' til Korea, hvis Ole Bjørn Kraft skulle bestemme? Formålet med denne artikel er at redegøre for og forklare Ole Bjørn Krafts holdning til og håndtering af troppespørgsmålet. Endvidere vil artiklen sammenholde ligheder og forskelle i den socialdemokratiske og efterfølgende borgerlige regerings politik for derved at belyse, hvad der kendetegnede *De konservatives* sikkerhedspolitik i første halvdel af 1950erne.

Hvis Hans skulle bestemme, skulle 'Jens' blive hjemme

Hedtofts udenrigsminister hed Gustav Rasmussen. Han var karrierediplomat og havde ikke noget partipolitisk tilhørsforhold. Han havde også været udenrigsminister i den foregående *Venstre*-regering 1945-47. Både statsminister Hedtoft og udenrigsminister Rasmussen var med til at forme regeringens Ko-reapolitik. Da den borgerlige regering tog over, blev de udenrigspolitiske sager håndteret tilnærmelsesvis udelukkende af udenrigsministeren. Statsminister Erik Eriksen tog sig mere af det nære, dvs. indenrigspolitikken (samt gården på Fyn), og de overordnede linier. Blandt andet var han en af hovedkræfterne bag vedtagelsen af den nye grundlov i 1953.²

FN sendte i alt tre anmodninger til Danmark om muligheden for et dansk bidrag til *FN*s militære aktion i Korea. Den første anmodning kom den 29. juni 1950. Den anden kom den 14. juli, altså få uger senere. Herefter gik der et år, før *FN* igen, nemlig den 22. juni 1951, henvendte sig. Den første henvendelse drejede sig om Danmarks mulighed for at bidrage på et generelt plan. Den anden og tredje henvendelse derimod spurgte direkte til et militært bidrag. De to første henvendelser blev håndteret under Hans Hedtofts og Gustav Rasmussens ledelse. Den tredje og sidste landede på Krafts bord.

Både i forbindelse med første og anden henvendelse var det den socialdemokratiske ledelses klare holdning, at Danmark kun kunne sende humanitær bistand. Militære styrker såvel som transportskibe var fra starten udelukket. Sagen blev diskuteret både på ministermøder og i *Udenrigspolitisk Nævn*. Udfaldet blev, at Danmark først tilbød *FN* en række medicinalvarer. Regeringen mente, at det muligvis kunne have betydning for de amerikanske soldater i krig. Derved blev det imidlertid ikke. *FN*s anden henvendelse tydede på, at verdensorganisationen og ikke mindst USA ikke var tilfreds med medicintilbuddet. Efter nogen diskussion blev dette tilbud ændret til det noget mere omfattende tilbud om en ambulanceenhed med læger og sygeplejersker. Det var et tilbud, som medlemmerne i *Udenrigspolitisk Nævn* var nogenlunde enige om. Da det heller ikke viste sig at være tilfredsstillende, oppegede regeringen sig, stadig støttet af *Udenrigspolitisk Nævn*, og tilbød i august 1950 at sende et dansk hospitalsskib til Korea. Det accepterede både USA og *FN*.³

Regeringens overvejelser i denne tidlige fase og grundene til modviljen mod at sende danske militære styrker til Korea fremgår ganske klart af diskussionerne internt i regeringen og i *Udenrigspolitisk Nævn*. Det handlede for det første om ikke at provokere Sovjetunionen. For det andet, og ikke mindst, om at fastholde de få danske styrker, der fandtes på dansk grund. Scenariet, at Koreakrigen kunne eskalere og brede sig til det europæiske kontinent, turde

de danske beslutningstagere ikke udelukke. Samtidig var der i den grad usikkerhed om NATOs sikkerhedsgaranti. Frem til midten af 1950'erne gik NATOs forsvarslinie langs Rhinen. I 1950 var Danmark således ikke omfattet af NATOs forsvarsplaner. Derfor var det både efter regeringens og den borgerlige oppositions opfattelse afgørende at føre en politik, der sikrede amerikansk velvilje både økonomisk og militært. Danmark kunne ikke indtage en helt negativ indstilling, men måtte støtte op om den amerikansk ledede FN-operation i Korea. Ydermere spillede det ind, at FN/USA var kommet netop en småstat til undsætning.⁴ Danmarks politik kom derfor til at bestå i en balancegang mellem modstridende hensyn til de to supermagter og Danmarks egen sikkerhed.

En vej ud af dette dilemma kunne have været en fælles skandinavisk politik. Det mente i hvert fald den socialdemokratiske regering i Danmark. Både efter første og anden FN-henvendelse kontaktede den socialdemokratiske regering Norge og Sverige med det formål at søge en fælles skandinavisk position.⁵ Regeringen nærrede tilsyneladende en betragtelig modvilje mod at tage selvstændigt stilling til FNs spørgsmål. Desuden var initiativet til skandinavisk samarbejde sandsynligvis også en bevidst manøvre, der gav mulighed for at udsætte beslutningen om, hvad Danmark skulle bidrage med, i det mindste indtil man havde skaffet sig viden om, hvordan de andre skandinaviske lande ville svare. Det var påfaldende, hvorledes Gustav Rasmussen henviste til de igangværende skandinaviske forhandlinger, hver gang den amerikanske ambassade i København spurgte til, om Danmark havde lagt sig fast på et bidrag. Rasmussen gjorde dog samtidig med denne udskydelse af det danske svar klart overfor amerikanerne, at hvis Danmark overhovedet valgte at bidrage til aktionen (!), ville det i hvert fald ikke blive med militære styrker.⁶

Problemet var bare, at Norge og Sverige, til Hedtoft-regeringens store beklagelse, sendte svar af sted til FN uden først at have konfereret med Danmark. Hermed kom Danmark i den ubehagelige situation mod sin vilje også at skulle sende egne selvstændige svar. Som nævnt blev løsningen i første omgang de forskellige medicinpræparater dernæst ambulanceenheden. Gustav Rasmussens målsætning var overordnet at finde frem til "den mindst negative løsning."⁷

Desuden lå det Gustav Rasmussen på sinde kun at tage stilling til det mest nødvendige. I modsætning til flere nævnsmedlemmer foretrak han kun at nævne den hjælp, Danmark rent faktisk ville sende. Han var imod en passus om, at Danmark ikke kunne sende militære styrker. Det var der ingen grund til at anføre, mente han, da FN ikke havde anmodet om sådanne styrker. Yder-

mere var han imod at indføje en sætning om, at Danmark var parat til at yde anden hjælp, der senere måtte vise sig nødvendig, herunder transportskibe, og han var bemærkelsesværdig skeptisk overfor at skrive, at svaret gjaldt den nuværende situation. Dette kunne, mente han, blive misforstået, enten således at medicinaltilbudet ville blive trukket tilbage, hvis det ikke straks blev accepteret, eller som et løfte om yderligere bidrag senere. Han var dog klar over, at der var en grænse for, hvor lavprofileret det danske svar – og altså deltagelsen i Koreaaktionen – kunne være. Da Kraft spurgte, om regeringen ville betale for transporten af de tilbudte medicinalvarer, svarede Rasmussen, at det ville den. Der var dog tale om så lille et beløb, at det ville være pinligt at anføre det som en del af det danske bidrag. Vurderet i forhold til det endelige svar, fik Gustav Rasmussen altså ikke alle sine punkter igennem. Regeringen lagde vægt på, at der var enighed om udenrigspolitikken.⁸

Da Danmark skulle afsende svar på den anden *FN*-henvendelse, gentog mønstret sig. Gustav Rasmussen bestræbte sig på at undgå at sende styrker til Korea. Han søgte at udforme et svar, der berørte tilnærmelsesvis mindre end nødvendigt. Endelig søgte han at holde mulighederne for fremtiden åbne. For det første skulle svaret slet ikke berøre spørgsmålet om de kamptropper, som *FN* netop i den anden henvendelse bad Danmark om at stille til rådighed. For det andet gik han imod et forslag fra flere af nævnsmedlemmerne om, at danske frivillige kunne tage til Korea. Flere havde henvendt sig på den amerikanske ambassade desangående. Men Rasmussen var altså imod med det argument, at *FN* ikke havde henvendt sig om frivillige, hvorfor der ikke var nogen grund til at komme ind på emnet. For det tredje ville han ikke begrunde, hvorfor Danmark ikke kunne stille militære styrker til rådighed – men accepterede altså til sidst at andet svar, ligesom det første, understregede dette element i den danske politik. En forklaring indebar risiko for at præjudicere Danmarks stilling i fremtiden. Såfremt USA ønskede en begrundelse for tilbageholdelsen af danske styrker, skulle en sådan bestå i hensynet til forsvaret af Danmark og ikke til Sovjetunionen, understregede Rasmussen.⁹ Under den socialdemokratiske regering var der således ingen tvivl om, at danske 'Jenser' ikke skulle sendes til Korea, men derimod, i tilfælde af at Koreakrigen ville eskalere, blive hjemme for at forsvare dansk jord.

Skulle 'Jens' til Korea, hvis Ole kunne bestemme

I juni 1951 landede den tredje henvendelse fra *FN* om danske tropper til Korea på Krafts bord. Kraft gav, i hvert fald for en umiddelbar betragtning, udtryk for en klar og imødekommende holdning. Allerede før modtagelsen af den for-

melle henvendelse fra FN havde Kraft offentligt erklæret, at hans regering positivt ville overveje muligheden for, at Danmark kunne sende et større og mere aktivt bidrag, end det hospitalsskib Danmark allerede bidrog med.¹⁰ I juni, kort efter modtagelsen af FNs henvendelse, udtalte han til den amerikanske ambassade, at Danmark "would act positively on the UN request."¹¹ I forhold til spørgsmålet om forskelle og ligheder på den socialdemokratiske og konservative politik, skal man dog allerede her hæfte sig ved, at Kraft havde forhenværende statsminister Hedtoft med til mødet på ambassaden. De to kørte et langt stykke af vejen parløb, måske fordi Hedtoft havde et godt forhold til den amerikanske ambassadør Eugenie M. Anderson.¹² De to politikere henviste overfor USA til en ganske negativ holdning i den danske befolkning mod at sende militære styrker til Korea. Samtidig understregede de, hvordan de var "constantly attempting to educate [the] Danish public on [the] necessity [of] Danish support in Korea."¹³ Endelig informerede Kraft ambassaden om, at de skandinaviske udenrigsministre skulle mødes og diskutere muligheden for at sende en fælles skandinavisk styrke til Korea, og han var sikker på, at Norge og Sverige "would join Denmark in sending forces".¹⁴ Kraft stillede sig tydeligvis mere positiv end sin forgænger. Ikke mindst i lyset af hans offentlige udtalelser spillede hensynet til ikke at provokere Sovjetunionen tilsyneladende en mindre rolle for Kraft, end tilfældet havde været for Gustav Rasmussen.

Ligesom sin forgænger tog også Kraft initiativ til skandinavisk koordinering i troppespørgsmålet. Bemærkelsesværdigt henvendte han sig indledningsvis imidlertid kun til sin norske kollega, Halvard Lange. Sveriges udenrigsminister, Östen Undén, blev først kontaktet efter insisteren fra Langes side. Lange understregede overfor Kraft, hvorledes det ville være problematisk i forhold til den norske offentlighed, hvis der i en FN-sag kun blev taget dansk-norsk kontakt.¹⁵ Kraft lagde tydeligvis mest vægt på holdningen hos det andet skandinaviske NATO-medlem, Norge.

Noget kunne tyde på, at de danske 'Jenser' havde grund til nervøsitet – så fremt de ikke ønskede at komme til Korea naturligvis. Muligvis var Kraft reelt positivt overfor at sende danske tropper til Korea. Hans tilsyneladende entusiasme kan forklares med den generelle positive danske holdning til den amerikanske Uniting for Peace plan, der blandt andet foreslog øremærkning af nationale styrker til brug for FN.¹⁶

Tager man andre forhold med i betragtning, tyder det imidlertid på, at Krafts udtalelser og entusiastiske udtryk var krusninger på overfladen. Godt nok var den borgerlige regering, i øvrigt støttet af oppositionen, officielt positiv overfor Uniting for Peace planen. I betragtning af, hvordan øremærkning

af styrker i henhold til planen blev udskudt og efter fire års sylvning i Forsvarsministeriet endelig blev afvist, kan den formelle positive holdning til planen næppe tages til indtægt for, at Kraft reelt skulle være positiv overfor at sende danske styrker til Korea.¹⁷

Faktisk er der en række forhold, der taler for, at Kraft helst ikke ville sende danske væbnede styrker til Fjernøsten. Halvard Lange havde gjort Kraft bekendt med, at både flere centrale NATO-lande som Storbritannien, Canada og Frankrig og FNs generalsekretær (norske) Trygve Lie var positive overfor et sovjetisk forslag om at indlede våbenhvileforhandlinger i Korea. Ydermere havde Lange fortalt, at Trygve Lie ville søge at påvirke den amerikanske politik i en mere fleksibel retning.¹⁸

Den 28. juni 1951 satte VK-regeringen de danske politiske overvejelser om udsendelse af styrker på stand by. Man ville afvente resultatet af forhandlingerne om våbenhvile i Korea, hed det officielt.¹⁹ Kraft fastholdt i stærk modsætning til USA, at våbenhvileforhandlingerne medførte en helt ny situation. Samtidig understregede *Udenrigsministeriet* dog, at Danmark ville have afgivet et "affirmative reply", hvis parterne ikke havde indledt våbenhvileforhandlinger. USA var informeret om, at sagen stadig blev behandlet på det militære/tekniske niveau.²⁰ Noget tyder på, at den danske strategi bestod i på den ene side at forsinke beslutningen om udsendelse af militære styrker og på den anden side vedvarende at give udtryk for en positiv holdning overfor USA.

Krafts positive udtalelser om et dansk troppebidrag var med stor sandsynlighed en politisk strategi. Formålet kunne så på en og samme tid være at søge goodwill i USA, forsinke og i sidste ende helt undgå at sende et dansk styrkebidrag af sted. Flere forhold peger i den retning. For det første, at USA var alene blandt de centrale NATO-lande, der afviste, at våbenhvileforhandlingerne indebar en ny situation. For det andet, at våbenhvileforhandlingerne kunne resultere i en afslutning på Koreakrigen. Og for det tredje at forhandlingerne kunne bryde sammen, hvorefter presset for danske tropper ville øges. Af disse grunde, er det sandsynligt, at Kraft på den ene side håbede på, at våbenhvileforhandlingerne ville bringe Koreakrigen til ophør og dermed gøre et dansk troppebidrag irrelevant. På den anden side har han formentligt samtidig erkendt, at Danmark, såfremt krigen fortsatte, ville få svært ved at blive ved med at undslå sig et militært bidrag. I den situation har Kraft ikke usandsynligt tænkt, at Danmark ligeså godt kunne udtrykke en positiv holdning til sagen på forhånd og hermed pleje Danmarks image i USA. Det er dog en tolkning, der ikke kan underbygges direkte med kildemateriale. Heller ikke ved konsultation af *Det konservative Folkepartis* arkiv.²¹

Da våbenhvileforhandlingerne brød sammen i slutningen af august 1951, førte det imidlertid heller ikke "automatisk" til et dansk tilbud om militære styrker til FN. Også det underbygger tolkningen om, at Kraft helst ville undgå at sende danske soldater af sted. Spørgsmålet blev diskuteret på det nordiske udenrigsministermøde i Stockholm den 10.-11. oktober på foranledning af Kraft, der selv talte for en form for skandinavisk militært bidrag. Han var åbenbart endnu ikke klar over, at NATOs militære hovedkvarter i Europa, SHAPE, i slutningen af september/begyndelsen af oktober 1951 havde anmodet State Department om ikke at lægge yderligere pres på Danmark og Norge for at bidrage til Koreaaktionen. De to landes militære styrker var i forvejen så begrænsede.²²

Den åbenhed overfor et skandinavisk troppebidrag, som Kraft gav udtryk for over for sine nordiske kolleger, kom dog først efter måneders udskydelse af en beslutning i sagen med henvisning til våbenhvileforhandlingerne. Formodentlig var Kraft nu også efterhånden udsat for hårdt pres fra i hvert fald to sider. For det første fra Norge. I forbindelse med Uniting for Peace planen havde Norge svaret FN hurtigst og uden forudgående konsultation af de andre skandinaviske lande. Hensigten var ifølge Kraft, at "Norge gerne ville opnå en lille gevinst ved at søge at svare lidt hurtigere og lidt mere imødekommende end Danmark".²³ Ifølge baggrundsreferatet til det nordiske udenrigsministermøde var amerikansk goodwill en helt afgørende faktor i de danske overvejelser. Og det var en faktor, der ikke kun blev påvirket af Danmarks egen stilling, men også af de øvrige skandinaviske landes politik.²⁴ Udover den hurtige og positive holdning til Uniting for Peace planen fra norsk side, gav Norge på udenrigsministermødet udtryk for, at Norge ville omlægge sit civile felthospital til et militært og måske også tilbyde et hold vintertrænede specialtropper til Korea.²⁵

For det andet var den danske udenrigsminister angiveligt underlagt et vist pres i kraft af våbenhvileforhandlingernes sammenbrud og en deraf affødt frygt for genopblussen og eskalation af Koreakrigen på grund af forlydender ikke mindst om amerikanske bombeplaner. Igen fandt den danske borgerlige regering amerikansk militærhjælp vital.

Hermed lå den borgerlige regering og konservative udenrigsminister Kraft på linie med den forhenværende socialdemokratiske regering og udenrigsminister Gustav Rasmussen. Der var dog den forskel på de to regerings tilgang til sagen, at den socialdemokratiske regering havde fokuseret mere på forsvar af hjemlandet end på at sende danske soldater til udlandet. USAs opfattelse af og militære hjælp til Danmark var også en central faktor for den socialdemo-

kratiske Koreapolitik tilblivelse, men synes dog at have stået i skyggen af hensynet til den nationale forsvarsevne. Den borgerlige regering derimod synes at have vægtet goodwill i USA og amerikansk hjælp højere.

Under alle omstændigheder undlod både den socialdemokratiske og den borgerlige regering imidlertid af hensyn til Danmarks sikkerhedspolitiske situation at sende militære styrker til Korea. Politikken var præget af balancegang mellem hensyn til Sovjetunionen, USA og Danmarks nationale forsvarsevne.

Afslutning

Hverken den socialdemokratiske regering 1947-50 eller den efterfølgende VK-regering 1950-53 ønskede at bidrage til *FNs* militære aktion i Korea med militære tropper. Modviljen mod at bidrage militært til *FNs* Koreaaktion kan ses som en videreførelse af Danmarks tidligere neutralitetspolitik og militære modvilje i mellemkrigstiden. Den kan dog også ses som en småstats reaktion på en samtidig og yderst vanskelig sikkerhedspolitisk udfordring. Både den socialdemokratiske og den borgerlige regerings politik blev udformet ud fra hensyn til Danmarks nationale sikkerhed. Nazi-Tysklands besættelse af Danmark var kun fem år væk. *NATO's* forsvarsområde omfattede i første halvdel af 1950erne endnu ikke Danmark. Derfor rummede det overordnede sikkerhedspolitiske hensyn en balancegang mellem for det første ikke at provokere Sovjetunionen, for det andet ikke at sende danske militære styrker ud af landet og endelig for det tredje til det modsatte hensyn til at sikre en positiv amerikansk opfattelse af Danmark med det videre sigte, at USA ville medvirke økonomisk til opbygningen af Danmarks sparsomme væbnede styrker og komme landet til hjælp i tilfælde af et angreb fra østblokken.

De to regeringer vægtede de tre hensyn forskelligt. *Socialdemokratiet* var primært drevet af fokus på ikke at sende styrker ud af landet og hermed på hjemmeforsvaret som centralt for Danmarks nationale sikkerhed. Hensynet til ikke at provokere Sovjetunionen var også en del af partiledelsens overvejelser, men det var ikke det hensyn, der lå til grund for modviljen for at sende styrker til Korea. *USA's* opfattelse af Danmark spillede også en rolle, men fik ikke de ledende socialdemokrater til at sende styrker af sted.

Den borgerlige regering med Ole Bjørn Kraft på den udenrigspolitiske front lod i endnu mindre grad sin politik påvirke af ikke-provokationshensynet. Hensynet til hjemmeforsvaret spillede derimod en central rolle. Krafts positive tilkendegivelser om at ville overveje et militært styrkebidrag vidner imidlertid om, at hensynet til USA spillede en større rolle for Kraft og hans regering, end

tilfældet havde været for hans forgænger. Kraft var ganske vist ikke grundlæggende positivt stemt for at sende danske styrker til Korea, men han var minister på et tidspunkt, hvor presset for et dansk styrkebidrag var stigende. I den situation vægtede Kraft hensynet til den amerikanske opfattelse af Danmark højt. Politikken skal ikke ses som udtryk for at slække på hjemmeforsvaret, men som en højere vægtning af en alliancebaseret sikkerhedspolitik.

Begge regeringers politik er interessant i lyset af henholdsvis *Socialdemokratiets* og *De konservatives* 'traditionelle' sikkerhedspolitik. *Socialdemokratiet* var traditionelt et afrustnings- og antimilitaristisk parti. Dette ses blandt andet i partiets sikkerhedspolitik i mellemkrigstiden. Netop i denne periode var der imidlertid folk, der senere skulle blive centrale socialdemokratiske figurer, f.eks. Hedtoft, der stillede spørgsmålstegn ved afrustningspolitikken og udviklede tætte kontakter til forsvaret. Efter anden verdenskrig fik denne begyndende revurdering af de militære styrker nyt gennemslag i partiets ledelse og var medvirkende til beslutningen om at søge militært og sikkerhedspolitisk samarbejde først (og helst) med de øvrige skandinaviske lande i et skandinavisk forsvarsforbund, og da det mislykkedes, med Vesteuropa, Canada og USA i Atlantpagten.²⁶ Partiets politik under Koreakrigen kan ses som en videreførelse af denne linie. Imidlertid er det værd at bemærke, hvorledes *Socialdemokratiet* under Koreakrigen fokuserede på hjemmeforsvaret i højere grad end på hjælp ude fra. En forklaring herpå kan findes i "den 9. april 1940". *Socialdemokratiet* fik i udbredt grad skylden for "den 9. april" og besættelsen af Danmark. Partiledelsens prioritering af hjemmeforsvaret og modviljen mod at sende danske soldater ud af landet til Korea skal med stor sandsynlighed forklares med denne historiske erfaring.

De konservative vægtede traditionelt hjemmeforsvaret højt. I mellemkrigstiden var partiet gennemgående fortalere for øget beredskab.²⁷ Hensynet til hjemmeforsvaret blev fastholdt under Koreakrigen. Samtidig blev det angiveligt også under indtryk af "9. april erfaringen" suppleret med en markant prioritering af hjælp fra USA. Under stigende pres var der tegn på, at udenrigsminister Kraft ville prioritere hensynet til hjælp udefra højere end hensynet til hjemmeforsvaret. Hvorvidt Kraft ville have omsat denne prioritering i praktisk politik, dvs. hvorvidt han reelt ville have endt med at sende danske styrker til Korea, er et kontrafaktisk spørgsmål, der vanskeligt lader sig afklare. Tilsvarende gælder, hvorvidt en socialdemokratisk regering i en tilsvarende situation ville have handlet ligesom Kraft.

Tilbage står det indtryk, at den historiske erfaring med 9. april 1940 fik forskellig effekt på henholdsvis *Socialdemokratiets* og *De konservatives* politik un-

der Koreakrigen. Både *Socialdemokratiets* og den borgerlige regerings politik var drevet af hensynet til Danmarks nationale sikkerhed. I de konkrete situationer, som de to regeringer befandt sig i, blev dette overordnede hensyn imidlertid varetaget forskelligt. Den socialdemokratiske regering lagde afgørende vægt på Danmarks hjemmeforsvar. Den borgerlige regering prioriterede i sidste instans hjælp udefra højere. Hjemmeforsvaret vejede tungt i *Socialdemokratiets* sikkerhedspolitik. Alliancepolitik og -tænkning spillede, i lyset af ”den 9. april” og angiveligt forsvarrets ringe stand i 1950’erne, en større rolle hos *De konservative*.

Derfor kunne danske ’Jenser’, der ikke nærrede den store lyst til at opøve krigserfaring på den anden side af kloden, under den socialdemokratiske regering bevare roen. Derimod var sandsynligheden for udsendelse større under den borgerlige regering. Den internationale udvikling var en anden. Men hvis Ole helt selv kunne bestemme, var der dog nok ikke tvivl om, at ’Jens’ kunne blive hjemme.

- 1 Poul Villaume. 1995. *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961*. København: Eirene. s. 647-48.
- 2 S. Mørch. 2000 (2. udg.). *24 statsministre. 24 fortællinger om magten i Danmark i det tyvende århundrede*. København: Gyldendal. s. 255-275.
- 3 *Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA). Socialdemokratiets Arkiv (SA). Referater af ministermøder 29. juni 1950. Udenrigsministeriets Arkiv (UM). 3 E 92. Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn 29. juni, 5. juli og 19. juli 1950.* P. Villaume. 1995. *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961*. København: Eirene. s. 645-46. K. Midtgaard. 2001. *Jutlandia-ekspeditionen. Tilblivelse og virke 1950-53*. København: Dansk Udenrigspolitisk Institut. kap. 2. K. Midtgaard. 2005. *Småstat, magt og sikkerhed. Danmark og FN 1949-65*. Odense: Syddansk Universitetsforlag. s. 115-120.
- 4 *ABA. SA. Referater af ministermøder 29. juni 1950. Udenrigsministeriets Arkiv (UM). 3 E 92. Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn 29. juni, 5. juli og 19. juli 1950.*
- 5 *ABA. SA. Referat af ministermødet 29. juni og 18. juli 1950.*
- 6 *National Archives (NA). Record Group (RG) 84. Box 18. Læg ”321-Korea”. Telegram # 1 og memo (Reference Embtel 1). 1. juli 1950. Fra Anderson til State Dept.*
- 7 *UM. 3 E 92. Referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn 5. juli 1950.*
- 8 *Jf. ovenfor eller UM. 3 E 92. referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn 5. juli 1950.*
- 9 *UM. 3 E 92. Referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn 19. juli 1950.*
- 10 *UM. 119 33 d. Evt. dansk militær bistand til Korea. Uddrag af tale af Kraft. Berlingske Aftenavis, 23. juni 1951.* P. Villaume. 1995. *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-61*. København: Eirene. s. 645.
- 11 *NA. RG 84. Entry 2386. Box 18. Læg ”321-Korea”. Telegram fra Anderson til SecState, Amembassy i Stockholm og Oslo. 28. juni 1951.*
- 12 *NA. RG 84. Entry 2386. Box 18. Læg ”321-Korea”. Telegram fra Anderson til SecState, Amembassy i Stockholm og Oslo. 28. juni 1951.*

- 13 NA. RG 84. Entry 2386. Box 18. Læg "321-Korea". Telegram fra Anderson til SecState, Amembassy i Stockholm og Oslo. 28. juni 1951.
- 14 NA. RG 84. Entry 2386. Box 18. Læg "321-Korea". Telegram fra Anderson til SecState, Amembassy i Stockholm og Oslo. 28. juni 1951.
- 15 UM. 119 E 33 d. Evt. dansk bistand til Korea. Brev fra Kraft til Lange. 23. juni 1951. Samme journal. Brev fra Lange til Kraft. 27. juni 1951.
- 16 Villaume, 1995, s. 645.
- 17 K. Midtgaard. 2005. *Småstat, magt og sikkerhed. Danmark og FN 1949-65*. Syddansk Universitetsforlag, s. 142-164.
- 18 UM. 119 E 33 d. Evt. dansk bistand til Korea. Brev fra Lange til Kraft. 27. juni 1951. Samme journal. Rapport fra den danske ambassade i Oslo til UM. 27. juni 1951.
- 19 Villaume. 1995. *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961*. København: Eirene. s. 646.
- 20 UM. 119 E 33 d. Evt. dansk bistand til Korea. Baggrundsreferat til nordisk udenrigsministermøde i Stockholm 10.-11. oktober 1951. 5. oktober 1951. NA. RG 84. Entry 2386. Box 18. Læg "321-Korea". Telegram fra den amerikanske ambassade i København til SecState 12. juli 1951. NA. RG 59. Decimal files 1950-54. Box 3776. 759.00 (W)/8-351. Fra AmEmbassy til State Dept. WEEKA no. 31 from SAN.
- 21 Rigsarkivet. Det konservative folkepartis arkiv. Forhandlings- og mødeprotokoller. A4.3, B1.1, B3.2, B5.6-19 og F2.5
- 22 Villaume. 1995. s. 647f.
- 23 UM. 3 E 92. Referat af møde i *Udenrigspolitisk Nævn* 27. juli 1951.
- 24 UM. 119 E 33 d. Evt. dansk bistand til Korea. Baggrundsreferat til nordisk udenrigsministermøde i Stockholm 10.-11. oktober 1951.
- 25 UM. 5 F 128. Nordisk udenrigsministermøde, Stockholm, 10.-11. oktober 1951. Referat af mødet.
- 26 T. B. Olesen & P. Villaume. 2005. *I blokopdelingens tegn. Dansk udenrigspolitisk historie. Bd. 5 1945-1972*. København: Gyldendal. s. 101-103.
- 27 W. Christmas-Møller. 1993. *Christmas*. Bd. 1: *Christmas Møller og Det konservative Folkeparti 1920-36 "Vor Klinge og vort Skjold"*. København: Gyldendal. S. 73-76. Bd. 2: *Christmas Møller og Det konservative Folkeparti 1936-48 "Et stridens tegn"*. København: Gyldendal. s. 65-80.

Tegneseriekrigen

Skolelærernes kamp for Danmarks ungdom i 1950'erne

Af Søren Hein Rasmussen

I min barndom i 1960'erne måtte jeg ikke læse tegneserier. Min mor sagde, at hvis jeg gjorde det ville jeg blive amerikansk, analfabet, asocial, voldelig og det var der var værre. I dag ved jeg hvorfor.

Det var på grund af en stærk kampagne anført af skolelærere og andre med professionel interesse i børneopdragelse, som en tid lang i årene op over 1950'ernes midte dominerede den offentlige debat med påstande om tegneseriens skadelige indflydelse på de yngste generationer. I denne artikel skal kampagnens forløb udredes, og i det mindste nogle af årsagerne til datidens modstand mod tegneserier skal søges.

En lavkulturel genres opkomst

Tegneserier forstået som billedrækker, der med eller uden ledsagende tekst fortæller historier,¹ blev fra 1896 en fast bestanddel i og en vigtig faktor for de amerikanske avismoguler Hearst og Pulitzers konkurrence om New Yorks store, lidet læsekyndige immigrantpublikum. Tegneserierne gled hermed ind som et element i de kulturelt toneangivende kredses foragt for den populære dagspresse, faktisk i en sådan grad, at det var en tegneserie som inspirerede til en blivende rubricering af fænomenet: Richard Felton Outcaults stribe "The Yellow Kid" fra 1896 har lagt navn til begrebet "Den gule presse".²

I Europa bragte dagspressen først regelmæssigt tegneserier fra 1920'erne, men de var allerede fra århundredets begyndelse på de underholdende ugeblades repertoire og blev følgelig gennemæssigt kategoriseret på lige fod med disse.³ I hvert fald i Danmarks kulturelle landskab betød det, at tegneserier så at sige var født som delmængder af det masseproducerede, kommercielt orienterede underholdningsudbud, der af sine kritikere stigmatiserende blev betegnet som "underlødige litteratur", "smudslitteratur", "kulørt litteratur", og lignende. Hertil hørte også og måske især diverse typer "knaldromaner",⁴ og

fra 1920'erne blev der tillige ofte trukket paralleller til filmmediet.⁵ I den leksikalske publikation *Tegneserieudgivelser i Danmark* er en unavngiven dansk kritiker fra 1900-tallets begyndelse citeret for at tale om tegneserierne som ”disse tarvelige billeder og denne elendige tekst”.⁶ Det er nok et udsagn som dækker holdningen hos de fleste af datidens kulturkritikere.

Nogen større pædagogisk eller litterær interesse for fænomenet var der dog ikke tale om i nogen lande før 2. verdenskrig. I Danmark kunne humoristiske serier som *Knold og Tot* mfl. tilsyneladende udfolde sig både i ugebladet *Hjemmet* og i selvstændige årshefter uden at være stærkt generet af folk med for god smag, og det kunne også de mange spændings- og eventyrserier, som stødte til fra omkring 1930.⁷ I 1938 udsendte Carl Allers Etablissement ugebladet *Skipper Skræk*, som blandt andre hårdtslående helte introducerede serien om den maskeklædte *Fantomet*. Jeg nævner det ikke uden grund, vent bare! Vreden skulle senere blive sluppet ud over *Fantomet* og hans kollegers hoveder. Men det lå stadig ti år ude i fremtiden. Indtil videre levede *Skipper Skræk* stille men godt og nåede under besættelsen et ugentligt oplag på 175.000 eksemplarer.⁸ 2. verdenskrig blev i det hele taget en frugtbar vækstkasse for tegneserierne, og da den var ovre kom nye soldater- og pinuppigeserier i krigens tjeneste ind på det danske marked. Det var dem som gav anledning til den første kritik i den bølge, der kulminerede i sommeren og efteråret 1954.

Kampagnen mod tegneserierne

Efterkrigstidens første indsigelser mod tegneserierne dukkede op i danske medier i 1940'ernes anden halvdel. Et tidligt eksempel er artiklen ”Journali-Plastic,” bragt under mærket C. K. i *Frit Danmarks* marts-nummer 1947.⁹ Forfatterens udgangspunkt var en påstand om, at aviserne var under degeneration i en proces, hvor de tilnærmede sig billedbladene og tegneserierne, de ”sidste Skud på Ukundskabens Træ”. Man bemærker at tegneserierne nu som før blev rubriceret som del af den kulørte litteratur, men at de nu var nedkvalificeret til at udgøre den ringeste del af denne. Mere specifikt var artiklens ærinde en fordømmelse af, at tegneserierne i stigende grad viste sexuel interesse for unge kvinder. Det havde ”intet at gøre med borgerligt Snerperi”, forsikrede C. K. - ”Piger skal være kønne, og Mænd skal kunne lide dem. Der skal bare være en vis Sundhed i Foretagender”. Man sporer en seksualitetsforskrækkelse, som kom til at gå igen.

Først fra omkring 1950 kom der dog rigtig volumen på tegneseriekritikken. Det skete i takt med at nye tegneserieblade kom til. Egentlig fandt der ikke nogen dramatisk stigning sted i antallet af udgivelser set i forhold til udviklingen

i 1930'erne, og næsten alle de nye serier havde i forvejen været bragt i årevis i dags- og ugepressen. Bortset fra *Anders And og Co.*, som blev udgivet fra 1949, havde de nye blade endda oftest blot en levetid på to-tre år. Kvalitativt skete der dog en forskydning, i og med at tre af de nye blade var magasiner med et indhold på linje med *Skipper Skræk: Kong Kylie* fra 1948, *Seriebladet* fra 1949, *Superman* fra 1950, *Fantomet* fra 1952. Hertil stødte *Wild West* i 1954. Sammenlagt var der tale om en vis oplagsstigning. Oplaget på *Skipper Skræk* var i 1950 faldet til omkring 150.000, men oplaget på *Kong Kylie* nåede 80.000. De fleste resterende var alle så dårligt funderede forretninger at de gik ind efter et par år, og forsøg på relanceringer senere i 1950'erne gik det ikke bedre med. Kun *Wild West* fik et længere liv, nemlig frem til 1967.¹⁰ Men udgivelserne var under alle omstændigheder med til at fremkalde reaktioner.

I debatten spillede *Danmarks Lærereforenings* ugentlige medlemsblad *Folkeskolen* en hovedrolle, for i dette blad blev sagen i de mest ophedede år fulgt mere intenst end noget andet sted, og de holdninger det udtrykte havde ofte en betragtelig gennemslagskraft når det kom til pædagogiske spørgsmål i den offentlige debat. Dets engagement startede i 1951 med en af *Lærereforeningens* mest fremtrædende personligheder, viceinspektør Christian Winthers artikel "Børn og serier". Anledningen var, skrev Winther, et brev fra en chokeret seminarieelev som havde stiftet bekendtskab med *Seriebladet*. Winther var også chokeret:

Det virker frastødende og uæstetisk, og de fleste af serierne viser sig at være fantastiske, virkelighedsfjerne historier, påvirket af Tarzan og dårlige Wild West-films. Men blandt disse fantastier findes også et stykke blodig virkelighed - en serie "Invasion" fra krigen i Korea, og det er den, der har fremkaldt indsigelsen fra indsenderen.

Hvad der sker i Korea er blodig alvor (...) og det skal ikke nydes som underholdning, ligesålidt som virkeligheden skal tilsløres, eller der skal skabes race- og nationalhad - nordkoreanerne er også mennesker.

At der findes en læsekreds, der kan tilfredsstilles med "Seriebladet" o. lign., er blot et sørgeligt tidens tegn.¹¹

Særligt krigsserierne var i begyndelsen genstand for fordømmelse, men hurtigt blev der stillet mere ind på *Tarzan*, *Superman*, *Batman*, *Fantomet* og andre muskelstærke enere, efterhånden også på romantikserier særligt rettet mod

piger. Det præcise omfang af kritikken kan ikke fastslås uden et meget omfattende arbejde, som endnu ingen har foretaget. Dagspressen bestod i 1950'erne af langt flere aviser end i dag, og kritikken fandt ikke kun sted i kronikkerne, men også under fx nyhedsstoffet, på kultursiderne og i diverse søndagstillæg.¹² Hertil kommer, at debatten var nært sammenflettet med den bredere debat om den kulørte litteratur og med emner som underholdningsfilm, børnelitteratur, opdragelse, ungdomskriminalitet mv. Det kan derfor forekomme betænkeligt at udtale sig alt for kategorisk om tendensen i den samlede debat. Ikke desto mindre udviser nedslag i avis- og tidsskriftartikler, som specifikt omhandler tegneserier, en så stor ensartethed i tendensen at man nok kan tale om en samlet front i kampagnen. Det må derfor være forsvarligt at gå direkte til *Politikens* populærvidenskabelige skribent Tørk Haxthausens store, sammenfattende kritik "Opdragelse til terror", som blev bragt i *Politikens* tillæg tre søndage i juli 1954, og behandle dennes anskuelser som dækkende for hele spekteret. Især når man betænker, at den i de nærmest følgende år blev en hyppigt benyttet fælles reference.

Kulør paa tivværelsen

Politiken 18-2 1954: "Der er opstået en heftig diskussion om den farlige kulørte litteratur, der ligefrem giver skolebørn vejledning i forbrydertechnik." Politiken deltog selv i angrebene på tegneserierne og den øvrige kulørte litteratur - ved flere lejligheder kommenterede tegneren Bo Bojesen alligevel sagen i dagbladet med en god portion ironisk distance.

Udgangspunktet for Haxthausens kritik var, hvad han betegnede de amerikanske tegneserier - krigsserier, superhelteserier, serier med erotisk udstrålende kvinder, westernserier, samt eventyrserier af den type man i dag ville kalde adventure, dvs. Indiana Jones-typen. Der var meget galt med alle disse amerikanske serier:

De amerikanske seriehæfters indhold er meget godt karakteriseret i den følgende udtalelse fra dr. Reed, der er leder af det psykiatriske hospital ved McGill universitetet: 'Vold og raa styrke', siger han, 'er det stadige tema. Ikke bare vold mod andre, men ogsaa udtrykt i de usandsynlige bedrifter, heltene og heltinderne er i stand til at udføre. Helte og heltinder er muskuløse indtil det absurde, og enhver afvigelse fra denne 'norm' bliver gjort til genstand for latterliggørelse, foragt eller medynk. Hvad der sker, er ofte helt i strid med naturlovene og almindelig sund fornuft. Racehad mærkes mange steder, og alle udlændinge (sorsmudske jødisk-italienske udseende personer, abeagtige negre, grøngule kinesere og andre, grotesk fremstillede farvede) er skildret som forbrydere. Stærkt afklædte kvinder bliver mishandlet og afbildet i stillinger, der tydeligt leder tanken hen paa samleje. Den gentagne fremstilling af kvinder, der mishandles af mænd, kan kun give børnene en forkert indstilling til senere kærlighedsforbindelser'.¹³

Ingen i tegneseriernes univers foretager sig nogen sinde noget fornuftigt, men gør kun hinanden fortræd, konstaterede Haxthausen. Og så tilskynder de til "perverteret erotik", herunder homosexualitet - hvad var der mon ikke på spil mellem Batman og Robin? Haxthausen bemærkede at Robin på en tegning læner sig mod Batmans lår, og at duoens arbejdstøj består af "stramme trikot'er og smaa trusser".¹⁴ Uha.

Tørk Haxthausens artikelserie gengav i det væsentlige synspunkterne i den amerikanske psykiater Fredric Werthams bog fra 1953 *Seduction of the Innocent*, som allerede havde vakt voldsomt røre i USA og også havde været genstand for opmærksomhed i flere vesteuropæiske lande.¹⁵ Den danske opmærksomhed på tegneserierne var nemlig ikke eksklusiv, og henvisninger til amerikansk forskning i debatten var heller ikke ny.¹⁶ Tilsvarende gengav Haxthausen helt overvejende sit forlægs amerikanske illustrationer. Disse stammede for de flestes vedkommende fra serier, der ikke var at finde med dansk tekst. Blandt

andet var der tegninger fra gysermagasinet *Tales from the Crypt*.¹⁷ Artiklernes mange eksempler på, hvilke grusomheder børn kunne udføre efter at have været udsat for tegneserier var også hentet fra Werthams bog. Det anså hverken Haxthausen eller andre, som gjorde det samme både før og efter hans artikler, for at være noget problem. For ”skønt vi altsaa endnu ikke er naaet saa vidt i børneopdragelse som amerikanerne, er det maaske blot fordi vi i almindelighed er en smule bagefter i udviklingen. For femten aar siden saa de amerikanske seriehæfter ud som de danske idag, men siden da er det gået fremad”.¹⁸

Hertil kom, at de danske serier ifølge Haxthausen faktisk indeholdt ”præcis lige saa megen vold, uhygge og perversitet” som de udenlandske:

Selv i de helt uskyldige, ’morsomme’ dyreserier kan man finde de mest udspekulerede sadistiske situationer. Den afbildede række tegninger med katten, der ved at faa sin hale klemt i stykker i en dør, kan tjene som eksempel. Katten har ikke gjort noget, den vidste var forkert, den har været på vej til at æde en kanarieflugt, hvilket turde være naturligt for en kat. Den afstraffelse, som følger, svarer ganske til, hvad man har hørt om tidligere tiders totalitære opdragelsesmetoder, eller hvad man har læst om drengeterror i engelske kostskoler.¹⁹

Børnene som læste skidtet blev fremstillet som værgeløse ofre, der gennem gruppepres blev vænnet til rædslerne og senere forlangte flere i film og bøger, som dermed også blev mere voldelige og parate til en kriminel løbebane.²⁰ De ville få vanskeligheder med at læse, få psykiske lidelser som diffus angst, blive arbejdssky, immune overfor kærlighedsforbindelser, sexuel afvigende og pengegriske. De ville blive påvirket til foragt for de svage og de anderledes, til overmenneskeideologi, racisme, konfliktløsning, kvindehad, og overtro. Og med en tidligere skoleleder som kilde kunne Haxthausen fastslå at skadevirkningerne ville blive permanente.²¹ Bag serierne mente han at kunne identificere et konglomerat af kyniske pengebagmænd, kriminelle bander og mennesker med dunkle politiske motiver - vil Superman i ordret tysk oversættelse måske ikke komme til at hedde Übermensch? - som var i færd med at destabilisere samfundet og gøre dets borgere klar til at kalde på den stærke mand. Med en advarsel herom sluttede Tørk Hausen sin artikelserie:

Og historiens moral kan kort udtrykkes med en anden eksperts udtalelse: ’Det er ikke et spørgsmaal om, hvem der har ret, men

om, hvem der vinder. Gør jeres hjerter haarde mod enhver følelse af medynk. Det er brutalitet, der skal til. Den stærke har ret. Vis størst mulig haardhed. Forfølg jeres modstander, til han er knust.

Ord, der har bud til alle børn og unge i dag. Denne eksperttale blev givet den 22. august 1939 af en superman i Berchtesgaden til hans generaler. Hans navn var Hitler.²²

Opdragelse til terror vakte stor opsigt, både for sine analyser og for sit krav om indgreb mod den tegnede trussel. Men i landets pædagogiske kredse var der for længst sat gang i bestræbelser for sådanne. Allerede i oktober 1953 slog skolelærer Søren Christensen i *Folkeskolen* til lyd for ”at den danske lærerstand indleder en kampagne mod den trussel mod vor kultur, som de uhyggelige seriehæfter udgør”, og i februar 1954 gentog han sin opfordring for at få stoppet denne ”argeste og mest udspekulerede gesjæft i idioti og sjæleforgiftning, som en kultur nogensinde har fostret” –

De skylder fremtiden, ungdommen og Deres egen anseelse at øve en gerning for at standse den lavine af dumhed, råhed og svineri, der med hastigt stigende tempo vælter ud over os og truer med at ødelægge alle fremskridt i demokrati og medmenneskelig forståelse, og som systematisk mistænkeliggør forholdet mellem den hvide race og de farvede folk. Skal opdragerne måske stikke hænderne i lommen og uvirksomt se på, hvordan disse asociale kræfter hensynsløst terroriserer den opvoksende slægt?²³

På *Lærerforeningens* hovedbestyrelsesmøde umiddelbart efter Søren Christensens indlæg forelå der ifølge referatet i *Folkeskolen* en anmodning fra *Dansk Fritidshjemsråd* om at de to organisationer tog initiativ til at nedsætte en komité, som kunne behandle problemerne med den kulørte litteratur. Hovedbestyrelsen var enig i at problemet var alvorligt, men fandt det dog ”mere hensigtsmæssigt at rejse sagen gennem Samarbejdsudvalget og fra dette rette henvendelse til ministeriet, eventuelt for at få et kontroludvalg i lighed med det norske”.²⁴

Søren Christensen agiterede i en kronik i *Kristeligt Dagblad* 1/4 1954 mere specifikt for at lovgivningsmagten ”på en eller anden måde” skulle gribe ind i sagen. Det blev i den redaktionelle rubrik ”Ugens emner” i *Folkeskolen* fortolket som en opfordring til censur, hvilket man her tilsluttede sig. For som det blev argumenteret var der i den foreliggende sag ikke tale om indgreb i

åndsfriheden, idet seriehefterne alligevel ikke havde noget med åndsliv at gøre. Rubrikken stillede videre et snarligt initiativ fra lærerorganisationernes samarbejdsudvalg i udsigt.²⁵

Oprustningen i *Folkeskolen* fortsatte. I maj 1954 formidlede Christian Winther sig kontorchef i undervisningsministeriet Vagns Jensens krav om censur, sådan som denne havde formuleret det i et radioforedrag den 4/5:

Grundlovens bestemmelser om ytrings- og trykkefrihed var ikke anvendelige som forsvar for tegneseriernes bevarelse. Vi kender filmcensur og straffebestemmelser mod offentliggørelse af utugtige skrifter. Ytringsfrihedens formål er at sikre den demokratiske interesse i en fri meningsdannelse, men om et fantasifoster som *Fantomet* eller *Skipper Skræk* svæver i verdensrummet på en solstråle eller slår 17 mennesker ihjel, er ligegyldigt for ytringsfriheden. At *Fantomet* skulle kunne påberåbe sig grundlovens bestemmelser, er på den gale side af al fornuft. Det er begrebsforvirrende at spænde ytringsfriheden for tegneseriernes vogn.²⁶

Fra *Lærerforeningens* kredsmøde i Hads herred indløb en appel til hovedbestyrelsen om at gå til handling på området,²⁷ og det var præcist hvad den forbedrede frem til repræsentantskabsmødet i weekenden 14-15/8 1954.²⁸ På dette møde redegjorde Christian Winther detaljeret for problemet i et omfattende foredrag, hvor han med flere eksempler tillige sammenkædede tegneserierne med anden kulørt børnelitteratur. Winther trak ikke blot på Haxthausen og Wertham, men også på anden dansk videnskabelig fordømmelse, samt på en tilsvarende norsk og svensk, som allerede i foråret var blevet introduceret i *Folkeskolen*. Kravene om forbud afviste han ikke, men hans vægtning lå på positive foranstaltninger for at give børn og unge bedre læse- og biografvaner.²⁹

Repræsentantskabsmødet fremsatte heller ikke noget krav om en censurinstans, men dets drøftelser blev refereret i det meste af den danske dagspresse.³⁰ *Danmarks Lærerforening* var i midten af 1950'erne en vægtig kraft i de pædagogiske debatter, og Christian Winther var ikke en hvem som helst. Viceskoleinspektøren fra Rødning havde været medlem af *Danmarks Biblioteksforenings* udvalg for børnelitteratur siden dette oprettelse i 1926. Herigennem var han medansvarlig for dets årlige lister over anbefalelsesværdig børnelitteratur til biblioteksanskaffelse,³¹ tillige med at han bestyrede tilsvarende lister på halvårsbasis i *Folkeskolen*, portrætterede vigtige danske og udenlandske børnebogforfattere, anbefalede litteratur til optagelse i undervisningsbøger mv. Han var

således at regne som landets førende kender af børnelitteratur og udtalte sig i overensstemmelse hermed altid meget kategorisk om, hvilken litteratur biblioteker og forældre burde anskaffe og hvilken de burde undgå. Nu blev synspunkterne i hans foredrag spredt gennem dagspressen og førte til et udbredt krav om indgreb mod tegneserieerne, som næsten kun blev imødegået af *Jyllands-Posten*.³²

Hver by har sin heks. Folkeskolen bragte i nr. 27 1955 dette amatørfoto fra en Skt. Hans aften på vesterbro i København.

Ledsageteksten var:

”De kulørte helte på bålet. Her brændes Fantomet på ungdommens Skt. Hans-bål i Enghaveparken på Vesterbro i København. ”Københavnserungdom gør det hedt for kulørte ’helte’ ”, står der på skiltet. Gid det må være mere end en tom demonstration! Pæne bladhuse, der tjener penge på brasret, kunne passende følge eksemplet fra Allers etablisement, indtil de ansvarlige myndigheder får sig taget sammen til at nægte valuta til importen.”

Aller fik ros, for bladhuset havde under indtryk af presset fra bl.a. Danmarks Lærerforening opgivet udgivelsen af Superman og Fantomet.

Et umiddelbart resultat af repræsentantskabsmødets behandling var, at Carl Allers etablisement øjeblikkelig opgav udgivelsen af *Superman* og *Fantomet*,³³ i 1955 gik desuden *Kong Kylie* ind.³⁴ Et andet resultat var at lærerorganisationernes samarbejdsudvalg bad Undervisningsministeriet om at tage affære.³⁵ I samme retning trak andre organisationer med aktier i det pædagogiske, heriblandt *Landsforeningen af skolekommissioner og skolenævn*,³⁶ og den socialdemokratiske undervisningsminister Julius Bomholt lod i oktober meddele, at han agtede at indkalde samarbejdsudvalget til at være med til at udarbejde et kommissorium for et udvalg, der skulle arbejde med problemerne omkring den kulørte litteratur.³⁷ Et sådant blev afholdt kort tid efter, og efter nogen forbedelse blev *Undervisningsministeriets udvalg vedrørende underlødige litteratur* nedsat med den opgave at ”undersøge og overveje problemerne omkring den under-

lødige og nedbrydende læsning med særligt henblik på at fremkomme med forslag, der kan fremme udbredelsen af bedre læsestof blandt børn og unge." Udvalget fik 20 medlemmer, siden 23, fra de berørte professioner og brancher samt embedsmænd fra undervisningsministeriet og handelsministeriet, heriblandt Christian Winther og Vagn Jensen.³⁸

Nedsættelsen af *Det kulørte udvalg*, som det omgående kom til at hedde i daglig tale, skulle vise sig at blive tegneseriekampagnens højdepunkt. Udvalget arbejdede frem til 1960, men det opnåede ikke synderligt andre resultater end afviklingen af en såkaldt børnebogssuge i september 1956 og igen i 1961. Årsagen var indre uenigheder, hvis saglige kerne skyldtes en efterhånden udtalt skepsis hos flere udvalgsmedlemmer om hvorvidt tegneserieproblemet egentlig var reelt. Det er en vældig spændende historie, men kommer ikke vores sag ved og skal derfor ikke forfølges yderligere. Her behøver vi ikke at følge kampagnen længere for at forstå dens indhold, derfor nøjes vi bare med et rids af dens anden halvdel: Stadig i 1955 var tegneserietruslen et meget omtalt emne i dagspressen, og samme år udkom under en del bevågenhed *Opdragelse til terror* i udvidet form som bog. Herefter døde interessen noget ud, også i *Folkeskolen*. Efter udgivelsen af *Det kulørte udvalgs betænkning* i 1960, som ikke indeholdt stærke anbefalinger af nogen art, udgav Vagn Jensen i 1961 bogen *Stene for brød*, der gennem nok et forsøg på at dokumentere tegneserierne og den øvrige kulørte litteraturs skadevirkninger argumenterede for et forbud. Christian Winther anmeldte bogen i *Folkeskolen* nr. 24 samme år og angreb ved samme lejlighed de to tidligere medlemmer af udvalget, pastor Orla Møller og psykologen Jesper Florander, for at tale for forbeholdet.³⁹ Jesper Florander fik det sidste ord et par uger senere. Som noget ganske uhørt i *Folkeskolen* kritiserede han Christian Winther for at udtale sig om sager han ikke forstod sig på.⁴⁰ Her sluttede tegneseriekrigen.

Bevisførelse og antagelser

Men ved årsskiftet mellem 1954 og 1955 var stillingen altså en anden. At nedsætte et ministerielt udvalg til at undersøge "den underlødige og nedbrydende læsning" blandt børn og unge - ikke til at undersøge om der eksisterede nogen underlødige og nedbrydende læsning - kan i dag forekomme drastisk. Det må forstås på baggrund af at påstanden om at børn og unge tog skade af at læse tegneserier på dette tidspunkt var så dominerende i debatten, at den fremstod som sandhed. Den slags er jo set også i andre sammenhænge, både før og siden, og det kan derfor have interesse at undersøge det underliggende rationale.

Til underbygning af postulaterne blev der ofte trukket på den sørgelige tilstand, Danmarks ungdom skulle befinde sig i. I den første halvdel af 1950'erne var Folkeskolen således meget optaget af fænomenet ungdomskriminalitet, som bladet uden dækning insisterede på var i stigning. Forskningsresultater fra 1955, der viste at ungdomskriminaliteten tværtimod havde været jævnt faldende siden besættelsestidens ophør kunne bladet derimod ikke godtage.⁴¹ Fra 1952 brugte Folkeskolen også en del spalteplass på den såkaldte opdragelseskrise, som blev anset for et ulykkeligt faktum, hvis løsning alle gode pædagogiske kræfter måtte sætte ind overfor.⁴² Opdragelseskrisen viste sig, blev det fremført, gennem børn og unges adfærd, ind imellem også gennem deres udseende. Det var næppe uden grund at Christian Winther citerede fra et interview i Information med en repræsentant for "gadens ungdom":

I St. Kongensgade er en meget ung mand med meget snævre bukseben ved at starte en knallert.

- Har De hørt, at "Fantomet" og "Superman" ikke skal udkomme mere?

- Det må jeg sgu' nok sige, men vi overlever det nok. Det er værre med den gamle, han var helt tosset med dem - -.⁴³

Man ser ham for sig, den lømmel i stramme bukser. På knallert!

Og så det sprog!

Mens kulørt litteratur ind imellem blev gjort til direkte årsag for konkrete udslag af dårlig opførsel,⁴⁴ vovede de færreste dog at vise en så klar forbindelse til kriminelle handlinger i Danmark.⁴⁵ Her kom forestillingen om fænomenets amerikanske baggrund til gengæld stærkt ind. Dagspressen bragte i forvejen ofte stof om kriminaliteten i USA,⁴⁶ med især Wertham kunne man nu trække troværdigt på en større bank af sammenkoblende eksempler, samt forudskikke en tilsvarende udvikling i Danmark, jvf. Haxthausens udsagn om at USA var 15 år længere fremme end Danmark i samfundsudvikling.

Den amerikanske forbindelse bidrog måske desuden til at tegneserierne blev betragtet som et ikke blot nyt, men også kulturfremmed fænomen. Det er næppe tilfældigt at Christian Winther i sin store tale på *Lærerforeningens* repræsentantskabsmøde betegnede selv de mindst skadelige tegneserier som "noget fremmedartet for danske børn".⁴⁷ Denne udtalelse korresponderede da også fint med hans udsagn andetsteds om at det var "naturligt, at danske børn først og fremmest kender og læser de gode børnebøger, der er skrevet på dansk".⁴⁸

A sample of the injury-to-the-eye motif.

Fredric Werthams *Seduction of the Innocent* gav ikke blot tegneseriemodstandere over hele den vestlige verden videnskabelig ammunition i deres kamp, men forsynede dem også med en række billedeksempler, som blev flittigt genbrugte. Sylen i øjet-tegningen er fra Werthams bog, hvorfra den blev hentet til illustrationer i bl.a. *Politiken*, *Folkeskolen* og Tørk Haxthausens bog *Opdragelse til terror*. Derimod blev den vistnok aldrig bragt i et af de danske udgivne tegneserieblade.

I forståelsen af serierne som et amerikansk produkt synes der, som det også var tilfældet i andre europæiske lande,⁴⁹ at være blevet trukket på en tradition der rækker tilbage i 1800-tallet for at betragte sådanne for ringere end europæiske kulturprodukter.⁵⁰ At tegneserierne var amerikanske var ganske vist en sandhed med nogle modifikationer. De første amerikanske avistegneserier havde for det første dybe rødder i europæiske traditioner,⁵¹ hvortil kommer at europæerne godt kunne selv. Danske tegneserier og tegnefilm blev distribueret allerede fra 1906 og havde fra starten et solidt fodfæste,⁵² og i hvert fald efter den tyske besættelse i 1940 blev en række af de senere stærkest kritiserede typer videreført af danske tegnere.⁵³ Andre serier var i 1950'erne faktisk eksklusivt europæiske. Det gjaldt blandt andre *Tintin*, som var belgisk, og *Tex Willer* og *Wild West*, som var italienske.⁵⁴ Men det så kritikerne stort på, eller de vidste det ikke. Eller også betød det slet ikke så meget for dem. Fænomenet ”amerikanske tilstande” forekommer ofte slet og ret at være brugt som etikette for noget uønsket nyt.

Så vidt belæggene. De ”beviste” at, men forklarede for så vidt ikke *hvorfor* ungerne skulle tage så meget skade af den dårlige læsning. En besvarelse af dette spørgsmål kræver en nøjere undersøgelse af nogle af datidens bærende børnepædagogiske og psykologiske opfattelser, i hvert fald som de blev præsenteret i *Folkeskolen*.

Et barn i 1950'erne ser i *Folkeskolen* ud til at være et værk undervejs mod sin fuldendelse, dvs. et værk, hvis værdi består i dets potentiale. Det fremgår både af de mange artikler om opdragelse og af Christian Winthers endnu flere autoritative litteraturanbefalinger, at den ønskværdige voksentilstand bestod af et sæt karakter- og adfærdstræk, som set med nutidens øjne gav en relativt snæver margen for udfoldelse. Med stiftelse af familie for øje skulle drenge i dette univers kæmpe sig vej til at blive ansvarlige forsørgere og beskyttere, piger til at blive opofrende hustruer og mødre, det er et væsentligt, gennemgående tema.⁵⁵ Her siger det sig selv at umoralske tegneserier måtte støde an mod idealet. Det gælder den med en lille pige der myrder sin far og får sin mor hængt op på mordet, for derefter at meddele sin læser at det var dejligt at slippe af med dem,⁵⁶ såvel som dem, der skildrer (eller menes at skildre) sexuel afvigende adfærd, kriminalitet, vold osv.

Denne konstatering forekommer imidlertid utilstrækkelig, for dels var den udtrykte moral i langt de fleste tegneserier i overensstemmelse med gældende normer - Superman, Batman og Fantomet fanger forbrydere, Robin er en ædel ridders væbner, sygeplejersken får sin læge i de romantiske serier - dels må det undre, hvorfor gode bøger, god opdragelse, sunde børnesysler mv. ikke kunne trives ved siden af, og med alle gode voksne kræfter bag sig vinde over, de uheldige kulturudtryk. En væsentlig del af svaret herpå ser ud til at ligge i fremherskende forestillinger om børn og unges psykologi og mentale kapacitet.

I *Folkeskolen* i juni 1952 slog læreren Sirach Andersen et slag for en særlig kristelig opdragelsesmetode og citerede i denne sammenhæng med egne fremhævelser fra en artikel i Politiken, skrevet af Dr. med. Preben Plum:

Den karaktermæssige påvirkning, vi giver børnene, består, foruden i vort gode og dårlige eksempel, i en bevidst og tilsigtet påvirkning, hvor vi lader barnet gennemleve vore forfædres frygtbetonede, besjælede eventyrverden, derefter den primitive religions stadium efterfulgt af en dogmebelastet kristendom, for til slut at indføre dem i en mekanisk, materialistisk livsopfattelse. Dette har til følge, *at børnene går ud i livet med flere indbyrdes modstridende livsanskuelser og som resultat heraf en dårlig sjælelig balance og modstandskraft.*⁵⁷

Artiklens fordringer blev imødegået i et par efterfølgende indlæg,⁵⁸ men det er bemærkelsesværdigt at der ikke blev sat spørgsmålstegn ved den citerede ide om at børn tager skade af at blive udsat modstridende "livsanskuelser". En lidt

mindre rigid opfattelse fremgår af referatet fra et møde i *Socialpolitisk Forening* senere på året, hvori skoleinspektør, cand. psyk. fru Anne Marie Nørvig citeres for om "barnet" at sige, at "det skal udsættes for en vis mængde konflikter; men de må ikke overstige dets belastningspunkt".⁵⁹ Hvor "belastningspunktet" lå herskede der sikkert uenighed om, men det var en helt gennemgående opfattelse, at dårlige indtryk aflejrer sig mere end gode indtryk; blandt Tarzan-produkternes ulykker var at deres beskrivelser af junglen var upræcise, urealistiske og fyldt med "usund spænding", hvilket i hvert fald "de svagest udrustede" blandt drengene ville tro mere på end det skolelæreren og lærebøgerne fortalte dem.⁶⁰ Kriminalhistorier var næsten altid "urealistiske" og blev derfor rutinemæssigt afvist som anbefalelsesværdige, idet de ville forlede børn til at tro at de selv kunne gå rundt som Jan-bøgernes helte og opklare forbrydelser.⁶¹ Selv farverne kunne være problematiske hvis de var grelle.⁶² Kort og godt blev "barnets forestillingsverden og moral" negativt påvirket af tegneserierne, også i gode familier, hvor andre, gode påvirkninger fandt sted.⁶³ De fleste tegneserier havde noget eventyrligt over sig og var derfor "urealistiske", vold forekom hyppigt, også i de humoristiske serier, og for så vidt som de var udstyrede med talebobler var sproget altid ganske indskrænket, dvs. det hindrede eller ligefrem ødelagde læseindlæring. Derfor var kampagnen et generalangreb på hele genren, selvom nogle serier blev anset for værre end andre. For Wertham og Haxthausen var endda selve serietechnikken skadelig pga. dens handlingspring og koncentration af handling i det enkelte billede.⁶⁴ En gang skadet altid skadet, og børn havde ifølge tegneseriernes kritikere en uimodståelig drift mod det underlødige.⁶⁵ På den baggrund gav kravet om en konsekvent indsats fra samfundet mening.

 Og min mor... Som ung, nygift frue midt i denne storm tog hun skrækken til sig som havde den været hendes egen, og det blev min ulykke. Sådan da. For jeg fandt heldigvis veje til at omgå forbuddet. Jeg har siden fulgt op ved at konsumere min rimelige del af knaldromaner, underlødige film, tvivlsomme internetsider og hvad der i tidens fremadskriden ellers måtte være bragt i udbud af den slags. Og her kan en historie som den om tegneseriekrigen måske blive del af noget interessant. Massekulturelle produkter fremstillet med kommercielle hensyn for øje har været kendt helt fra industrialiseringens barndom og har været i vækst lige siden. Alligevel findes der ikke mange større historiske fremstillinger af disse sider af kulturlivet, som dog har optaget de fleste. Det burde der rådes bod på.

- 1 Jvf. Sture Hegerfors & Lasse Åberg. 1996. *Comics. 100 år med tegneserier*. Carlsen Comics, s. 5 og Henning Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*, s. 5. Carlsen Comics. Definitionsproblemet behandles mere indgående i Hans-Christian Christiansen. 2001. *Tegneseriens æstetik*. Museum Tusulanums Forlag, s. 30-37.
- 2 Sture Hegerfors & Lasse Åberg. 1996. *Comics. 100 år med tegneserier*. Carlsen Comics, s. 6. Tegneseriens tidlige historie drøftes dybere i Hans-Christian Christiansen. 2001. *Tegneseriens æstetik*. Museum Tusulanums Forlag, s. 37-42.
- 3 Henning Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*. Carlsen Comics, s. 4-10.
- 4 Knaldromanernes udvikling gennemgås grundigt af Per Hougaard i 1997 i artiklen "Om knaldromaner, føljetoner og kolportagelitteratur i Danmark", *Magasin fra Det kongelige Bibliotek*, 11. årgang nr. 4, marts, s. 3-25.
- 5 Kritik af denne generaliserende rubricering af filmmediet var der naturligvis. Eksempelvis leverede Harald Engberg en god analyse i 1937 i "Ungdommen og filmen", *Arbejderhøjskolen* nr. 14, december.
- 6 Henning Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*. Carlsen Comics, s. 7.
- 7 Spændings- og eventyrserierne regnes normalt for at være startet i USA 1929 med Calkins' *Buck Rogers* og Fosters *Tarzan*, jvf. Hans-Christian Christiansen. 2001. *Tegneseriens æstetik*. Museum Tusulanums Forlag, s. 105. Hergés belgiske reporter Tintin startede dog i samme genre allerede i januar 1929, jvf. Michael Farr. 2005. *Tintin. En rejse gennem Hergés univers*. Carlsen, s. 11.
- 8 Henning Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*. Carlsen Comics, s. 7-15.
- 9 C. K.: "Journali-Plastic". *Frit Danmark* nr. 42, marts 1947, s. 16-17.
- 10 Oplagstal for *Skipper Skræk* og *Kong Kylie* i *Folkeskolen* nr. 44, 1/11 1951, s. 763-64 i N. C. Thomsen. 1951. "Den danske ungdom II", hvori der refereres til Ungdomskommissionens undersøgelser af unges læsevaner. Oplysninger om tegneserieudgivelser i Henning Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*. Carlsen Comics.
- 11 Nemlig i *Folkeskolen* nr. 2, 11/1 1951, s. 23. Christian Winther: "Børn og serier".
- 12 Visse overskrifter taler for sig selv. Fx *Land og Folk*, 12/6 1950. U. forf.: "USA-smudslitteratur på dansk"; *Land og Folk* 5/10 1953, s. 3. eric.: "I tegneseriernes ånd: Hujende sværm af børn jager en ung negerkvinde"; *Politiken* 8/8 1954 s. 20. U. forf.: "Inden midnat er en af os myrdet"; *Social-Demokraten* 18/8 1954. Oskar: "Døden i den kulørte litteratur".
- 13 Tørk Haxthausen. 1954. "Opdragelse til terror" *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 27, 3/7 s. 4.
- 14 Tørk Haxthausen. 1954. "Opdragelse til terror" *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 27, 3/7 s. 5.
- 15 Jvf. DR P1 6/10 1993: "Jagten på tegneserierne". I "Opdragelse til terror III. Efter Hitlers recept". *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 29, 17/7 1954 s. 4 opremser Haxthausen da også alle de lande, som frem til sommeren 1954 allerede har indført forskellige former for indgreb mod tegneserier. Tørk Haxthausen. 1954. "Opdragelse til terror III. Efter Hitlers recept". *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 29, 17/7 s. 5.
- 16 Allerede i *Dialog* nr. 8, 1953 s. 18-19 synes tegneren Helge Kühn-Nielsen i artiklen *Om tegneserier* at referere til Wertham, om end det sker uden navns nævnelse. Fredric Wertham. 1954 (1953) *Seduction of the Innocent. The influence of comic books on today's youth*. Rinehart & company, inc. New York and Toronto. Men allerede fra i hvert fald 1950 henvises der til amerikansk forskning i kritikken af tegneserier, jvf. litteraten Sven Møller Kristensens introduktion af G. Legmans *Love and Death* i *Land og Folk* 19/6 1950 s. 7: "Det daglige mord".
- 17 *Tales from the Crypt* blev først - under navnet *Gru* - udgivet på dansk i nogle år fra 1972. Henning

- Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*. Carlsen Comics, s. 92.
- 18 Tørk Haxthausen. 1954. "Opdragelse til terror III. Efter Hitlers recept". *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 29, 17/7 s. 5.
- 19 Tørk Haxthausen. 1954. "Opdragelse til terror III. Efter Hitlers recept". *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 29, 17/7 s. 5.
- 20 Tørk Haxthausen. 1954. "Opdragelse til terror *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 27, 3/7 s. 4-5.
- 21 Tørk Haxthausen. 1954. "Opdragelse til terror III. Efter Hitlers recept". *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 29, 17/7 s.
- 22 Tørk Haxthausen. 1954. "Opdragelse til terror III. Efter Hitlers recept". *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 29, 17/7 s. 5.
- 23 *Folkeskolen* nr. 43, 22/10 1953 s. 925. Søren Christensen. 1954. "Kulørt og lødigt"; nr. 8, 25/2 s. 173. Søren Christensen: "Seriehæfterne på anklagebænken".
- 24 *Folkeskolen* nr. 11, 18/3 1954 s. 252-53. U. forf.: "Hovedbestyrelsens møde 27. - 28. februar og 1. marts".
- 25 *Folkeskolen* nr. 14, 8/4 1954 s. 332. U. forf.: "Ugens emner". Referencen til kronikken i *Kristeligt Dagblad* er herfra.
- 26 *Folkeskolen* nr. 19, 13/5 1954 s. 453-54. Christian Winther: "Sidste nyt om serierne".
- 27 *Folkeskolen* nr. 21, 27/5 s. 609-10. Hads herreds lærerkreds v, s. Borg: "Til Danmarks Lærerforenings hovedbestyrelse".
- 28 *Folkeskolen* nr. 27, 8/7 1954 s. 746. U. forf.: "Børnene og den kulørte litteratur."
- 29 *Folkeskolen* nr. 32, 12/8 1954, s. 854-60 og nr. 33, 19/8 1954, s. 886-91. Christian Winther: "Børnene og den "kulørte" litteratur". De svenske og norske undersøgelser og politiske bestræbelser blev introduceret til de danske skolelærere i *Folkeskolen* nr. 8, 25/2 1954 s. 177-78. Christian Winther: "Kulørt læsning og dens følger"; nr. 17, 29/4 1954, s. 399-400. Lorentz Larson: "Seriernes rædselskabinet i svensk belysning."; nr. 19, 13/5 1954 s. 453-54. Christian Winther: "Sidste nyt om serierne".
- 30 Omfattende referater er at finde i *Politiken* 16/8 1954, s. 5-6. W.S.: "Superman i knæ for lærer-uppercut" og i *Folkeskolen* nr. 34, 26/8 1954 s. 922-24. U. forf.: "Drøftelsen af den kulørte litteratur". Det fremgår her at kontorchef Vagn Jensen tog aktivt del i diskussionen. *Folkeskolen* nr. 33, 19/8 1954 s. 884-85 refererer under overskriften "Kulørt" i den redaktionelle "Ugens emner" til lederartikler i *Politiken*, *Nationaltidende*, *Kristeligt Dagblad*, *Land og Folk*, *Information*, *Aarhus Stiftstidende*, *Jyllands-Posten* og *Soro Amtstidende*.
- 31 *Folkeskolen* nr. 36, 6/9 1951, s. 608-09. Christian Winther: "Børnelæsning gennem 25 år."
- 32 *Folkeskolen* nr. 33, 19/8 1954, s. 884-85. U. forf.: "Kulørt". Desuden *Folkeskolen* nr. 34, 26/8 1954, s. 911. Christian Winther: "Efter slaget".
- 33 *Information* 16/8 s.1. o (leder): "Supermans nederlag". *Folkeskolen* nr. 33, 19/8 1954 s. 883-85. U. forf.: "Ugens emner".
- 34 Henning Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*. Carlsen Comics, s. 18-21, 113.
- 35 *Folkeskolen* nr. 36, 9/9 1954, s. 967. U. forf.: "Den kulørte litteratur".
- 36 *Folkeskolen* nr. 40, 7/10 1954, s. 1089-91. U. forf.: "Landsforeningen af skolekommissioner og skolenævn". Se også fx Kvindernes Liga for Fred og Friheds breve til Undervisningsministeriet i *Fred og Frihed* nr. 7, oktober 1954, s. 30.
- 37 *Folkeskolen* nr. 42, 21/10 1954, s. 1163-66. U. forf.: "Realskoleforeningens årsmøde".
- 38 Her fra *Folkeskolen* nr. 5, 3/2 1955, s. 137-38. U. forf.: "Undervisningsministeriets "kulørte" udvalg."

- 39 *Folkeskolen* nr. 24, 17/6 1961 s. 919. Christian Winther: "Stene for brød".
- 40 *Folkeskolen* nr. 26-27, 30/6 1961, s. 1012. Jesper Florander: "Seriehæfter - og bekæmpelsen af dem".
- 41 *Folkeskolen* nr. 5, 3/2 1955, s. 142-43. U. forf.: "Kompliserede forhold i forenkling"; nr. 10, 10/3 1955, s. 302-03. U. forf.: "Ungdomskriminaliteten".
- 42 Den lange debat i enighed om opdragelseskrisen blev sat i gang med Sirach Andersens artikel "Opdragelsens krise" i *Folkeskolen* nr. 2, 10/1 1952, s. 23.
- 43 *Folkeskolen* nr. 34, 26/8 1954, s. 911. Christian Winther. 1954. "Efter slaget".
- 44 Fx i *Folkeskolen* nr. 18, 5/5 1955, s. 570. Herman Hunger. 1955. "En hverdagshistorie".
- 45 Tørk Haxthausen og Vagn Jensen hørte til blandt de få. Haxthausen i 1954 i "Opdragelse til terror III. Efter Hitlers recept". *Magasinet. Tillæg til Politiken* nr. 29, 17/7, s. 4. Jensen i 1954 i radioforedraget "Kan Skipper Skræk anholdes?", DR 4/5 1954, optrykt i Vagn Jensen. 1961. *Stene for brod. De kulørte hefters problem*. Gad.s. 14-25, mere vagt også i *Folkeskolen* nr. 2, 9/1 1958, s. 37-40: "Ungdomskriminaliteten og vi voksnes ansvar".
- 46 Naturligvis gjaldt det den kommunistiske avis *Land og Folk*, som havde en klar politisk interesse i at skildre det amerikanske samfunds skyggesider. Eks. Albert E. Kahn. 11/8 1953, s. 7. "Tegneserier, fjernsyn og børnene". Men også andre aviser som *Politiken* i tillæget *Magasinet* 28/4 1956, s. 4-5+9+11-12. Marya Mannes. 1956. "Hvorfor gjorde de det?"
- 47 *Folkeskolen* nr. 32, 12/8 1954, s. 858 i Christian Winther: "Børnene og den "kulørte" litteratur".
- 48 Christian Winther. 1955. *Danske børnebogsforfattere*. 3. udg. Søren Lunds Forlag, s. 9.
- 49 Se fx Martin Barker. 1984. *A Haunt of Fears - the strange History of the British horror comics campaign*. Pluto Press.
- 50 Mads Fuglede og Nielse Bjerre-Poulsen. 2004. *Arrogante amerikanere og europæiske eunukker*. <http://www.raeson.dk/mfnbp190104-1.htm>
- 51 Hans-Christian Christiansen. 2001. *Tegneseriens æstetik*. Museum Tusulanums Forlag, s. 37-42. Et stærkt eksempel er serien *The Katzenjammer Kids*, på dansk *Knold og Tot*, som ikke blot blev til under stærk inspiration fra tyskeren Wilhelm Busch' *Max und Moritz* fra 1865, seriens ophavsmand og første tegner Rudolph Dirks var selv immigrant fra Tyskland.
- 52 Henning Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*. Carlsen Comics, s. 7-10; L. Jakobsen. 2001. Mik -en biografi om tegneren Henning Dahl Mikkelsen. Dansk Tegnefilm Historie. Wisby & Wilkens, s. 19-89.
- 53 Henning Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*. Carlsen Comics, s. 13-15.
- 54 Henning Visti Rasmussen. 1989. *Tegneserieudgivelser i Danmark 1847-1988*. Carlsen Comics, s. 167, 168, 180. Tintin udkom først som selvstændigt album fra 1960. Se også Frederik Strömberg. 2003. *Serienegeren*. Mellemfolkeligt Samvirke, s. 61, 67, 87 og Michael G. Nielsen og Per Sanderhage. 2004. *Interpresse - historien om et forlag*. Fantask, s. 24-28.
- 55 Sammen med fædrelandsfølelse er disse træk også bærende for de børnebøger Christian Winther anbefaler i tredjeudgaven af hans *Danske børnebogsforfattere*. Se Christian Winther. 1955. *Danske børnebogsforfattere*. 3. udg. Søren Lunds Forlag
- 56 Eksempler hørte til blandt de mest brugte og fandt også plads i Tørk Haxthausen. 1955. *Opdragelse til terror*. Fremad, s. 29.
- 57 *Folkeskolen* nr. 25, 19/6 1952, s. 383-84. Sirach Andersen. 1952. "Opdragelse til livsanskuelse".
- 58 *Folkeskolen* nr. 28, 10/7 1952, s. 529. Alfred Korsbæk. 1952. "Opdragelse til Livsanskuelse"; nr. 37, 11/9 1952 s. 715-16. Karla Elisabeth Andersen. 1952. "En fundamental misforståelse".

SØREN HEIN RASMUSSEN

59 *Folkeskolen* nr. 49, 4/12 1952, s. 972-73.

60 *Folkeskolen* nr. 8, 22/2 1951, s. 132 og nr. 9, 1/3 1951, s. 147. Christian Winther: "Tarzan på anklagebænken".

61 Fx *Folkeskolen* nr. 6, 5/2 1953, s. 119. Christian Winther: "Børne- og ungdomsbøger fra sidste halvår 1952". Winther angriber i samme forbindelse også at der siges "sågu";

62 Fx Tørk Haxthausen. 1955. *Opdragelse til terror*. Fremad, s. 96 og 100, 106.

63 *Folkeskolen* nr. 17, 29/4 1954 s. 399-400. Lorentz Larson: "Seriernes rædselskabinet i svensk belysning".

64 Tørk Haxthausen. 1955. *Opdragelse til terror*. Fremad, s. 116.

65 Fx *Folkeskolen*

Usædelige ugerninger

- Utugt og straf indtil 1800-tallet

Af Merete Boge Pedersen

Prostitutionen er igennem historien blevet reguleret på forskellig vis, betinget af forskellige samfundstilstande og, i sin konsekvens, forskellige motiver for at regulere. Der kan spores en bevægelse fra accept over straf til tolerance. Perioden med straf for prostitution blev introduceret med ”Christian V’s Danske Lov af 1683”. Prostitution og usædelighed blev ikke længere accepteret, som det havde været tilfældet i sen-middelalderen, men tværtimod karakteriseret som en trussel imod den eksisterende samfundsorden. Danske Lovs prostitutionsbestemmelser, og de prostitutionsforordninger der blev givet i de efterfølgende 90 år, baserede sig på den opfattelse, at de prostituerede virkede for-dærvende på moralen, og de skulle derfor straffes. Lovgivningen havde et præventivt sigte: De prostituerede, og alle andre forbrydere i øvrigt, skulle frygte for straffen – straffen skulle ”udrydde” de prostituerede.

Fra 1773 fik det moralske motiv for lovgivningen følgeskab af endnu et motiv: frygten for de veneriske sygdomme. De veneriske sygdomme spredte sig med en bekymrende fart, og hvad værre var, lægevidenskaben kendte ikke nogen fuldstændig kur til sygdommenes bekæmpelse. Når bekæmpelsen ikke kunne foretages medicinsk, måtte den foretages socialt. Løsningen lå ligefor: De prostituerede, der blev betragtet som de farligste og væsentligste smittebærere, måtte isoleres, eftersom erfaringen havde vist, at de ikke kunne ”udryd-des”. Der udviklede sig herefter et tolerancesystem, hvis væsentligste formål var at begrænse prostitutionens moralske og sanitære skadevirkninger. Tanken bag systemet var, at skadevirkningerne lod sig begrænse, hvis myndighederne fik kendskab til alle prostituerede og herefter isolerede dem i afsides liggende gader. Den offentlige moral ville dermed lide mindst mulig skade, og spredningen af de veneriske sygdomme kunne begrænses ved en grundig og regelmæssig lægeundersøgelse af alle disse kendte og farlige smittebærere.

Tolerancesystemet fortsatte op i det 19. århundrede, selvom der ikke var hjemmel herfor. Danske Lov var stadig i kraft, og prostitution var derfor principielt forbudt. Systemet konsoliderede sig ikke desto mindre i løbet af det 19. århundrede i en sådan grad, at der var tale om faste rutiner omkring registrering og indskrivning af kvinder som offentlige fruentimmere. Baggrunden herfor var, at frygten for de veneriske sygdomme tilsyneladende var voksende og efterhånden så massiv, at det sanitære motiv for at kontrollere, for en umiddelbar betragtning, havde fortrængt det moralske.

Jeg vil i nærværende artikel fokusere på den tidlige prostitution, dvs. før 1800-tallet, og med særlig vægt på de forskellige strafforanstaltninger, herunder anvendelsen af fængselsstraf. Valget af periode er helt og holdent dikteret af, at der allerede foreligger adskillige undersøgelser om prostitutionen i 1800-tallet. Perioden før 1800-tallet er derimod, mht. prostitution og strafforanstaltninger, et relativt uudforsket område. Nærværende artikel vil således, udover at løfte en lille flig af forbindelsen mellem prostitution og straf i tiden frem mod 1800-tallet, også være at regne for et første studie til en større undersøgelse.

De tidligste bestemmelser

Den tidligste bestemmelse vedrørende de prostituerede findes i "Kong Hans' Håndfæstning" for hele Danmark af 1496: "Dette Aar lod Kong Hans almindelige Mandater udgaa ofver alt Riget, at de almindelige Qvinder og Skiøger skulle bære paa deris Hofvet en Hue halff rød oc halff sort, intet Klæde bedre end Deventyrsk, oc intet Leret bedre, end Allen paa en Skilling."¹ Bestemmelsen sigtede hverken på opretholdelsen af ærbarhed og gode sæder eller på bekæmpelsen af de veneriske sygdomme. Derimod var det alene målet at udskille skøgerne fra den øvrige befolkning ved hjælp af klædedrags restriktioner. Når motiverne ikke fremgår af bestemmelsen kan det forklares med, at der for så vidt ikke var andre, end at de prostituerede skulle optræde i genkendelige rober, og dermed udmærke sig som en stand – en lavs gruppe – der potentielt kunne kontrolleres geografisk. Under alle omstændigheder fandtes der ikke noget egentligt sundheds- eller sædelighedspoliti, og det gjorde der stadig ikke, da "Kong Christian II's ordinants" eller såkaldt "Verdslige Lov" af 1522 blev besluttet. Til forskel fra "Kong Hans' anordning" tog bestemmelsen specifikt sigte på, at begrænse de prostitueredes virke geografisk, mens klædedragsbestemmelserne derimod blev ophævet.² Endvidere fastslog bestemmelsen, at de der forbrød sig mod de løse kvinder skulle halshugges. I det hele taget var det sen-middelalderlige syn på de prostituerede præget af accept og

humanitet, og begge bestemmelser mere end antyder, at de prostituerede blev beskyttet mod vold og overlast.

Reformationen

Med reformationen fulgte reformer inden for flere områder af dansk ret. Den nye lutherske tro fik betydning for væsentlige dele af lovgivningen herunder strafferetten, der med reference til Biblen og særligt Det gamle Testamente blev skærpet. Den mosaiske ret havde således stor betydning for retsopfattelsen, ”og dekalogen – de 10 bud – blev nu indført som inddelingsgrundlag ved systematiseringen af de juridiske fremstillinger af strafferetten og i lovværker fra det 16. og 17. århundrede.”³ Sædelighedsforbrydelser var et af de områder, hvor den mosaiske ret fik særlig betydning, og det sjette bud ”du må ikke bryde et ægteskab” blev således den religiøst begrundede referenceramme for at skærpe de strafferetlige tiltag overfor de prostituerede.

Kvinder, der gjorde sig skyldige i ægteskabsbrud og hor, skulle ifølge ”Christian III’s københavnske reces” fra 1537 stoppes i en sæk og druknes, og selvom pågældende bestemmelse ikke tog direkte sigte på de prostituerede, så varslede den dog andre tider for disse kvinder. Således skrev Christian III i et brev af 1546 til alle superintendenter i Danmark, at løse kvinder der havde pådraget sig pokker, franzoser eller anden uren og spedalsk sygdom ikke måtte optages til behandling på noget hospital.⁴ Fordærvet af deres onde og løsaftige levned måtte de ligge, som de selv havde redt.

Bestemmelsen er karakteristisk for de efterfølgende 200 års prostitutionslovgivning, hvor det primære hensyn blev taget til ærbarhed og gode sæder. Men det er nok så interessant, at den foregreb den senere prostitutionslovgivnings fokus på bekæmpelsen af de veneriske sygdomme. Her var der vel at mærke ikke tale om en medicinsk behandling, men derimod en moralsk. Personer der led af en venerisk sygdom, måtte nødvendigvis have ført et forargeligt liv, og måtte derfor snarere udstødes end behandles. Først fra 1773 og fremefter nævnes disse sygdomme i forbindelse med og som motiv for prostitutionslovgivningen. Inden da var det udelukkende de prostitueredes fordærvende indflydelse på samfundsordenen, der vakte bekymring. Dette er også at aflæse i Frederik II’s skrivelse til borgmesteren i Helsingør af 13. juli 1574 og det efterfølgende åbne brev af 14. juli 1574:

Vi forfarre, at der udi byen skal føres et møgit utuchtigt oc skendeligt lefnit af løsactige kvindfolk, som søge did til byen mere end anden steds for det fremede folk(is) skyld, som kommer der

udi Sundit, gud aldmechtigste til fortørnelse oc got erligt folk til stor forargelse, da paa det saadane obenbare grofve synder oc guds lastring maa forekommis oc afskaffis oc dermed ingen guds fortørnelse skal opveckis, ...⁵

Derfor blev det bestemt, at løsagtige kvinder skulle straffes ved byens kag og efterfølgende udvises af byen. Vendte en gang straffede kvinder tilbage, skulle de have ørene skåret af og i yderste konsekvens druknes. Dog med den tilføjelse i det åbne brev, at borgmester og rådmænd kunne undlade at straffe uden at blive mødt med en irettesættelse. Tilsyneladende er der da heller ikke noget, der tyder på, at egentlige dødsdomme blev taget i anvendelse. Det blev alene ved kagstrygningen.⁶ Men stadigvæk var modstanden imod al usædelighed massiv og afspejler sig også i ”Kalundborg Recessen” af 21. november 1576 om usædelighed blandt adelspersoner og i den kongelige skrivelse af 11. juni 1580 om præsters advarsel og eventuelle bandlysning af de, som levede sammen med løse kvinder.

I et åbent brev til borgmestre og rådmænd i København af 6. april 1582 strammede Frederik II imidlertid op på effektueringen af straffen mod de prostituerede. Borgmestre og rådmænd kunne nu ikke blot straffes for at se igennem fingre med løsagtighed, de kunne også forvente Guds vrede. Således blev de strengt befalet at udvise løsagtige kvinder og under livsstraf at formene dem videre adgang til byen. Alle befalinger og straffe syntes dog ikke at virke efter deres hensigt. Christian IV lod derfor i 1617 forordne for hele riget, at mænd der gjorde sig skyldige i syndige forhold skulle straffes efter forseelsens alvorlighed, mens kvinder efter tre gange at have gjort sig skyldige i løsagtighed uden al nåde skulle straffes ved kagen.

I 1643 ophævede Christian IV alle ældre forordninger, men bestemmelsen fra 1617 genfindes i den store ”Reces af 27. februar 1643”; og det er i den forbindelse bemærkelsesværdigt, at der også blev pålagt mænd straf for at medvirke til løsagtighed. Denne og den efterfølgende ”Christian V’s Danske Lov af 1683” er de eneste bestemmelser i den danske prostitutionslovgivning før 1999, der gjorde mænd medansvarlige for prostitutionen, og som straffede derefter.

Danske Lov

I Danske Lovs 6. bogs 13. kapitel om løsagtighed fastslås det: ”Hvilken Mandsperson sig i Horehuus lader finde til Utugt at bedrive, og der antreffis, straffis første Gang med otte Dags Fængsel, anden Gang dobbelt saa længe.”⁷ Der

findes ingen vidnesbyrd om, hvorvidt straffen blev effektueret eller ej, men sikkert er det dog, at bestemmelserne er enestående i ældre dansk prostitutions-sammenhæng. Både før og senere – og særligt i det 19. århundrede – havde den mandlige kunde kun politimæssig interesse i sin egenskab af at optræde som vidne imod den prostituerede. Kvinderne derimod skulle konsekvent straffes, idet Danske Lov ubetinget foreskrev straf for enhver prostitueret, for enhver rufferske og for enhver bordelejer.⁸

Hvis tidligere lovgivning savnede konsekvens, så blev der med Danske Lov i hvert tilfælde teoretisk sat et punktum for videre misforståelser: Prostitutionen var et onde, dets udøvere var til fare for samfundet, og lovgivning var en nødvendighed. Det fastslås således endegyldigt, at det var forbudt at beskæftige sig med enhver form for prostitution. Lovbogen var nært knyttet til den nye statsform, enevælden, og havde som overordnet mål at tilvejebringe ”en fuldstændig samling af gældende ret på grundlag af den eksisterende lovgivning.”⁹ Således videreførte Danske Lov i vidt omfang den reformatoriske retsopfattelse, og det var da også de ti bud, der bestemte rækkefølgen af de enkelte kapitler i 6. bog. Bestemmelserne i 6. bogs 13. kapitel havde retsvirkning helt indtil ”Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866”, selvom ny straffelovgivning i mellemtiden kom til og således gjorde strafferetten fuldstændig uoverskuelig:

Den fordel, der var opnået ved at have en systematisk straffelovbog, gik hurtigt tabt. Senere dansk straffelovgivning blev ikke indarbejdet i Danske Lov, hvilket måtte føre til at strafferetten snart blev lige så uoverskuelig, som den havde været før 1683, og savnet af en ny straffelovbog blev føleligt siden slutningen af det 18. århundrede, hvor helt nye grundsætninger for straffelovgivningen under indflydelse af naturretten og oplysningstiden begyndte at vinde frem.¹⁰

Ifølge Danske Lov skulle kvinderne enten stryges ved byens kag eller afsone spindehusstraf. Sidstnævnte foregik for Københavns vedkommende på Christianshavn, hvor der i 1662 blev etableret en institution, der gik under forskellige navne; først ”Spindehuset” og ”Børnehuset”, dernæst ”Tugt-, rasp- og forbedringshuset i København” og til sidst ”Christianshavns Straffeanstalt”.¹¹ At Danske Lov opererer med to typer straf var noget ganske nyt i prostitutions-sammenhæng. De lemlæstende straffe var på retur til fordel for de frihedsberøvende. Indtil 1701 blev kagstrygning dog stadig anvendt som strafreaktion

overfor prostitution, men frihedsstraffene ”tenderede mod at blive de dominerende med deres bevidste udnyttelse af de indsatte arbejdskraft og deres re-socialiseringsideologi.”¹² Københavns byting og rådstueret idømte i perioden 1683 til 1701 prostituerede både kagstrygning og Spindehusstraf.¹³ Det samme var tilfældet for Inkvisitionskommissionen, der blev oprettet i 1686 med henblik på at behandle sager om tyveri og hæleri. Når kommissionen overhovedet afsagde domme i sager om prostitution, skete det med den begrundelse, at prostituerede var arbejdssky lediggængere og dermed tyvagtige. København var i det hele taget i 1600-tallets sidste årtier præget af et umådeligt decentralt retsvæsen, og prostitutionssagerne var henlagt til både politi- og domsmyndigheder. Først med ”Forordningen om politiets administration af 22. oktober 1701” blev der ryddet op i administrationen: Prostitutionssagerne var herefter i København udelukkende et politianliggende.

I Forordningen af 1701 kapitel III om ærbarhed og gode sæder fastslås det i §1, at politimesteren skulle sikre, at intet mod ærbarhed og skikkelighed fandt sted, og især forhindre enhver form for bordelvirksomhed. Bordelværtinder såvel som bordelprostituerede skulle pågribes, stilles for politiretten og straffes efter loven. Overvejende blev de idømt spindehusstraf, men politimesteren havde også beføjelse til at gribe til mildere straffe.¹⁴ Ligesom Danske Lov er bestemmelsen yderligere interessant derved, at den stadigvæk var gældende i 1866.¹⁵ Principielt var prostitution altså grundlæggende forbudt indtil Straffeloven af 1866’s vedtagelse, hvor man fastslog, hvad der efter alt at dømme længe havde været praksis; at man anerkendte eksistensen af prostitutionen og tolererede den inden for visse grænser.

Løsgænger

I 1713 blev der endvidere skredet ind overfor nattesæde i kro- og værtshusene med det argument, at der her blev begået stort og uforsvarligt misbrug af forskellig art.¹⁶ I de pågældende reskripter nævnes de prostituerede ikke direkte, men der kan næppe herske tvivl om, at det var en øget kontrol med prostitutionsmiljøet, som var formålet. Det samme var tilfældet i 1728, hvor det i ”Rådhusplakaten af 28. juli” blandt andet blev bestemt: ”Og andre, som holde Vertshuus i Khavn, maae ikke holde flere Tienestepiger, end de egentlig behøve, mindre tillade løse Qvindfolk at logere i deres Huse, saafremt de ikke i saadant Fald vil ansees og straffes for Rufferie.”¹⁷ Plakaten er endnu et eksempel på en bestemmelse, der havde retsvirkning indtil Straffeloven af 1866, og er et udtryk for den stramme linje, som man i hvert tilfælde teoretisk gerne ville føre overfor de prostituerede. Ved straf skulle prostitution bekæmpes og man

satte øjensynlig sin lid til straffenes præventive virkning. Stadig tog indgrebene sigte på at skåne samfundet for usømmelig optræden og liderlige eksistenser, og det sidste var man potentielt, hvis man kom til byen uden der at have familie og arbejde eller andet lovligt ærinde. Det fremgår også af ”Instruksen for Københavns politimester af 24. marts 1741” § 9:

Befindes Kvindespøner at opholde sig i berygtede Huse, om Natten at omløbe paa Gaderne, eller ved Lediggang at have opholdt sig, uden skjelligt at kunne bevise, at de eje den Formue, uden nogen Mands Skade sig ved Lediggang at kunne opholde, eller at slige Folk, skjönt de have været friske, ikke i et Aar have havt nogen vis Tjeneste, da skal de første Gang for Politikammeret indkaldes og advares, at de sig ej alene fra berygtede Huse entholde, men endog at de begive sig i vis Tjeneste, til lovligt Arbejde eller Haandtering at foretage; og saafremt de derefter endda befindes at have vedblevet i deres forrige Levnet og Forhold, skal han (Politimesteren) ansee og straffe dem som løsgængere og for Publico unyttige og skadelige Folk efter Loven, og forsende dem til Arbejde i Spinde-huset.¹⁸

Det nye i bestemmelsen var, at politiet nu havde fået hjemmel til at advare ledige kvinder mod at tage ophold i bordeller. Bestemmelsen blev i kraft heraf et vigtigt redskab for politiet i de følgende års registrering af og kontrol med de prostituerede kvinder.

Bestemmelserne om løsgængeri og prostitution har i det hele taget altid været nært forbundet, og selvom der tilsyneladende skulle en del til, før kvinder blev straffet efter ovennævnte bestemmelse, så ses det alligevel, at man i tiden nærede en dyb mistillid til ledige kvinder. Når prostituerede både før og efter vedtagelsen af den i prostitutionssammenhæng meget vigtige ”Lov om Foranstaltninger til at modarbejde den veneriske Smittes Udbredelse af 14. april 1874” blev straffet, var det således for det første fordi de overtrådte det rod-fæstede og fundamentale krav om selvforsørgelse ved lovlige midler.¹⁹ For det andet fordi, de var hovedansvarlige for spredningen af de veneriske sygdomme. Og for det tredje fordi de krænkede den offentlige moral. Grænsen mellem de tre forseelser var flydende, men budskabet var klart: Arbejdsløshed, mere eller mindre bevidst sygdomsspredning og utæmmet seksualitet var uacceptabelt og strafbart. Ifølge Danske Lov blev alle arbejdsløse og ubemidlede betragtet som løsgængere:

naar nogen Tienistefolk, som deris Tieniste opsagt have, eller andre Løsgængere, som ikke ere bosatte og tiende til Kongen, Kirken og Præsten, eller giøre og give dem nogen Rettighed, ej heller have fuldkommen Bevis og nøjagtig Skudsmaal fra Præsten, hvor de have deris Ophold, og hvorledis de skikke sig, det være sig Mands- eller Qvindis-Personer, nogenstæds betrædis, og ikke lovligen bevise sig, saa fremt de ellers ved Sundhed været have, Tieniste at have for een billig Løn begæret paa de Stæder de behøvis, og kunde antagis, da skulle de strax paagrabis, ...²⁰

Danske Lov tegner et indgående billede af samtidens syn på arbejdsløshed. Selvom bestemmelserne om arbejdsløshed, med deres detaljerede og tidstypiske forordninger, efterhånden mistede relevans for de efterfølgende samfundsperioder, bestod de ikke desto mindre for hovedpartens vedkommende indtil 1860. Seks år tidligere ophævede Tyendeloven godt nok forpligtelsen for visse personer til at tage fast tjeneste,²¹ men ellers var det først med "Lov om straffen for løsgængeri og betleri af 3. marts 1860", at man opstillede mere tidssvarende og mere lempelige regler for løsgængere. I modsætning til konsekvente afstraffelse for løsgængeri, blev det herefter bestemt, at den person der ikke kunne overbevise politiet om, "at han finder sit Underhold uden Skade for det Almindelige", forud for straf i det mindste skulle gives tilhold om at søge et lovligt arbejde.²² Var det en gang bevist, at pågældende person var løsgænger, blev vedkommende dog også efter 1860 straffet. Tilsvarende var definitionen på en løsgænger stadig meget bred og i sin essens overensstemmende med Danske Lov: "Den, som streifer arbejdsløs omkring uden at kunne oplyse, at han er i Besiddelse af Midler til sit Underhold, eller at han idetmindste søger lovligt Erhverv, bliver som Løsgænger at ansee med Straf af Fængsel paa Vand og Brød."²³

I det 18. århundredes bestemmelser fremhæves vedvarende forbindelsen mellem det at være "løs" og det at være "ledig". Udover "Instruksen af 24. marts 1741" kommer dette tydeligst til udtryk i "Politiplakaten af 27. november 1775", hvoraf særligt sidstnævnte eksplicit sidestiller løse og ledige fruentimmere. Den var rettet til politimesteren i København og opstillede adskillige specielle bestemmelser til bekæmpelse af prostitutionen. Politiet fik pligt til at sikre, at der ikke blev bedrevet utugt i værtshuse, og derfor at forbyde værtshusholdere at holde flere piger, end nødvendigt for beværtningens rentabilitet. Endvidere blev det forbudt værtshusholdere at have kvinder boende, som ikke var beskæftiget i et lovligt erhverv, og i det hele taget at forbyde ledige kvinder

at have kontakt til værtshusmiljøet eller at modtage besøg af mænd på deres værelser. Endelig skulle løse og ledige kvinder, der logerede på sale eller andre såkaldt "aparte værelser", kunne gøre rede for deres levemåde, og de blev straffet, hvis der i det hele taget blev klaget over dem.

Også denne bestemmelse blev først ophævet ved Straffeloven af 1866, og det endda helt uomtvisteligt ved lovens § 310. Den skulle som de foregående tjene til at bekæmpe prostitutionen udfra en moralsk anskuelse, og blev sammen med "Forordningen af 22. oktober 1701" og "Instruksen af 1741" brugt som hjemmel til kontrol med de prostituerede og prostitutionsmiljøet også uden for København:

At disse og sandsynligviis endnu flere herhenhørende Lovbestemmelser fremdeles ere gjældende, og at de, selv om de nærmest ere givne for Hovedstaden, ogsaa have en analogisk Gyldighed for andre Steder, derfor har man et meget afgjørende Beviis i en Straffedom, der nylig er overgaaet adskillige Værtshuusholdere i Aarhus for at have holdt Fruentimmer til utugtigt Brug for deres Gjæster. Der synes dernæst heller ikke at savnes Lovbestemmelser, der baade direkte og gjennem en naturlig Fortolkning hjemler Politiet Ret til at lade et Fruentimmer visitere, naar hun med Grund kan antages at drive Løstgængighed som Næringsvei og mistænkes for paa den Maade at udbrede Syphilis.²⁴

Forbrydelse og straf

De forskellige bestemmelser vedrørende straf for prostitution afspejler et samfund, der ud fra en strafferetlig betragtning var i udvikling. Provinsiallovenes, fx Jyske Lovs, straffebestemmelser var generelt milde og havde som hovedformål at yde erstatning til den forurettede – den bestjålede og den dræbtes efterladte fik kompensation. Forbrydelsen havde privat karakter, og offentlig påtale var generelt forbeholdt offentlige forbrydelser, der krænkede den offentlige fred. Det er derfor heller ikke overraskende, at provinsiallovene ikke indeholder bestemmelser vedrørende usædelighed og utugt: Fornærmelsen mod såvel det private som det offentlige var til at overse.

Skiftet fra straffens formål som kompensation for privatmanden til vedligeholdelse af den offentlige orden, slog først igennem i løbet af det 16. århundrede, og selvom dette formål primært lod sig aflæse i forhold til anvendelsen af de strengere straffe, så afspejles det også i bestemmelserne vedrørende usædelighed og utugt. I kølvandet på de utallige krige fulgte slappe moralske tilstande. Løsgængere og tyve huserede i forvejen vidt og bredt, og med soldaterne

fulgte nu tilmed skarer af utugtige kvindfolk, som fordærvede den offentlige orden. Alle disse handlinger, som ikke tidligere havde været retskrænkende, blev nu genstand for offentlig påtale og straf: Løsgængere blev udskrevet til tvangsarbejde, tyve fik livs- eller legemsstraf og utugtige kvindfolk blev typisk strøget ved byens kag og/eller udskrevet til tvangsarbejde. Når der var straf, skulle der også være steder at udsone straffen, og i løbet af det 17. århundrede etableredes der således et egentligt fængselsvæsen.

Kortere frihedsstraffe blev afsonet i fængsel, mens længere frihedsstraffe for mændenes vedkommende primært blev afsonet på Bremerholm, for kvindernes vedkommende i Spindehuset. Det 17. århundrede var generelt præget af strenge straffe, og straffen for at holde horehus, kunne således meget vel være livstid i Spindehuset. Samfundet skulle sikres mod forbrydere, og andre undersåtter skulle afskrækkes fra at begå tilsvarende forbrydelser. Straffens formål var præventiv og ikke resocialiserende. Straf var for afskrækning, straf var for retfærdighed – tidsåndens retfærdighed.

Formålet med straffen ændredes imidlertid i takt med den mere udbredte anvendelse af frihedsberøvelsen som straf. Frihedsberøvelsens omfang blev større i enhver henseende. Der blev ikke blot flere indsatte, der blev også flere indsatte, som samfundet trods alt kunne drage fordel af. Straffens opdragende moment blev efterhånden udvidet fra blot og bar sikring af samfundet til høsten af arbejdskraft. Den opdragende effekt ved arbejdskraftens udnyttelse karakteriserede også det 18. århundredes fængselsstraffe, og kulminationen på det opdragende og resocialiserende moment kom med Forordning angaaende nærmere Bestemmelse af Straffe for Tyve og Hælere af 20. februar 1789. Forordningen fastslog indledningsvist:

Da det er Kongens Villie, at Straf-Lovenes Retfærdighed skal være ledsaget med saa megen Lemfældighed, som den offentlige Sikkerhed tillader; saa har Han fundet for got, fornemmelig i Henseende til Tyverier, som, af mange Aarsager, ere de iblandt Almuen meest i Svang gaaende Forbrydelser, at bestemme et saa billigt og passende Forhold imellem Misgierningens forskellige grader og sammes Straffe, at disse sidste baade kunne virke til Forbedring, hvor denne var at formode, og tillige fuldbyrdes, uden at nogen Benaadning skal finde Sted, eller de Skyldige derom gives Haab.²⁵

Formålet med forordningen var ikke blot at standse forbryderen fra at begå flere forbrydelser, men også at forhindre andre i at betræde samme usle vej. Og hertil kom endnu et vigtigt formål; forbryderen skulle bringes tilbage på dydens og lovlighedens smalle sti – staten skulle potentielt kunne drage nytte af resocialiserede forbrydere. Forordningen fastslår således, at hensigten med straffen for første- og andengangs begået tyveri er forbryderens forbedring, og at pågældende personer skulle indsættes i forbedringshuset. Hensigten med adskillelsen af fortabte og potentielt omvendte forbrydere blev præciseret i Cancellie-Plakat af 15. januar 1790:

Da Kongen har bevilget, at Børnehuset paa Christianshavn saaledes skulde indrettes, at de uærlige og paa Livstid inddømte grove Forbrydere herefter kunne adskilles fra de mindre, som blot til Rettelse og Forbedring sammesteds ere indsatte, og denne Stiftelse saaledes forandres til tvende, under særskilte Navne af Kiøbenhavns Tugthus og Kiøbenhavns Forbedringshuus, men at det derimod, i Henseende til Rasphuset, skal forblive herefter, som tilforn: Hvilken Indretning nu er bragt til Fuldkommenhed; saa bliver samme herved, til Efterretning for alle vedkommende Jurisdictioner, bekjendtgjort, paa det at disse kunde vide, at saadanne Forbrydere, som, ved Dom, gjøres uærlige, eller ansees skyldige til Arbeide paa bemeldte Sted for Livstid, herefter bør dømmes til Kiøbenhavns "Tugthus"; hvorimod de, som enten dømmes 1ste eller 2den Gang, for simpelt Tyverie, eller formedelst andre Forseelser, til Arbeide paa visse Aar eller Maaneder, herefter bør tilfindes at arbeide i Kiøbenhavns Forbedringshuus.²⁶

Forordningen og plakaten varslede helt nye tider for fængselsvæsenet for i det 19. århundrede at blive underkastet en grundlæggende reform: Gamle tugthuse blev nedlagt, nye fængsler blev indrettet. Det 19. århundredes fængselsvæsen skulle tilgodese adskillelsen af småforbrydere fra eksempelvis drevne mordere, og mænd fra kvinder. Usædelighedsforbrydere optog mindre plads, fordi de som nævnt i højere grad blev underkastet kontrol, men de var dog stadig at finde i det 19. århundredes tugt- og forbedringshuse, for de hørte dog trods alt stadig til samfundets bærm.

Viborg Tugthus

I tråd med det ovenfor anførte, blev der i det 18. århundrede etableret tugthuse udenfor København. Indtil 1740'erne blev langt hovedparten af alle lovovertrædere sendt til København, men nu blev der skabt et alternativ. Først var der etableringen af Møns Tugt- og Forbedringshus, og dernæst var der Viborg Tugt- og Manufakturhus. Viborg Tugthus blev etableret på initiativ af Viborgs borgmester Christian Arnold Dyssel og taget i brug i 1743. Tanken bag tugthuset, var at forene udnyttelsen af arbejdskraft med indlemmelsen af løsgængere, tiggere og ukristelige, liderlige eksistenser - befolkningen skulle arbejde, forbrydere skulle straffes og Danmark skulle industrialiseres. Det fremgår af fundatsens 2. kapitel, at de der skulle indsættes i Tugthuset var: 1) Gemene personer, der i Nørrejylland var idømt bøder de ikke kunne betale 2) Utro og modvillige tjenestefolk 3) løsgængere og betlere 4) Ulydige og opsætsige børn. Hertil kom Viborgs fattige, der frivilligt kunne melde sig til arbejde i Tugthuset. Navnet "Manufakturhus" var ikke grebet ud af det blå: Her skulle der produceres klæder og linned. Manufakturdelen af projektet blev aldrig den store succes, trods det at der fra Kommercekollegiet blev tilstedt Tugt- og Manufakturhuset særlige handelsmæssige privilegier. Varerne var generelt for dårligt forarbejdede, og priserne var for høje.

Hvad angår forholdene i tugthuset, så burde der ikke være tvivl for de indsatte om, at de vitterligt befandt sig i et fængsel: Madrationerne var små og madens standard ringe, soverummene var, særligt i den første periode af tugthuset levetid, elendige, og senere fulgte der problemer i forbindelse med overbelægning.²⁷ Der herskede særligt problemer omkring sammenblandingen af de to køn i alle faser af det daglige liv: Mænd og kvinder arbejdede (og sov til dels) sammen med det resultat til følge, at adskillige indsatte kvinder blev gravide under deres ophold i tugthuset.²⁸ Så resultatet var i flere tilfælde, at kvinder indsat for utugtighed fortsatte utugtigheden.

Det fremgår dog af fangeprotokollerne, at der over tid blev indsat færre og færre kvinder dømt for hor, lejemål og utugt. Der var i det hele taget mod slutningen af det 18. århundrede ændret en del på fangernes sammensætning, og på et mere generelt plan kan det da også konstateres, at forordningen af 20. februar 1789 og efterfølgende forordninger, der afspejlede en strafmæssig lempeligere tidsånd, også slog igennem inden for tugthuset vægge og i tugthuset administration. I Forordning af 5. april 1794 blev det fastslået, at ingen var skyldig før dømt, og at fængslerne i øvrigt skulle indrettes således, at det ikke gik ud over de indsatte helbred. Siden fulgte bestemmelser, der fastslog, at de

to køn så vidt muligt skulle adskilles.²⁹ Tiden omkring dette århundredskifte var i det hele taget præget af en mere lempelig indstilling overfor forbrydere, og det afspejlede sig også konkret i forhold til de prostituerede. Straffene blev kortere og afsoningen overgik i vidt omfang fra tugthusene til arresthusene.

Viborg Tugt- og Manufakturhus blev etableret i en tid, hvor holdningen til straf var den, at samfundet med indespærring og tvangsarbejde ikke blot fik udskilt forbrydere fra den øvrige hæderlige befolkning, men også fik billig arbejdskraft. Alligevel kan man vel næppe betegne Viborg Tugt- og Manufakturhus for den store succes: Arbejdskraften var ikke god nok, og produktionen var således ringe og urentabel. Ikke desto mindre aflastede tugthuset de københavnske institutioner i en tid, hvor der blev set strengt på bl.a. sædelighedsforbrydelser. Når der skete et fald i antallet af indsatte dømt for sædelighedsforbrydelser, så er det fordi, straffen for udenomsægteskabelig omgang blev lempeligere over tid. Derved bliver historien om Viborg Tugt- og Manufakturhus også til en del af prostitutionens historie, og det er så meget desto mere påfaldende, som tugthuset nedlægges i 1874, samme år som der i Danmark bliver vedtaget landsdækkende regler for tilsynet med de offentlige fruentejmere.

Afslutning

Med Reformationen introduceredes en ny samfundsorden, der opstillede konsekvente og ufravigelige krav til individets moralske habitus. De ændrede værdinormer og regelsæt fik også konsekvenser for de prostituerede, der blev mødt med større moralsk fordømmelse og med strengere strafferetlige sanktioner end tidligere. Usædelige og utugtige kvinder blev idømt lemlæstende og/eller langvarige frihedsberøvende straffe – og for fleres vedkommende, ad flere omgange. Frem mod det 19. århundrede skete der imidlertid en ændring: Der blev vist større hensyn til forbrydelsens karakter med strafnedsættelse til følge. Perioden fra Reformationen til det 19. århundrede er således præget af en udvikling i opfattelsen af forbrydere generelt fra uhjælpelige, strafværdige sjæle til potentielle lovlydige borgere. Det resocialiserende element træder klarere frem, jo længere vi bevæger os frem i tiden, dog uden at det stigmatiserende greb slippes fuldstændig.

Prostitutionens, straffens og fængselsvæsnets historie fortæller historien om, hvorledes staten efter reformationen med forskellige indgreb til forskellige tider trods alt var drevet af at omvænne forbrydere. Undervejs skulle lovovertræderne – hvad enten de var krænker af den private ejendomsret eller af moralen – yde en arbejdsmæssig indsats, der ikke blot tilnærmelsesvis fi-

nansierede deres fængselsophold, men også potentielt gjorde dem til moralske godfolk og disciplinerede arbejdsduelige. Det har været så som så med succesraten, og snarere end at omvænne har metoderne udstødt lovovertræderne. Uanset de forskellige metoder til bekæmpelse af utugt gennem tiderne, er ikke mindst prostitutionsspørgsmålet således stadig uafklaret.

-
- 1 J.C.W. Wendt, 1820. *Bidrag til Historien af den veneriske Sygdoms Begyndelse og Fremgang i Danmark indtil Midten af det 18de Aarhundrede*. København, s. 3.
 - 2 Jfr. for Kong Christian II's ordinants: I.L.A. Kolderup-Rosenvinge, 1824. *Samling af gamle danske Love*. København, s. 108.
 - 3 Ditlev Tamm, 1990. *Retshistorie*. København, s. 82.
 - 4 Jfr. J.C.W. Wendt, 1820. *Bidrag til Historien af den veneriske Sygdoms Begyndelse og Fremgang i Danmark indtil Midten af det 18de Aarhundrede*. København, s. 18 f.
 - 5 *Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660, 1887-88*. København, s. 590
 - 6 Hugo Matthiessen, 1919. *De kagstroegne. Et blad af prostitutionens historie i Danmark*. København, s. 79 f.
 - 7 Danske Lov 6-13-30, jfr. Stig Juul, 1949. *Kong Christian den femtes Danske lov af 15. april 1683*. København
 - 8 Jfr. samme 6-13-30, 6-22-1 og 6-22-5.
 - 9 Ditlev Tamm, 1990. *Retshistorie*. København, s. 127.
 - 10 Samme, s. 159.
 - 11 Jfr. herom V. From, 1928. *Christianshavns Straffeanstalt*. København
 - 12 Henrik Stevnsborg, 1982-83. "Samsfundets" og "Statens" strafferetspleje. *Lovgivning og praksis i københavnske prostitutionssager i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede*. "Historisk Tidsskrift". København, s. 23.
 - 13 Om praksis i københavnske prostitutionssager i slutningen af det 17. århundrede, jfr. samme
 - 14 *Ibid*, s. 24.
 - 15 Jfr. i øvrigt Sophus Engelsted, 1861. *Om Foranstaltningern mod Udbredelsen af veneriske Sygdomme i Kjøbenhavn*. "Ugeskrift for Læger". København, s. 33
 - 16 Jfr. Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve, Kbh. 1793, henholdsvis rescript af 16. januar 1713 og af 25. februar 1713, s. 273 f.
 - 17 Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger m.m., Kbh. 1795, s. 551.
 - 18 N.G. Melchior og H. Selmer, 1850. *Lovgivningens og Sundhedspoliets Forhold til Prostitutionen i Kjøbenhavn*. "Bibliothek for Læger". København, s. 166.
 - 19 C. Goos, 1878. *Strafferetsplejens almindelige Grundsætninger. Indledning til en Forelæsning over den danske Straffepoces*. "Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest til Erindring om Kirkens Reformation, 2. del. København, s. 92
 - 20 Danske Lov 3-19-16
 - 21 Jfr. Tyendelov for Kongeriget Danmark § 8 i Algreen-Ussing, 1855. *Love og Anordninger for 1853-54*, København, s. 532.
 - 22 Lov af 3. marts 1860 § 2 i Algreen-Ussing, 1861. *Love og Anordninger for 1859-60*. København, s. 332.

- 23 Lov af 3. marts 1860 § 1 i Algreen-Ussing, 1861. *Love og Anordninger for 1859-60*. København, s. 331f.
- 24 *Beretning om Forhandlingerne paa den almindelige danske Lægeforenings 7de Aarsmode i Aarhus den 28de August 1863*, 1863. Følgeblad til Ugeskrift for Læger 1863. København, s. 29 f.
- 25 Forordning angaaende nærmere Bestemmelse af Straffe for Tyve og Hælere af 20. februar 1789.
- 26 Canellie-Plakat hvorved samtlige Jurisdictioner tilkiendegives en ved Børnehuset paa Christianshavn foranstaltet Udskillelse imellem de Forbrydere, som dømmes derhen til Arbejde, enten paa Livs-Tid, eller visse Aar og Maaneder af 15. jan. 1790.
- 27 Jfr. for forholdene i tugthuset, Fr. Stuckenberg, 1893. *Fængselsvæsenet i Danmark*, 1893 og 1896. København og JohanHvidtfeldt, 1950-52. *Viborg Tugthus i 1700-årene. Et bidrag til jysk rets- og kulturhistorie*. "Jyske Samlinger". København
- 28 Jfr. fx Fangeprotokol 1779-1835, LAV B 204, 58.
- 29 Jfr. reskript af 5. marts 1811 og plakat af 5. juli 1822.

Bodil Koch: Manegeklavn eller regeringens eneste mandfolk?

Af Birgitte Possing

I maj 1958 gik et fotografi fra NATO-konferencen i København ud i verdenspressen. Fotografiet viste den amerikanske udenrigsminister John Foster Dulles stå med et forbløffet og dybt skeptisk ansigtsudtryk. Han stirrede på den danske kirkeminister Bodil Koch, der i selskabskjole, med tændt cigar i hånden og blikket fastholdt i hans øjne, stod over for ham. Hun kritiserede USA's udenrigspolitik i Kina og holdt sig heller ikke tilbage for at anfægte John Foster Dulles' egen mccarthyistiske kommunistjagt i USA. Det var midt under den Kolde Krig, og her stod en minister fra et af de mindre lande i NATO-alliancen og tillod sig at gå i rette med storebror. At ministeren var en perlekædebesmykket kvinde med cigar og et glas i hånden, gjorde ikke situationen bedre. Han var rystet. Det var den danske regering til gengæld ikke. Kirkeminister Bodil Koch, der her blandede sig i udenrigspolitik, som jo ikke var hendes ressort, blev ikke bedt om at trække sine ord i sig. Ikke bedt om at undskylde med, at der var tale om en misforståelse eller en kikser. Hvad ville en partileder mon have bedt hende om i dag? Hendes angreb på Foster Dulles var *ikke* en kikser, og det vidste alle, inklusive Viggo Kampmann, der var statsminister under den amerikanske udenrigsministers besøg. Hun havde hans fulde støtte, fordi hun "menneskeliggjorde det udenrigspolitiske, fattede kunstens evne til at forløse bundne kræfter og engagerede sig i politik, så tanker og følelser stod spændte som en bue", som han poetisk udtrykte det. Det gjorde ikke ham noget, at Bodil Koch var frygtelig irriterende en gang imellem; hun vakte jo også begejstring blandt folk, sagde han ved sin afgang i begyndelsen af tresserne. Den opfattelse delte hans efterfølger på statsministerposten Jens Otto Krag. Hvilken partileder, hvilken statsminister har et sådant format i dag? Hvilken minister tør i dag på én og samme gang være kritiker af autoriteterne og guide i samfundstænkningen, som Bodil Koch vovede det?

Uden at svare her vil jeg blot minde om, at der for en generation siden fand-

tes politikere og ministre i dansk politik, der havde mod til at lede det folk, de var valgt af. Der vovede at gå imod strømmen. Én af disse var Bodil Koch, der var Danmarks tredje kvindelige minister, udnævnt første gang i 1950. Fra 1953 til 1968 sad hun uafbrudt som minister under skiftende socialdemokratiske regeringer. Hun var kirke- og til sidst kulturminister. Men til manges fryd og ligeså manges irritation blandede hun sig i alt muligt andet, især i udenrigspolitik.

Samme år som *Nato*-konferencen i København blev kunstmaleren Mogens Andersen spurgt af Udenrigsministeriet, om han ville deltage i en kulturdelegation på en rejse gennem dele af Sovjet og Østeuropa. Delegationen skulle ledes af - Bodil Kjer - syntes han, der blev sagt. Med slet skjult begejstring og bankende hjerte sagde han ja. En uge efter fik han papirerne og fandt ud af, at det var Bodil Koch. Han ringede til *Udenrigsministeriet* og sagde, at han ikke kunne drømme om at rejse med så patetisk forkyndende, frastødende og skrækkelig en kvinde som Bodil Koch. Han blev mindet om, at hans ja var et borgerligt ombud og blev bedt om at rejse. Det gjorde han så. På turen opdagede han, at "overalt, hvor Bodil Koch kom, mistede folk vejret og blev begejstrede". Det blev han også selv. Mogens Andersen og Bodil Koch faldt for hinandens humor og selvironi og blev venner for resten af livet. Han så hende derefter som kyndig, karismatisk, tillidvækkende, brændende og tændt mobiliserende, fortalte han i et interview i 1993.

I begyndelsen af oktober måned 1964 blev den europæiske kirkekonference afholdt ved Nyborg Strand. De kirkelige deltagere fra DDR blev af *Udenrigsministeriet* nægtet indrejsetilladelse i Danmark. I stedet for at aflyse kirkekonferencen eller holde den uden østeuropæerne fastholdt kirkeminister Bodil Koch invitationen til de østeuropæiske kirkelige. Hun lejede skibet 'Bornholm', lod deltagerne gå om bord og afholdt mødet i neutralt farvand, så alle kunne være med.

På en rejse i Nigeria i tresserne var Bodil Koch i egenskab af dansk minister blevet indbudt til at tale for den lokale *Rotary* klub i Lagos. Her benyttede hun lejligheden til et heftigt udfald mod den hvide befolkning i Sydafrika og mod kolonimagternes optræden i Afrika. Det vakte ikke begejstring i regeringen derhjemme. Rygtet gik, at hun var tæt på at blive ekskluderet af partiet. Men det var kun et rygte. Hverken statsministeren eller andre regeringsmedlemmer så meget som overvejede at anfægte hendes ministerstol. Rygter om eksklusion svirrede også, da hun sagde ja til at tale ved den historiske atommarch i påsken 1961. Her sagde hun til de 25.000 demonstrerende: "Jeres opgave er ikke overflødig. Den er at holde politikerne til ilden, så de ikke lader hænderne

synke over for de store, vanskelige og indviklede spørgsmål. Der gives ingen patentløsning. Der gives kun en lang og trang vej mod et nyt politisk klima". Det var samme år som Berlin-muren blev rejst, og demonstranterne kritiserede den regering, hun selv var medlem af. Men også her viser kilderne, at hun havde sin statsministers opbakning. Der var nemlig meget på spil: Hun havde vælgertække og trak stemmer til Socialdemokratiet som få. Ved *Rebildfesten* i sommeren 1970 citerede hun for åben mikrofon den sorte borgerrettighedsforkæmper Eldridge Cleaver, selv om *Rebildkomitéen* havde slettet citatet fra hendes tale: "Du behøver ikke lære en rose at blive rød eller et træ at springe ud. Du skal bare lade det være i fred og ikke kaste salt på rødderne. Og rosen vil blive rød og træet springer ud".

Disse scener var karakteristiske for minister Bodil Koch. Gang på gang kolliderede hun med opfattelser af, hvad der var god tone i det politiske liv, og gang på gang stillede hun ubehageligt kritiske spørgsmål, også blandt sine egne i *Socialdemokratiet*. Især i udenrigspolitiske spørgsmål gjorde hun sig bemærket ved at gå imod partilinen: Hun var imod Vesttysklands optagelse i Nato, imod atomoprustningen, imod USA's intervention i Vietnam, og hun talte tidligt u-landenes sag. Det gjorde hende ikke til kommunist, tværtimod. Sovjetunionens Nikita Krustjev fik også hendes kritik at føle under et besøg i København. Hun bekæmpede enhver form for -isme, både til højre og til venstre. Politik var for hende, hvad hun kaldte "en forpligtelse overfor medmennesket".

Bodil Koch har hidtil haft en mærkeligt kluntet og modsatrettet plads i dansk historie: Hun er stort set skrevet ud af den nationale historieskrivning fra besættelsestiden og den Kolde Krig. Alligevel kan man i forskellige mindeskrifter spore to holdninger til hende. Den ene har hævdet, at hun ikke var rigtig politiker og derfor ikke betød andet i dansk politik end at spille "manegeklavn". Udtrykket stammede fra hende selv og pegede selvironisk på, at hun sagde det, der burde siges, men som helst ikke måtte udtrykkes. At hun spillede hofnarrens rolle. Den anden holdning har hævdet, at hun var én af de mest betydningsfulde politiske personligheder i efterkrigstiden og regeringens "eneste Mandfolk". Ved hendes død i 1972 lød det da også samstemmende på tværs af partiskel, at få havde betydet så meget i politik som hun. Dette blev gentaget i rigshistorikeren Tage Kaarsteds værk om de danske ministerier fra 1848-1972. Men så blev det glemt igen under dansk historieskrivnings visionsløse trang til at sætte historiske personligheder i båse. Der var nemlig ingen bås til Bodil Koch.

Var de to modstridende opfattelser af Bodil Koch som offentlig figur egentlig så modstridende, som de er gjort til? Og var de i sig selv grund til at skrive

hende ud af dansk historie? Næh, hvorfor det? Der er tværtimod grund til at erindre en politiker, der forstod sin opgave – ikke som levebrødspolitikker eller som taktiker, men som en ledende og visionær debattør: Som den, der udfordrede og på visse områder guidede befolkningen, først under besættelsen, siden i en isnende koldkrigstid. Som den, der opfordrede såvel partifæller som politisk uenige kolleger til at tænke sig om, i stedet for at forblive ofre for koldkrigstidens fjendebilleder. Som den, der forstod sin demokratiske pligt som valgt politiker. At det både er nemt og svært at forstå Bodil Kochs humanistiske vision, er netop god grund til at give hende plads i historien. Hun var den intellektuelt begavede og politisk velplacerede minister, der viste sin betydningsfuldhed ved at sige alle de forkerte ting de rigtige steder og alle de rigtige ting de forkerte steder. Hun talte ”hvast og lige på, nu og da forfjeldet, men oftere i plet”, som det hed fra en borgerlig modstander, da hun døde i januar 1972.

Hun blev født i 1903 og blev som en af de første seks kvinder i Danmark cand.theol. i 1929. Hun giftede sig med professoren og samfundsdebattøren Hal Koch og blev mor til 5 børn. Hal Koch huskes som professoren, som formanden for Dansk Ungdomssamvirke, som Grundtvig-forelæseren i begyndelsen af besættelsestiden og som højskoleforstanderen på *Krogerup Højskole*. De to ægtefæller blev hver på sin måde samlende figurer for danskerne under og lige efter besættelsen. Indbyrdes førte de en aldrig afsluttet samtale om Guds-tro, humanisme og demokrati. Hvor Hal Koch så demokrati som en samtale, der fører til konsensus, så Bodil Koch snakken over kaffebordene som demokratiets blodomløb. Tidligt i deres ægteskab begyndte Bodil Koch at brænde for tanken om, at kvinder skulle uddannes til at deltage aktivt i politik og den offentlige debat. De havde jo fået stemmeret i 1915, men brugte den ikke, og valget i 1943, hvor kvindernes repræsentation på tinge blev halveret, rystede hende. Inspireret af den svenske forfatter og feminist Elin Wägners bog *Ilden Overlever Natten* (1942) kastede hun sig ud i at løfte sine kønsfællers blik fra gryder og stoppekurv, give dem et spark og få dem til at forstå og tage del i samfundet. Det var jo kvinderne, der fik ilden til at overleve natten, - kvinderne, der holdt hjemmets sjæl i kog. Kraften og erfaringen fra den kvindelige arbejdssfære i hjemmet måtte kunne berige det offentlige samfund. I 1944 samlede hun en lille gruppe kvinder, herunder den senere handelsminister Lis Groes. De startede Danmarks første græsrodsbevægelse, kaldet *Folkevirke*. Kilderne til *Folkevirke* er gemt og viser, hvordan Bodil Koch med et veludviklet organisationstalant opbyggede bevægelsen skridt for skridt. I en tid med udgangsforbud og vanskelige rejseforhold rejste hun landet tyndt og skabte et

kontaktet ud i den mindste afkrog af Danmark. På grund af mørklægnings-tiden blev møderne holdt hjemme i stuer, køkkener eller på postgårde. Bevægelsen blev til i kvindernes vante sfære – uden for offentligheden, hvilket kom til at betyde, at dens første spirer ikke blev set som feministiske. I hvert fald ikke i første omgang. Det lykkedes Bodil Koch at opbygge en så finmasket organisation, at hun tre uger efter befrielsen i 1945 kunne samle 1400 kvinder og nogle få mænd til et stort offentligt folkemøde i Rådhushallen i København. Her kom kvinder fra modstands- og arbejderbevægelse, kvindeorganisationer og spejderbevægelse, landbo-, husmoder- og gymnastikforeninger, musik-, teaterfolk og finansminister H.C. Hansen. Dronning Alexandrine og kronprinsesse Ingrid sendte lykønskningstelegrammer, da de blev forhindret i at komme selv. Her markeredes bevægelsen første gang som en landsdækkende og socialt vidtfavnende organisation. Bodil Koch havde systematisk fået sine idéer frem fra græsrodsplan og vendt dem national styrke. Derfra tog det ene skridt det andet: Hun blev socialdemokrat, medlem af Folketinget i 1947 og minister i 1950.

Hvis man forfølger Bodil Kochs demokratiske idé, humanistiske vision og feministiske selvfølghed fra første færd, hvis man læser hendes offentliggjorte artikler og upublicerede taler, og hvis man lytter til hendes drøm om ”at indgyde samfundet menneskets ånde”, kan man forstå, hvorfor pragmatiske taktikere helst ville stoppe vat i ørerne: Hun havde åndfulde visioner, patos og store armbevægelser. Men hun var også guddommeligt uimodståelig og begavet. Hun brugte bevidst kunsten politisk og tolkede den moderne kunst som udtryk for menneskets splittelse, søgen og frigørelse i en ”atomsprængt tid”. Hun var ikke nem at få hold på og var på mange måder på forhånd anderledes som den ene af kun to kvindelige ministre blandt mænd, som akademiker og som socialdemokratisk, troende protestant. Hun var som den ellers kendte professorfrue gået ud af sin mands skygge og lod sig ikke underordne af andre. For hende var fastlåste politiske visioner et onde. De skulle være til konstant diskussion. Hendes opfattelse var, at den humanistiske modernitet blev til under samtalen. Den demokratiske, offentlige samtale burde være bevægelig og udfolde sig som et forløb, der aldrig blev afsluttet. Det siger sig selv, at hun med dén tankegang måtte komme på kollision med de principielt uforenelige ideologier eller fortællinger, som man har kaldt det 20. århundredes store hovedstrømninger i Danmark og flere af de europæiske lande. Socialdemokratisme, borgerlig liberalisme, feminisme, kulturradikalisme, nygrundtvigianisme og luthersk protestantisme. Alle disse fortællinger syntes at krydses i hendes politiske vision og i hendes egen personlighed, og det gav hende en uhørt de-

mokratisk gennemslagskraft, at hun tilsyneladende kunne rumme både internationalisme og nationalisme, tro og ateisme, liberalisme, socialisme og feminisme. Alligevel var det netop dette vingefang, der umuliggjorde hendes karriere som taktiker. Eller som levebrødspolitikker. Og alligevel forblev hun medlem af Folketinget uafbrudt i knap 25 år, heraf de femten som minister. Hun var et gådefuldt paradoks, og dette paradoks afspejledes i de nekrologer, som fyldte landets aviser den 8. januar 1972 efter hendes død på Rigshospitalet dagen før.

I *Jyllandsposten* skrev Erhardt Larsen, at Bodil Kochs død ville vække sorg og beklagelse "ud over landet, på tværs af parti- og aldersgrænser". Han fandt det karakteristisk for det levende og kulturoptagne menneske, hun var, at hun kun få uger før sin død havde naglet landets TV-seere til skærmen, hvor hun improviserede over maleren Paul Klee i et dybt personligt kunst- og kulturhistorisk indslag med titlen *Pilen og Korset*. Hun var selv som "en susende pil", og "korset var bomærke for hendes gerning". Hun havde på alle måder fejlet spindelvæv ned, da hun blev kirkeminister. Uden ophøjede forestillinger om rangforordning og kancelli-traditioner gjorde hun som kirkeminister en god og alvorlig indsats. Hun var regeringens "eneste mandfolk", men selv kaldte hun sig "Manegeklown". *Jyllandsposten* nævnte hverken *Folkevirke* eller udenrigspolitik.

Det gik også Tage Mortensen i *Berlingske Tidende* udenom. Han dvælede mest ved hendes særprægede og ejendommelige personlighed med de "store dybder i sind og tanke". Trods dét, at hun var rundet af et borgerligt miljø, blev hun socialdemokrat, "altid placeret ude på venstre fløj i nær kontakt med kulturradikale og (...) endnu mere "outrerede venstreorienterede bevægelser". Men han fandt, at eksperimenter lykkedes på grund af det, han kaldte hendes "menneskelighed, hendes dybe følelser for samfundets stedbørn og hendes fuldkomne uimponerethed af sig selv". I øvrigt blev hun den største kirkebygger, Danmark havde haft "siden Absalon". Med så mange rosende ord om menneskelighed kunne *Berlingske Tidende* slippe godt fra at lancere det skudsmål, at politikeren Bodil Koch i virkeligheden slet *ikke* var politiker: "Gennem 20 år beklædte hun flere af dansk politiks topposter uden nogen sinde at være politiker". Og når folketingsmedlemmet og ministeren Bodil Koch i sin inciterende, begejstrede vitalitet vovede sig ud på dybt vand, kunne den litterære, videnskabelige og nøgterne ægtefælle Hal Koch med et par ord bringe hende på fast jord igen, mente *Berlingske Tidende*.

Niels Brandrup fra B.T. var til gengæld sikker på, at Bodil Koch var politiker, og at hun indtog en helt særlig position som sådan: Hun var "politikeren,

der sagde noget, når hun talte". Og han citerede hendes tale til atommarchen i 1961 til 25.000 demonstranter i lange afsnit, herunder den pointe, at ikke var nogen patentløsning på atomoprustningen, men kun en "lang og trang vej mod nyt politisk klima". Nekrologen var koncentreret om nogle af Bodil Kochs kontroversielle sager: Om samtalen med John Foster Dulles. Om forhenværende justitsminister K.K. Steincke, som hun beskyldte for kvindediskrimination. Om landsavisdebatten i 1954, hvor hun kritiserede religionsundervisningen i skolerne og hævdede, at børnene simpelthen gjordes "dødtrætte af Bibelen". Om *Rebildfesten* i 1970, hvor hun åbent karakteriserede selve festen som et "symbol på det veletablerede, det besiddende, det selvtilfredse samfund". Om hendes offentlige undskyldning til rektor for *Københavns Universitet* Mogens Fog, fordi hun til en avis havde fortalt om hans nej til at gå arm-i-arm med hende til en Vietnamdemonstration. *B.T.* så Bodil Koch som en politiker, der gik imod strømmen.

Ikke forbavsende var det socialdemokratiske *Aktuelt* også sikker på, at Bodil Koch besad en "sjælden politiker-evne" og usædvanlig gennemslagskraft med sit stimulerende baggrundsmiljø for det politiske job: det var akademisk, kirkeligt og højskolepræget. Bodil Koch *var* politiker. Hun var det bare på en anden måde end andre: "Hun virkede som noget varmt i et politikerklima, som mange finder køligt". Mange i befolkningen følte, at hun var den, der lagde stemme og krop til deres egne tanker, og "mange mennesker vil føle sig urepræsenterede i dansk politik, nu hun ikke er med mere". Både den forhenværende og den siddende socialdemokratiske kulturminister Hans Sølvhøj og Niels Matthiasen fandt, at hendes kompromisløse holdning til en række menneskelige og samfundsmæssige problemer egentlig skulle have afskåret hende fra en parlamentarisk løbebane, men "alligevel kom hun til at sætte blivende spor i dansk politik. Hendes styrke lå ifølge *Aktuelt* i hendes holdninger og meningers mod, snarere end i det politiske håndværk.

Politikens Henning Nystad beskrev Bodil Koch som "en sjælden fugl", et forunderligt menneske, en lille kvinde og en stor evangelist. Hun talte meget, men aldrig ligegyldigt. Hun rejste i den hele geografi og tog uden *LSD* på trip til indre zoner. Hun "favnede kunsten og administrerede folkekirken"... "Hun var modig til det skandaløse, men led helvedes pinsler, inden hun stod på scenen, den nationale eller den internationale. Først i rampelyset svandt hæmningerne og ordene sprang som en gejser i alle regnbuens farver". Nystad så hendes sjæl som en fugl i Carl-Henning Pedersens dansk-persiske eventyrverden: "I det ydre var Bodil Koch spurv eller hedelærke, men fjerdragten bedrog". Han fandt til gengæld ikke, at hun havde efterladt sig nogen monumental politisk

arv, fordi hendes hjerte var for kærligt til ”at tænke i intellektuelle obligationer og konstruktioner”. Tankeflugten gjaldt altid mennesker i kød og blod. Hun var blevet den sjælelutrende, hvor hun i sin tid havde været en dydsiret præstekone med midterskilning og gejstlige briller. ”Siden fik hun andre frisurer og andre rammer for optikken. Øjnene begyndte at lyne, og dyderne udviklede sig i folkets påsyn. Der kom et fruentimmer, der havde været i smeltediglen. Lutret gennem arbejdet med *Folkevirke*. Hærderet i sin selvvalgte rolle som uforfærdet oprører på systemets betingelser”. Hun var benådet med oprigtighed og lidenskab, mens diplomatisk sans og pli syntes hende nægtet af Vorherre. Derfor var hun også en belastning for skiftende regeringschefer.

En konklusion på spørgsmålet om, hvorvidt Bodil Koch i sin politiske kritik stod på eller uden for systemets betingelser, var for *Informations* Ejvind Larsen klar: ”Hun kunne eller ville ikke finde ud af, hvorfor hendes kamp så ofte var forgæves. Derfor blev den moralsk og individualistisk, men sjældent til en afsløring af de samfundsmekanismer, hun prøvede at gå på tværs af”. Ejvind Larsen huskede historien om den jyske bonde, der med henvisning til Bodil Kochs talestrøm sagde: ”Nu ruller kartoflerne”, da hun gik på talerstolen i 1947 som ny kandidat for *Herringskredsen*. Alligevel forblev hun kredsens kandidat gennem 25 år, og da hun gik af, var der ingen, der talte om rullende kartofler. Men hendes kartofler og perspektiver ”rullede imellem hinanden og efterlod tilhørere og tilskuere i enten håbløs forvirring eller en opstemthed, der egentlig var ligeså håbløs, fordi det var Bodil Kochs private følelser, der havde grebet, og ikke de emner eller opgaver, hun henviste til”, - mente altså *Informations* Eivind Larsen.

Ifølge *Kristeligt Dagblad* var hun ”anderledes” som politiker, ”ikke som noget villet eller påtaget, men fordi hun var det og havde mod til at være sig selv. Hun kunne være skarp i replikken, urokkelig og stejl i dét, som hun fandt rigtigt. Hun kunne være impulsiv til det dumdristige i sin oprigtighed, men samtidig blød og varm i sin omsorg for medmennesker, som hun traf på sin vej. Livet og menneskene var hende aldrig ligegyldigt”. Da hun blev kirkeminister ”mødtes en opgave og en person, som kunne få ting til at ske”. Hendes betydeligste indsats var, at hun nedbrød den historiske mur mellem socialdemokrati og folkekirke med sine respektskabende ministerielle initiativer – og proponerede et livssyn, der så ”sammenhængen mellem testamenterne, moderne kunst, forholdene i den tredje verden og små trivielle begivenheder i vores hverdag”, skrev *Kristeligt Dagblad*.

I *Dansk Kirkeliv* skrev en af hendes politiske modstandere, venstremanden, den senere statsminister og flygtningehøjkommissær Poul Hartling en bemær-

kelsesværdig reflekteret nekrolog, hvor han indkredsede de kirkepolitiske spor, Bodil Koch havde sat sig: Hun ville blive husket som ”folkekirkens minister”, fordi hun elskede folkekirken og alt det, som havde mere med holdning at gøre, og som ikke kunne registreres i *Lovtidende*. Poul Hartling forstod derfor så vel, at der i hendes år som kirkeminister ikke var så få af kirkens folk, der stemte socialdemokratisk for at gøre deres til, at hun kunne fortsætte i stolen. Også han fandt, at hun ”legitimerede kirkens anliggender i Socialdemokratiet og derfor også Socialdemokratiets anliggender i kirkens kredse”. Hun gennemførte forskellige ændringer og forbedringer på kirkelovgivningens område. Mest ville han dog fremhæve hende for hendes ”frisindede og gode administration og hendes fremtræden i *Folketinget*”: Hendes taler ”båret af ånd og af god og gennemtænkt teologi”.

Nekrologer er en genre, der er født til at hylde nyligt afdøde og dog vil de diskursive tankemåder, som nekrologernes forfattere bevæger sig i, slå igennem i det portræt, der tegnes. Det gjorde de også her: De borgerlige så Bodil Koch som et individuelt, særegent menneske, og de lagde vægt på hendes værdighed, kulturelle og kunstneriske dannelse, hendes evne til indlevelse og følsomhed og hendes følelser for samfundets stedbørn. De placerede hende som korsteolog og familiemenneske, men gav hende næppe politisk identitet. Hendes engagement i sociale bevægelser forblev uomtalt. Socialdemokraterne karakteriserede uden vaklen Bodil Koch som politiker og som en sjælden én af slagsen. De lagde vægt på både hendes indlevelsesevne og hendes kompromisløshed. Men de undgik at omtale hendes afstandtagen fra det traditionelle socialdemokratiske fællesskab, og hendes udenrigspolitiske og sociale engagement lod de simpelthen være med at skrive om. Kun blev det nævnt, at hendes anderledeshed kunne skyldes hendes kristne tro og folkelige indlevelsesevne. De kulturradikale lagde vægt på, at Bodil Koch favnede kunsten, var en uforfærdet oprører og en politiker uden pli. De havde respekt for hende som evangelist, men undlod at omtale hendes kirkepolitiske indsats. Også hendes udenrigspolitiske indsats som debattør gik de sært nok let hen over. Derimod lagde de vægt på hendes engagement i sociale bevægelser og dvælede her især ved *Folkevirke*. Den (ny)grundtvigianske holdning placerede hende i et begrebsmæssigt kaos, men lagde vægt på hendes tanke om den rummelige folkekirke, hendes krav om folkets stillingtagen til kirken og hendes kritik af den ”døde” religionsundervisning. De kristelige lagde vægt på hendes ligefremme måde at udbrede evangeliet over for kirkefremmede og på hendes enkle, kristne livssyn, som ikke var rationelt og som åbnede sig overfor kunsten; de værdsatte hendes åndelighed og hendes moderskab (!). Kommunisterne lagde vægt på,

at hun så mennesket bag -ismene, og at hun trodsigt samarbejdede med folk i Østeuropa og Sovjet på trods af den kolde krig. Feministerne lagde vægt på hendes kritik af enhver form for kvindediskrimination, hendes funktion som heltinde, normbryder og model for andre kvinder og hendes organisering af den brede kvindebevægelse Folkevirke.

Lige så mange (forståelige) opfattelser, der sådan kom til udtryk efter Bodil Kochs død, og ligeså meget hun siden da blev skrevet ud af dansk historie, lige så gådefuldt er det kunststykke, hun udførte ved at kunne blive siddende som ansvarshavende minister i femten år, samtidig med at hun udfordrede sin egen regering under Den Kolde Krig. I Europa, USA, Sovjet og en række tredjeverdenslande blev hun kendt for sit humanistiske engagement, sit offentlige mod og sin skarpe tunge. I Danmark sås hun af de fleste som ”en pragtfuld Kone”, der berigede det politiske klima. Hun vidste, at politik var en kamp om sjæle. Hun *ville* ikke selv sættes i bås og placerede heller ikke andre dér. Derfor omgav berømmelsen hende ikke kun med glørværdighed: ”Madam Koch! Sålænge De er kirkeminister, er der ingen, der går i kirke. Bare Deres udseende afskrækker folk og alle deres idiotiske idéer. De skulle smides ud af regeringen”, lød en stemme. Bodil Kochs egen mand sagde: ”Havde du levet i middelalderen, var du blevet brændt som heks”. Havde hun levet i dag, hvor partiernes kamp om sindene går i en helt anden retning end den rummelige, var hun sikkert blevet gået¹.

1 Artiklen er en appetitvækker til en bog om Bodil Koch, der er undervejs og som forventes færdig i manuskript i løbet af 2006. Det bliver den første biografi af Bodil Koch i bogform. Bogen bygger på Bodil Kochs arkiv, herunder upublicerede tale- og foredragsmanuskripter af hende selv, dele af udenrigsministeriets og kirkeministeriets arkiver, Danmarks Radios båndarkiv, diverse privat- og billedarkiver, interviews med centrale personer, diverse dagblade og tidsskrifter, publicerede artikler af og om Bodil Koch samt samtidshistorisk sekundærlitteratur.

At spise kirsebær med de store - Historien i museumsgenstandene

Af Jørgen Smidt-Jensen

Hvis alt andet svigter, kan historikeren altid gribe til kilderne. I hovedreglen vil det være ensbetydende med noget skriftligt – bogstaver på papir eller pergament. Men der findes faktisk en stor kildegruppe, som historikere i almindelighed ikke benytter sig særlig meget af: de materielle kilder – genstandene. Og museerne er fulde af dem. Et enkelt større provinsmuseum kan sagtens rumme mere end 100.000 genstande, som alle er kilde til en eller anden historie.

Når museumsgenstandene i al almindelighed ikke appellerer til historikernes brug, kan det naturligvis skyldes, at de ikke er særligt gode kilder, at de primært er havnet i museernes magasiner og udstillinger, fordi de er sjove eller smukke at se på, fordi de har affektionsværdi for samlere, pengeværdi for sælgere eller en særlig museal udstillingsværdi for museumsfolk, hvis man kan tale om en sådan. En del af dem vil måske oven i købet være behæftet med halv-dårlige proviniensoplysninger, som betyder, at de ikke kan vrides for ret megen viden. Men sådan er det vel også med de skriftlige kilder?

Hvis man imidlertid går på opdagelse i museumssamlingerne viser det sig ofte, at de rummer rigtig megen viden. I det følgende skal der fremdrages et blandt mange eksempler på, at det ikke mindst for undersøgelsen af en fortid, hvor de skriftlige kilder ikke flyder i ubegrænsede mængder, kan være rigtig nyttigt, at gå til museernes samlinger og viden, med andre ord til de materielle kilder – ikke mindst hvis man i socialhistoriske studier vil beskæftige sig med samfundets immaterielle sider.

Stedet er Randers i første halvdel af 1600-tallet, og hovedpersonerne er købmanden Peder Mogensen Schou og hans kone, Karen Rasmusdatter. Med udgangspunkt i de materielle kilder, der knytter sig til parret, vil det være artiklens formål at søge at give et indblik i nogle af de ambitioner, købmandsaristokratiet og magteliten i købstaden havde på dette tidspunkt – ambitioner, som først lod sig rigtig indfri i årene efter enevældens indførelse, hvor godsbesiddelse blev en reel mulighed for borgerlige.

Storkøbmanden Peder Mogensen Schou

Peder Mogensen Schou var ikke hvem som helst, og derfor er der rent faktisk som udgangspunkt nogen viden at hente om ham i de skriftlige kilder til Randers' historie.

Man kan heraf danne sig det billede, at Peder Mogensen Schou ikke var nogen opkomling. Han blev født ind i byens købmandsaristokrati, da han kom til verden i 1592 som søn af rådmand Mogens Schou. Som sin far blev han købmand og skibsreder, og som faderen fik han sæde i byens råd; det skete i 1638. Det ser ud til, at Peder Mogensen Schou var en mand, der i lighed med så mange andre af Randerskøbmændene på hans tid forstod sig på handel og pengesager. I hvert fald tælles han i skatelisten fra 1646 - året før hans død - blandt byens højeste beskattede borgere.¹

Dermed ved vi mere om Peder Mogensen Schou end om så mange andre randrusianske skæbner fra første halvdel af 1600-tallet. Men man må også sige, at det er et ret nøgternt billede, de skriftlige kilder efterlader. Vi får ikke meget fornemmelse af Peder Mogensen Schous levede liv og tænkte tanker. Det er her, de materielle kilder får deres berettigelse.

Ved at kombinere det, vi ved fra de skriftlige kilder, med det, der kan udledes fra de materielle levn, bliver historien om Peder Mogensen Schou og hans kone, Karen Rasmusdatter, forvandlet fra den ikke særligt farverige beretning om én blandt flere velhavende renæssancekøbmænd i Randers til en fortælling om det velhavende købstadsborgerskabs selvfølelse og ambitioner i tiden før enevælden - det er fortællingen om et ægtepar, som på alle måder tilhørte byens magtelite, og som - hvis samfundets indretning ellers havde tilladt det - ville have spist kirsebær med de helt store.

En sølvkande kommer på museum

Vejen til historien er lidt snørklet og går over en hel del forskellige materielle levn, men det hele starter med en kande af sølv.

Mindet om Peder Mogensen Schou og Karen Rasmusdatter havde indtil sommeren 1995, hvor Kulturhistorisk Museum Randers på Bruun Rasmussens Auktioner erhvervede en ganske usædvanlig sølvkande, levet ganske stille. Men arbejdet med sølvkandens historie, pustede også liv i købmandsparrets historie.

Sølvkanden er en ottekantet drikkekande med låg med kogleformet gæk og indvendige pælemærker. Kanden er fremstillet af sølvsmeden Ove Nielsen, der hidtil er kendt som værende en Århusmester, men - som nyere undersøgelser

har vist - formentlig fra 1628 virkede i Randers. Kanden er i sig selv et stort og fornemt stykke sølvarbejde, men det, som gør den til noget enestående i dansk renæssancesammenhæng, er dens overdådige dekoration. Kandens otte sider er - til forskel fra andre danske sølvkander fra renæssancen - nemlig fuldstændig dækket af indgraverede billeder, der hænger sammen i en lille "tegneserie". Billedernes hovedmotiver er hentet fra Det Gamle Testamente og er en illustration af Jobs Bog. Et tekstbånd øverst på kanden citerer netop Jobs Bog, mens den nederste del af kanden er dekoreret med otte allegorier. Kandens fod, låg og hank er dekoreret med blomsterranker.²

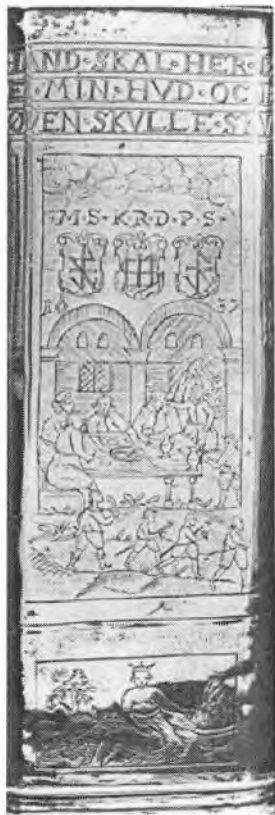
Karen Rasmusdatters sølvkande savner sidestykke blandt dansk renæssancesølv. Kandens udformning og ikke mindst dens dekoration vidner om, at dens bestiller og ejer har haft voldsomme ambitioner. Fotografi af Hans Grundsøe.

Når Kulturhistorisk Museum Randers valgte den forholdsvis usædvanlige strategi at købe en genstand og oven i købet at investere et ikke ubetydeligt beløb i sølvkanden, var det dog ikke udelukkende på grund af dens omhyggeligt gennemtænkte og udførte dekoration. Det var i mindst lige så høj grad, fordi dele af kandens udsmykning gav den en klar Randersprovinciens, og fordi den af den årsag kunne være en væsentlig indgang til museets fortælling om det Randers, som i samtidige kilder blev benævnt både "Det liden Kiel for de Rentenere her boede" og "Du feede Laksestad, berømte Riigdomskiste" med henvisning til såvel byens mange pengeudlånere, som det bekendte laksefiskeri

og de kolossale rigdomme, som i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet befandt sig på hænderne af et ganske lille antal storkøbmænd i byen ved Gudenåens munding.³

Alliancer i et købmandsaristokrati

På kandens centrale felt – modsat hanken – er indgraveret to bomærker, et Kristusmonogram med tilhørende initialer, MS, KRD og PS og årstallet 1637. Bomærkerne lader sig identificere ved hjælp af andre genstande i Kulturhistorisk Museums samling, og de taler ved nærmere undersøgelse deres helt klare sprog om ægteskabelige alliancer inden for det, man med rette kunne kalde købstadens købmandsaristokrati. Det trekløver, der gemmer sig bag forbogstaverne, er Mikkel Sørensen, Karen Rasmusdatter og Peder Mogensen Schou.

Bomærket under initialerne MS genfindes i Randers Bys Vilkår og Artikler fra 1609, hvoraf det ene af to kendte eksemplarer i dag befinder sig i udstillingerne på museet i Randers, mens det andet er på Landsarkivet for Nørrejylland. En af medunderskriverne på dette dokument er Mikkel Sørensen, der – ud over at have skrevet ”med egen hånd” – også efter underskriften har sat sit bomærke – det bomærke, som er identisk med det ene af sølvkandens to. Om Mikkel Sørensen ved vi endvidere, at han var eligeret borger, og at han var medunderskriver på hyldningsdokumentet for Randers i 1608. Og sidst, men ikke mindst, var han gift med Karen Rasmusdatter.⁴

Karen Rasmusdatters sølvkande er forsynet med hele syv ejerbomærker. På kandens centrale felt har de første ejere anbragt deres lige over årstallet 1637. Fotografi af Kirsten Nijkamp.

Det andet af kandens bomærker, det, der er kronet med initialerne PS, finder vi på endnu en af Kulturhistorisk Museums mange genstande: en porthammer, som fra midten af 1600-tallet til slutningen af 1800-tallet sad over indgangen til en af byens fornemmeste bindingsværksgårde. Porthammeren fortæller selv den første del af sin historie. I hammerens træ er – ud over bomærket, et Kristusmonogram og en religiøs indskrift på latin – udskåret årstallet 1642 og navnene på det par, der byggede huset: Peder Schou og Karen Rasmusdatter.⁵

Og så begynder tingene at hænge sammen. Peder (Mogensen) Schou var nemlig – formentlig engang i 1620'erne – blevet gift med Karen Rasmusdatter i en alliance, der, hvis den ikke var begrundet i brændende kærlighed, i hvert fald var overordentlig praktisk. Den lignede andre ægteskabelige forbindelser inden for tidens købmandsaristokrati, hvor ønsket om at holde formuerne samlet og fri for ubehagelige arvedelinger sikkert ikke har været en uvæsentlig faktor. For begge to var det deres andet ægteskab; de havde hver i sær overlevet deres første ægtefælle.

Karens Rasmusdatter havde i sit første ægteskab, som nævnt, været gift med Mikkil Sørensen, som hun overlevede, og hvis formentlig ikke ubetydelige formue, hun må have arvet ved hans død. Alene af denne grund har hun ikke været noget dårligt parti for Peder Mogensen Schou, men hun havde mere at byde på. For hun var ud af rigtig god familie, som også må have forsynet hende med fede arvelodder. Hendes far, som hun var eneste barn af, Rasmus Bentsen, var selv søn af en købmand og borgmester. Han var en yderst velhavende købmand og en af byens allerstørste oksehandlere, som i sine bedste år fortoldede 1200 dyr. Der kan ikke være tvivl om, at udsigten til en voldsomt stor arv har været med til at gøre Karen Rasmusdatter til en særdeles attraktiv kvinde for en driftig mand som Peder Mogensen Schou.⁶

De fromme bliver belønnet

Med bestillingen og købet af den helt enestående sølvkande kunne ægteparret signalere, at de var noget helt særligt. Når der blev drukket vin i parrets hjem, var det med en kande på bordet, som man ikke kunne opleve i nogen anden husholdning i byen og formentlig heller ikke på omegnens mange herregårde. Kanden har skullet imponere ved sin størrelse og tage sig ud ved sin pragt, men samtidig har den med sin dekoration også været en vigtig brik i ægteparrets egen forståelse og forklaring af deres umådelige rigdomme.

Billedprogrammet på sølvkanden er umiddelbart ganske enkelt. Det er fortællingen om Job i tegneserieform. Historien er i korthed, at Job, der boede i

landet Uz, var enormt rig og en lykkelig familiefar, der havde syv sønner og tre døtre. Hans formue bestod, som man kan læse det i Det Gamle Testamente, blandt andet af 7.000 får og geder, 3.000 kameler, 500 spand okser og 500 æselhopper. Hertil kom, at Job havde så mange tjenestefolk, at ingen i landet øst for Palæstina kunne måle sig med ham på dette felt. Men Job var ikke blot rig, han var også en meget from mand, der ikke forsømte nogen lejlighed til at ofre til sin gud.

Satan mente, at Jobs fromhed udsprang af de store rigdomme, han var blevet begunstiget med, og derfor fik han Gud til at sætte Job på en alvorlig prøve. Satan fik lov at gøre med Jobs rigdomme, som han ville, med det resultat, at æselhopperne og okserne blev stjålet, får og geder blev ramt af lynet, kamelerne blev stjålet, børnene blev dræbt, og til sidst fik Job selv bylder over hele kroppen. Trods de mange prøvelser, Job blev udsat for, lykkedes det ikke Satan at rette anslag mod Jobs fromhed – tværtimod. Job forblev ydmyg over for Gud, og historien slutter derfor med, at Gud giver Job hans rigdomme dobbelt tilbage, hvorefter han levede 140 år og døde mæt af dage.

Bestilleren af denne tegneserie indgraveret i sølv var højst sandsynligt Karen Rasmusdatter. Hun har naturligvis haft et indgående kendskab til Biblen og må have været fascineret af Jobs skæbne. Givetvis har det overordentlig velhavende købmandsægtepar i Randers kunnet spejle sig i den grumme, men opbyggelige fortælling om Job.

Kanden med dens religiøse motiver var ét blandt mange kristne symboler, købmandsægteparret omgav sig med for at sikre deres sjæles frelse. Men dekorationen med fortællingen om Job kan også ses

Frugtbarhedsallegorier og den dramatiske fortælling om Job pryder alle otte sider på kanden. Her har Job gennemstået alle sine prøvelser og har fået sine rigdomme tilbage i dobbelt omfang, så han nu kan holde måltid med hele familien. På samme måde har Karen Rasmusdatter og Peder Mogensen Schou kunnet holde måltider, hvor sølvkanden givetvis har haft en fremtrædende plads. Fotografi af Kirsten Nijkamp.

i en anden sammenhæng, nemlig som den genstand, man kunne stille frem i festligt lag i købmandshjemmet og bruge til en form for dokumentation af, hvor al den rigdom, ejerne omgav sig med, kom fra. Som Job i Uz var Peder Mogensen Schou og Karen Rasmusdatter naturligvis ikke fromme kristne, fordi de var rige – sammenhængen var lige den modsatte. Også de kunne kun takke deres gud og skaber for, at rigdommen netop var kommet til dem i så rigelig mængde. For dem har der helt klart været en sammenhæng mellem deres fromhed og deres enorme rigdom. Og den fine, dekorerede kande med den opbyggelige historie om Job var for købmandsægteparret med til at legitimere velstanden.

En pragtbygning på byens hovedgade

Et par som Karen Rasmusdatter og Peder Mogensen Schou må naturligvis have boet standsmæssigt. Hvordan deres gård har set ud, da de blev gift, ved vi ikke, men adressen var blandt byens bedste: Storegade nr. 10, midt på byens hovedgade tæt ved havnen og indfaldsvejen fra syd over Gudenåen ad Randers Bro og gennem Sønderport. Det var det ideelle sted at have en købmandsgård liggende, men som andre af byens kvarterer var den sydlige del af byen overordentlig tæt bebygget og derfor også i konstant fare for at blive ramt af en af de stadigt tilbagevendende bybrande. Det skete da også i 1639, da 12 gårde – og herunder Peders Schous og Karen Rasmusdatter - i den sydlige del af byen blev flammernes bytte. Peder Schou blev af den grund bevilget skattefrihed i fire år.⁷ Skattefriheden har givetvis været velkommen, men der kan ikke være megen tvivl om, at der skulle mere end den til at finansiere det hus, som købmandsægteparret kunne flytte ind i i 1642. Det var et hus, der ligesom sølvkanden viste, at parret havde smag for det ekstravagante og for at stille deres økonomiske magt og formåen til skue for alle forbigående.

Det 15 fag lange hus i to stokværk var i sig selv en anseelig bygning. Men ligesom det ikke var nok for parret at drikke vin af en i sig selv anseelig sølvkande, således var en ”simpel” bindingsværksgård heller ikke nok for de ambitiøse købmandsfolk. Deres drikkekande fik de forsynet med dekoration, som ikke kender sin lige blandt dansk renæssancesølv, og gården på Storegade i Randers fik de forsynet med en udsmykning, som tilsvarende er enestående for dansk købstadbindingsværksbyggeri fra renæssancen.

Huset findes ikke mere. Det blev revet ned i slutningen af 1800-tallet. Men den monumentale portoverligger, som jo altså var nøglen til Peder Schous bomærke, befinder sig nu i Kulturhistorisk Museums samling. Ud over de allerede nævnte bomærker og ejernavne rummer overliggeren en latinsk indskrift:

”SPERO DUM SPIRO SED SPES MEA UNICA CHRISTUM VERBUM SOMINO MANET IN ATERNUM”, hvilket kan oversættes med: ”Jeg håber, så længe jeg ånder, men Kristus mit eneste håb Herrens ord forbliver til evig tid”. Portoverliggeren adskiller sig bortset fra sin betydelige størrelse ikke nævneværdigt fra andre Randersporthamre fra tiden, men det var heller ikke nok for det pragtelskende og ambitiøse købmandspar at markere indgangen til deres gård på denne måde. Når Randersborgerne og andre passerede forbi gården på Storegade skulle de beredes et syn, som de færreste af dem havde set før. Porthammeren blev nemlig båret af to meget store egestolper, der var udskåret som mandspersoner i næsten fuld størrelse. Også disse to portstolper er endt på museum og kan derfor studeres nærmere. Man er ikke i tvivl om, at de begge fremstiller krigere. De er bevæbnede, og den ene er tillige forsynet med en krone. Det har givet kunsthistorikerne anledning til at tolke dem som værende de to gammeltestamentlige hærførere David og Josva.⁸

Anstrengelserne for at udsmykke bygningen på denne specielle måde med netop disse to portvogtere kan ikke være tilfældig. Motivet kunne naturligvis være det enkle, at der over for de andre randrusianere skulle signaleres usædvanlig rigdom, og at portens religiøse motiv – ligesom sølvkandens ditto – skulle være medvirkende til at sikre sjælenes frelse for det fromme købmandsægteskab. Men der kan også findes en anden på samme tid mere nærliggende og mere spektakulær forklaring på portens udformning.

Det synes ganske åbenbart, at Peder Mogensen Schou og Karen Rasmusdatter ikke har overladt noget til tilfældighederne, og med de to mandsstore portvogtere sendte de det allerklareste signal om på hvilket niveau, de mente at

Porten til deres nybyggede gård på hovedgaden i Randers forsynede Karen Rasmusdatter og Peder Mogensen Schou med denne porthammer, forsynet med samme bomærker som sølvkanden. Fotografi af Hans Grundsøe.

befinde sig. Selv om portstolperne nok er enestående i dansk bindingsværksarkitektur er motivet bestemt ikke ukendt.

Den oprindelige idé bag den usædvanlige portudsmykning har nemlig hverken Peder Schou eller Karen Rasmussdatter fostret, men deres inspirationskilde og forbillede er helt klart. Og igen bliver vi mindet om, at ægteparret var mere ambitiøse end de fleste. Forbilledet for porten i købmandsgården i Randers har de nemlig fundet på herregården Ulstrup få kilometer vest for Randers, som var ejet af en af landets største jordbesiddere, rigsmarsken Jørgen Skeel, som ud over Ulstrup – blandt mange andre – ejede herregårdene Gammel Estrup og Sostrup på Djursland. På både Ulstrup og Sostrup havde Jørgen Skeel omkring 1620 fået lavet nye sandstensportaler, og begge steder blev de nye porte vogtet af to krigere.⁹

Ligheden mellem herregårdenes sandstensportaler og egetræsportalen i Randers er så slående, at det ikke kan være en tilfældighed. Randerskøbmanden har, da han byggede sin nye gård, simpelthen ønsket sig en portal, der var lige så monumental, som den en af landets mægtigste mænd og største godsbesiddere havde. Og måske gik han oven i købet et skridt videre og benyttede faktisk samme håndværker, som Jørgen Skeel havde haft til at udføre

både portalerne på herregårdene og epitafiet over Skeels svigerforældre, Eske Brock og Christence Viffert, i Sct. Mortens Kirke i Randers, og som også udførte Jørgen Skeels monumentale epitafium i Århus Domkirke, Randersbilledhuggeren Henrik Henriksen.¹⁰

Købmandsparret i Randers lod deres port vogte af de gammeltestamentlige krigere David og Josva, antagelig skåret af billedskæreren Henrik Henriksen. Materialet er naturligvis egetræ, fordi det var en bindingsværksgård, krigerne var en del af. Fotografi af Kirsten Nijkamp.

Med byggeriet af pragtgården på Storegade i Randers markerede Peder Schou og Karen Rasmusdatter således, at de ikke stod tilbage for deres samtids adelige. Manglede de tilpas fornemme aner, kunne de i det mindste ved at omgive sig med overdådige rigdomssymboler vise, at de i henseende til økonomisk formåen var fuldt på højde med tidens rigeste godsbesiddere.

Sandstensportalen på Ulstrup Slot, hvis portvogtere i udtryk er så tæt på købmandsgårdens i Randers, at der ikke kan være tvivl om, at det er her købmandsægteparret har hentet inspirationen. Håndværkeren bag er måske oven i købet den samme for dem begge. Fotograf af Kirsten Nijkamp.

I døden er alle lige?

Pragtsølvkanden og den overdådigt udsmykkede gård på byens hovedgade var ud over at tjene praktiske formål også symboler på købmandsægteparrets livslange stræben efter at sprænge rammerne for, hvilket niveau i samfundet en provinskøbmand kunne befinde sig på.

Heller ikke efter deres død lader Peder Mogensen Schou og Karen Rasmusdatter os i tvivl om den plads i samfundshierarkiet, som de mente sig berettiget til. I Sct. Mortens kirke i Randers findes stadig deres gravsten, og også den skiller sig klart ud fra mængden.

På stenen, der er hugget i sort skifermarmor, er Peder Mogensen Schou, som selv døde i 1647, afbildet foran og mellem sine to koner, Sidse Lasdatter, der

levede til 1621, og Karen Rasmusdatter, som afgik ved døden i 1646. Gravstenens tekst lyder: ”HERVNDER HVILER ERLIC MAND PEDER MOGENSEN SKOV FØRRIGE RAADMAND I RANDERS SOM VDI HERREN HENSOEV AAR 1647 DEN 20 DECEMBER I SIN ALDERS 55 AAR MED SINE TVINDE KLÆRE HVSTRVER ERLIC OC GVDFRØGTIGE SITZE LASDATTER AF GVD BORTKALDIT AAR 1621 DEN 9 DECEMB OC AFLET TILSAMMEN 3 SØNE OC 2 DØTER DEN ANDEN HANS HVSTRV KAREN RASMUSDATTER AF GVD BORTKALDIT AAR 1646 DEN 21 FEB OC AFLET TILSAMMEN TVINDE SØNER. GVD OPVECK DENNOM ALLE TIL DIT EVIGE LIF AMEN”.¹¹

Gravstenen virker, med den måde figurerne er anbragt på, måske en smule tilbageskuende for 1640'erne og er derfor formentlig lavet ikke så længe efter Sidse Lasdatters død.¹²

Men når stenen ikke virker topmoderne for sin tid, har det måske også en anden årsag. Man kan vælge at se Peder Schous gravsten i samme lys som sølvkanden og portvogterne – som købmandens borgerlige pendant til de sten, som i stort omfang var blevet sat over adelsmænd frem til Peder Schous tid.

En mand med magt over tingene og ambitioner om at spise kirsebær med de allerstørste. Peder Mogens Schou mellem sine to hustruer, Sidse Lasdatter og Karen Rasmusdatter på deres gravsten i Sct. Mortens kirke i Randers. Fotografi af Kirsten Nijkamp.

Schou kunne have fået fremstillet en sten i tidens stil, hvor han og hustruerne blev afbildet knælende ved foden af et kors, men han valgte altså at blive afbildet i ældre stil, stående i helfigur. Og det er præcis denne måde, der var adelsens foretrukne i hvert fald til begyndelsen af 1600-tallet.¹³ Peder Schou kunne naturligvis ikke lade sig afbilde i harnisk og omgivet af våbenskjolde til dokumentation af den rigtige herkomst. Men han kunne lade stenen få samme udtryk i helheden som de adelige gravsten, der må have kunnet ses i kirken i Randers på hans tid. Dermed kunne han også i døden signalere, hvor i samfundshierarkiet han mente retteligen af høre til.

At spise kirsebær med de store

Den lille, meget velhavende overklasse af købmænd, som i Randers' blomstringsperiode i slutningen af 1500-tallet og første halvdel af 1600-tallet drev lukrative forretninger med både traditionel handel og pengeudlån i stor stil, var i økonomisk formåen ofte meget tæt på landsdelens godsejere, som i stort omfang var kunder i lånevirkksomheden. Herved adskilte Randerskøbmændene sig ikke fra den mest velstillede del af købmandsborgerskabet i de øvrige store købstæder i landet. Og fælles for alle de driftige købmænd var også, at den privilegerede adelsjord, de eventuelt fik i pant, blev stillet som sikkerhed på de helt særlige betingelser, der nu gjaldt for dette. Det betød, at de ikke havde mulighed for at overtage jorden, uanset om lånene blev misligholdt, men det må uundgåeligt have kriblet i fingrene på dem for at tage skridtet til at blive jordejere i stor stil.

For Randerskøbmændene - og for borgerskabet i andre dele af landet - blev drømmen først til virkelighed efter enevældens indførelse. En af de allerførste borgerlige i Danmark, der fik tilladelse til at erhverve adelig jord, var netop Randerskøbmanden Jacob Nielsen, som i 1661 fik kongelig bevilling til at overtage gården Ristrup ved Århus. Vejen var derved banet for en opstigen i adelsstanden, som det skete for andre efterkommere af Jacob Niensens far, en anden Randersstorkøbmand, Niels Jacobsen, der blev stamfader til adelslægterne Lasson, Hofmann, Bentzon, Rosenørn, Poulson og Ægidius.¹⁴

Mens de skriftlige kilder i raltige undersøgelser er blevet vendt og drejet for at udlede viden om købmandsborgerskabets økonomiske forhold, og mens der er klare vidnesbyrd om, at borgerskabet - som købmændene fra Randers - rent faktisk købte adelsjord, da det blev dem tilladt, har der været mindre fokus på de tanker, borgerne tænkte om deres position i samfundet, om de sociale normer og det daglige liv, de rent faktisk levede.

Eksemplet med Peder Mogensen Schou og Karen Rasmusdatter fra Randers

viser, at der på dette område kan være ganske meget at hente ved at kigge nærmere på, hvilken viden museumsgenstandene kan bidrage med. De materielle levn, som Peder Mogensen Schou og Karen Rasmusdatter har efterladt sig, er et eksempel på, at medlemmer af købmandsaristokratiet i Randers tidligt i 1600-tallet i deres egen selvforståelse var fuldt på niveau med egnens store jordbesiddere. De havde ambitioner om at matche dem så langt, som det var dem formelt tilladt. Statussymboler som sølvkanden, portstolperne og gravstenen gav dem mulighed for at vise det for alle og enhver, og de giver os i dag mulighed for at få et lille indblik i den måde, som købmandsparret forvaltede deres rigdom på i forsøget på at hævde deres egen status.

Fra Peder Mogensen Schous og Karen Rasmusdatters niveau var det kun formelle omstændigheder, der hindrede dem i at tage springet op i adelsklassen, og det er sandsynligt, at de ikke var de eneste i laksestaden, som i 1630'erne og 1640'erne havde ambitioner om at spise kirsebær med de store adelige, men de var en generation for tidligt ude.

-
- 1 Snæbjørn Asgeyrsen Stadfeldt. 1804. *Chorographisk og oeconomisk Beskrivelse over Randers Kiøbsted i Norreyjlland*. København. s. 130. Mappe i personarkiv i Randers Lokalhistoriske Arkiv: Skovslægten.
 - 2 Jørgen Smidt-Jensen. 1995. "Karen Rasmusdatters sølvkande". *Kulturhistorisk Museum Randers Årbog 1995*. Randers: Kulturhistorisk Museum Randers. s. 57-66.
 - 3 Chr Berthelsen. 1952. "Næringslivet i Randers i den nyere tid. Handel. Håndværk. Havn". I Poul von Spreckelsen red. *Randers købstads historie 1-2*. Randers. s. 246.
 - 4 Jørgen Smidt-Jensen. 1995. "Karen Rasmusdatters sølvkande". *Kulturhistorisk Museum Randers Årbog 1995*. Randers: Kulturhistorisk Museum Randers. s. 59.
 - 5 Johan Rohde. 1880-81. "Gamle Gaarde i Randers". *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi VIII 1880-81*. Aalborg: Marinus M. Schultz. s. 226-227, Tavle I og II. Jørgen Smidt-Jensen. 1995. "Karen Rasmusdatters sølvkande". *Kulturhistorisk Museum Randers Årbog 1995*. Randers: Kulturhistorisk Museum Randers. s. 63.
 - 6 Jørgen Smidt-Jensen. 1995. "Karen Rasmusdatters sølvkande". *Kulturhistorisk Museum Randers Årbog 1995*. Randers: Kulturhistorisk Museum Randers. s. 60. Guri Dybsand. u. å. *Byens bedste borgere*. Utrykt manuskript i Randers Lokalhistoriske Arkiv, KHM j. nr. 1091. 11.a.2., 11.a.2a.1.
 - 7 Poul von Spreckelsen. 1952. "Træk af bylivet og byens historie fra reformationen til 1864". I Poul von Spreckelsen red. *Randers købstads historie 1-2* Randers. s. 233.
 - 8 Otto Norn. 1952. "Den borgerlige bebyggelse i tiden ca. 1550-1800". I Poul von Spreckelsen red. *Randers købstads historie 1-2*. Randers. s. 317-18. Niels Erik Jensen og Jørgen Ganshorn. 1987. *Randers Bindingsværk*. Randers: Randers Amts Historiske Samfund. s. 45.
 - 9 Otto Norn. 1952. "Den borgerlige bebyggelse i tiden ca. 1550-1800". I Poul von Spreckelsen red. *Randers købstads historie 1-2*. Randers. s. 318. Niels Erik Jensen og Jørgen Ganshorn. 1987. *Randers Bindingsværk*. Randers: Randers Amts Historiske Samfund. s. 46.
 - 10 Merete Bergild og Jens Jensen 1993. "Gammel Estrups ejerportrætter 1612-1781". *Gammel*

Estrup (Frits Nicolaisen, red.). Randers: Randers Amts Historiske Samfund. s.169-193. Niels Erik Jensen og Jørgen Ganshorn. 1987. *Randers Bindingsværk*. Randers: Randers Amts Historiske Samfund. s. 45-46.

11 Johan Rohde. 1880-81. "Gamle Gaarde i Randers". *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi VIII 1880-81*. Aalborg: Marinus M. Schultz. s. 226-227. Holger Pilgaard. 1980. "Ligsten i Sct. Mortens kirke fortæller byhistorie". *Historisk Årbog fra Randers Amt 1980*. Randers: Randers Amts Historiske Samfund. s.99-100.

12 Merete Bergild og Jens Jensen. 1994. "Sognekirkens inventar". I Peter Bondesen m.fl., red. *Sct. Mortens Kirke 1494-1994*. Randers: Randers Amts Historiske Samfund. s. 126.

13 Chr. Axel Jensen. 1951/1953. *Danske adelige gravsten fra sengotikkens og renæssancens tid 1-2*. København: Andr. Fred. Høst & Søns Forlag. s. 265.

14 Guri Dybsand. 2003. Fra ufri kapitalist til borgerlig godsejer. *Historier fra Randers 3*. Randers: Randers Amts Historiske Samfund, s. 107. Guri Dybsand. u. å. *Byens bedste borgere*. Utrykt manuskript i Randers Lokalhistoriske Arkiv. KHM j. nr. 1091. 12.b.6. Berthelsen, Chr. 1952. *Næringslivet i Randers i den nyere tid. Handel. Håndværk*. Havn. *Randers købstads historie 1-2 (Poul von Spreckelsen, red.)*. Randers. s. 255.

»Gale Thorsen«

Værnemager, fabrikant og jordspekulant

Af Kenn Tarbensen

Georg Arthur Lawsha Thorsen var resultatet af et tilfældigt møde mellem en engelsk civilingeniør og en dansk køkkenpige på *Palace Hotel* i København i 1915. Ingeniøren hed Georg Arthur Lawsha, og han var sammen med to kolleger i København for at bygge rutschebanen i Tivoli. Under opholdet nåede han også at gøre hotellets unge køkkenpige, Kristine Thorsen, gravid, inden han blev udstationeret under 1. verdenskrig, hvor han omkom. Den 7. marts 1916 kom det lille barn til verden. Barnet fik moderens efternavn og blev desuden forsynet med faderens fulde navn som for- og mellemnavne. Forkortelsen G.A.L. Thorsen lå derfor lige for. Mange år senere koketterede Thorsen selv med initialerne i en sådan grad, at han blev kendt som »Gale Thorsen« - et øgenavn, som han betragtede som et kompliment.

Den faderløse dreng fik en fattig opvækst som plejebarn hos en husmandsfamilie i Havndal ved Mariager. Som dreng kom han ud at tjene på en gård, men hans talenter rakte længere end landbruget kunne honorere i de vanskelige mellemkrigsår. Samtidig bød disse år på adskillige muligheder for foretagsomhed, specielt hvis man var lidt fræk. Og dét var unge Thorsen, der ville mere end det hårde og slidsomme arbejde inden for dansk landbrug. Med sig i bagagen havde Thorsen en ringe skolegang; han var stærkt ordblind, og han lærte aldrig at skrive ordentligt. Hertil kom, at han resten af livet stort set altid kun gik i træsko. Derfor blev han også kaldt »Træsko-Thorsen«. De boglige svagheder blev opvejet af en lynhurtig tankegang, ligesom han som ballast havde nogle gode jyske dyder som driftighed og vovemod, hvortil kom, at han både kunne være hård og hjertelig over for de mange ansatte, som han senere fik. Fysisk var han som dreng ret gennemsnitlig, men i soldatertiden blev han kastet af en hest, hvorved han blev krumrygget.¹

Værnemageren

Efter den tyske kapitulation 5. maj 1945 blev Thorsen straks arresteret af modstandsbevægelsen. Over en måned senere blev han overdraget til det danske politi. Den 21. juni blev han fremstillet i retten, der besluttede at indlede en større efterforskning og opretholde hans varetægtsfængsling. Da han efterfølgende blev sigtet for ulovlig handel med tyskerne, oplyste han i Særretten i Frederikshavn, at han havde haft en årlig fortjeneste på 25.000 kr. på at drive en kaffebar. Hans samlede forretninger var dog af en helt anden størrelsesorden, og de blev efterhånden oprullet i to retsmøder, der fandt sted 1. marts 1946 og 28. november 1947. *Frederikshavns Avis* omtalte sagen som »Frederikshavns største værnemagersag«. Ligesom de øvrige lokalaviser refererede avisen anklageskriftet og retsmøderne udførligt, og derfor véd vi ganske meget om Thorsens gøren og laden i disse år.²

Da 2. verdenskrig brød ud i 1939 var Thorsen 23 år gammel. Efter soldatertiden havde han først arbejdet som hotelportier på *Hotel Randers*. Af uvisse grunde søgte han til Frederikshavn, hvor han 1. november 1939 fik et job på Bechs Hotel, også som hotelkarl. I sommeren 1940 fik han tilladelse til at åbne en restauration i ejendommen Ny Rosenborg, og det er så vidt vides hans første egentlige forretning. Det startede lidt uheldigt, for da han skulle åbne i august 1940, viste det sig, at han var for ung til at få spiritusbevilling. Derfor blev det kun til en kaffebar.

Under krigen skaffede Thorsen sig især store fortjenester på at etablere eller opkøbe forretninger m.v., som han enten videresolgte eller lukkede efter nogen tid. De to vigtigste forretninger var agentur- og engrosfirmaet *Nordjydsk Handels-Compagni* og forretningen *Ostebørsen*. Under retsopgøret blev Thorsen anklaget for gennem disse forretninger at have indkøbt og videresolgt fødevarer til tyskerne for over 3 mill. kr. I samme tidsrum havde han kun solgt for 35.000 kr. til danske kunder. Desuden blev han sigtet for at have forsynet tyske kantiner og tyske enkeltpersoner med varer som flæsk, fiskekonserver, skrivepapir, parfumer m.v. til en kontantbetaling på mindst 1 mill. kr. uden de nødvendige tilladelser. Omregnet til 2005-kroner svarede Thorsens samlede tyskersalg til godt 70 mill. kr. Det var ikke småting, og selvom næppe nogen kendte det konkrete omfang, så var hans salg til tyskerne naturligvis en særdeles velkendt affære i Frederikshavn. I 1942 havde de danske myndigheder forsøgt at rejse en sag mod ham, men den forpurrede tyskerne. Thorsens aktiviteter var tilsyneladende så velkendte, at de ikke blev meget omtalt i de illegale blade som modstandsgrupper i Frederikshavn udgav. I Friheden, der udkom i sommeren 1943 med nyt fra hele Nordjylland, står Thorsen opført som num-

mer ét i »den sorte bog«. Bladet skriver også, at der havde været brand i kælderen under Thorsens lager, men »desværre fængede det ikke rigtigt, og Brandvæsenet var ogsaa lovlig nidkært, men en Del af Thorsens Varelager blev da i det mindste temmelig ”Røget”«.

Efter etableringen af kaffebaren i 1940 havde Thorsen ekspanderet ret hurtigt. I november 1940 købte han fiskekutteren *Ingolf af Skagen* og lidt senere endnu en kutter, *FN 20 Edith* – den ene blev hurtigt beslaglagt i Sverige. Mange år senere er de to kuttere i avisomtaler blevet til 43, men så mange er der ikke belæg for, og det kom heller ikke frem i retten. Beslaglæggelsen af den ene kutter i Sverige har også ført til historier om, at Thorsen hjalp jøder på flugt, var i Gestapos søgelys samt kun med nød og næppe undgik fængsling og koncentrationslejr. Disse historier holder heller ikke, og Thorsen har selv afvist historien om jødeflugten.³ Under alle omstændigheder blev fisk en del af Thorsens forretningsområde.

I løbet af 1941 blev det til flere andre foretagender. Han begyndte som kartoffelhandler, nemlig som sælger for *JYKO*, en sammenslutning af kartoffelavlere, der gav ham 7 % af salgsindtægterne, men derved tjente han efter eget udsagn kun nogle få tusinde kroner. Han etablerede også en facade- og skiltefabrik, der foruden i Frederikshavn også udførte arbejder i Hjørring, Aalborg, Skagen, Århus og andre byer. På grund af materialeangel måtte virksomheden indstilles igen efter et halvt år, men Thorsen angav at have tjent ca. 50.000 kr. på denne. Han startede også en strømpeopmaskningsforretning, som han solgte med 6.000 kr. i fortjeneste.

I november 1941 overtog Thorsen også *Ostebørsen*. Baggrunden var, at butikens ejer skyldte ham 1.800 kr. som han ikke kunne betale. Oprindeligt var det en ren osteforretning, men under Thorsen blev *Ostebørsen* en ret omfattende fødevarerforretning, der også solgte fisk, kød og grøntsager. Forretningen var kendt som »*Tyskerbiksen*« og »*Sortebørsen*«. Danske kunder var der ikke mange af. Thorsen fik efter eget udsagn efterhånden kolde fødder og afhændede 1. januar 1944 formelt butikken til den tidligere lagerforvalter Peter Olesen. I realiteten var det dog fortsat Thorsen, der styrede butikken og scorede profitten, indtil butikken lukkede 1. august 1944. Under retsopgøret blev Peter Olesen sigtet for »som bestyrer« i tidsrummet fra 1. januar til 1. august 1944 at have solgt for omkring 600.000 kr. til tyskerne samt derefter for yderligere 250.000 kr. grøntsager til tyskerne. Olesen havde den skæbne at blive dømt i retsopgørets tidlige fase, hvor straffene var hårde. I retsmødet 15. februar 1946 var Olesen og Thorsen uenige om, hvem butikkens egentlige ejer var. Under overskriften »Ingen vil kendes ved Tyskerbiksen ”*Ostebørsen*”« refererede Fre-

derikshavns Avis dagen efter sagen. Peter Olesen blev idømt 1½ års fængsel, fik konfiskeret 34.000 kr., og fik en tillægsgbøde på 8.000 kr. samt blev kendt uværdig til almen tillid i 5 år.

Tilbage i 1942 havde Thorsen taget fat på de helt store forretninger. I marts 1942 startede han *Nordjydsk Handels-Compagni*. Agentur- og engrosfirmaet fik adresse i Kirkegade i Frederikshavn, men senere fulgte en afdeling i Aalborg. Der var tale om en ret omfattende engrosforretning, der var leveringsdygtig i alle mulige varer. Under retssagen påberåbte Thorsen sig, at forretningen bl.a. havde forsynet Frederikshavn Kommune med brændsel. Igen såede han tvivl om ejerforholdene. Handelskompagniet havde han solgt i september 1944 for 25.000 kr., og han benægtede ejerskabet af et hørkrاملager under kompagniet. Desuden oplyste han, at en afdeling af handelskompagniet udelukkende var oprettet som en kommissionsforretning for en fiskehandler, fordi han på denne måde kunne undgå at levere til tyskerne.

Unge firmaer koketterer hurtigt med smarte logoer. G.A.L. Thorsens firma, Nordjydsk Handels-Compagni, satte i en globus Vendsyssel i centrum, så det lignede en verdensomspændende handelsvirksomhed, der var lokalt forankret. Med de to ørnevinger øverst sendte firmaet et tydeligt signal til de mange tyske soldater i Frederikshavn. Annoncen er gengivet fra Vejviser for Frederikshavn 1943. Bangsbo Museet, Frederikshavn.

Bedst og billigst

v/ **G. THORSEN**

AGENTUR- OG EN GROS-FORRETNING

Thorsens aktiviteter under besættelsen omfattede også industriel virksomhed og ejendomshandel. I Sæby anlagde han en fiskemelsfabrik og et lynfryseri til fisk. Ingen af disse virksomheder fik han held med.⁴ Der kunne ikke skaffes råvarer nok til fiskemelsfabrikken, så der blev brugt halvrådne fisk for at holde produktionen i gang. Stanken fra fabrikken var så voldsom, at Sundhedskommissionen lukkede fabrikken kort efter befrielsen. Lynfryseriet var en forretningsmæssig bedre idé. Thorsen lod opføre en moderne filetfabrik på havnen i Sæby. »Kold Fisk« hed den. Her skulle friskfangede rødspætter efter planen skæres op og renses, indpakkes i cellofan og lynfryses, klar til at blive solgt især på eksportmarkedet. Den 15. august 1944 blev virksomheden indviet ved en stor festlighed på Sæby Søbad. Foruden håndværkere og fiskeeksportører deltog også repræsentanter fra byrådet og erhvervsudvalget. I det illegale blad, Folkets Kamp, der udkom over hele Vendsyssel, blev indvielsen kommenteret i november 1944 under overskriften »Sæby Byraad i celebret Selskab...«:

Sortbørgrosserer Thorsen, der er berygtet for sine store Leverancer til Tyskerne, har for nogle af sine ulovligt erhvervede Penge, bygget sig et Fiskefryseri i Sæby. Nogen Bypatrotisme kan man jo ikke vente af en Landsforræder, og det er jo ogsaa tvivlsomt, om han i Frederikshavn vilde have faaet et saa vellykket Indvielsesgilde, som det var Tilfældet i Sæby. At Byraadet og Andre Autoriteter i Sæby ikke undslog sig for at deltage, maa enten tilskrives Uvidenhed om Mandens Meritter, eller skrives paa den gode Frokosti (med eventuelle Aktieuddelinger) Regning.

På grund af krigen blev bl.a. frysemaskinerne, der skulle leveres fra Sverige, dog forsinket. Da Thorsen blev arresteret, stod der derfor kun en halvfærdig fiskefilet- og dybfrostfabrik parat. Andre overtog fabrikken og fik held med foretagendet. Når Thorsen i retsmøderne fortalte, at han ikke havde tjent penge på disse fabrikker i Sæby, er det utvivlsomt rigtigt.

I retsmøderne fortalte Thorsen også om sin ejendomshandel. Disse omfattede bl.a. nogle hoteller og restauranter, og da han drev enkelte videre som ejer i en kort periode, er han også blevet benævnt som hotelejer og restauratør. Selv blandede Thorsen dog det hele sammen. Den socialdemokratiske avis, *Ny Tid* (Frederikshavn), refererede bl.a. fra retsmødet 1.marts 1946:

Videre forklarede Thorsen, at hans Nettofortjeneste paa Ostebørsen havde været 43.000 Kr., paa Brændesalg til Frederikshavn Kommune havde han tjent ca. 30.000 Kr., ved Køb og Salg af en Restaurant i Hjørring ca. 20.000 Kr., ved

Køb og Salg af Hotel »Royal« i Frederikshavn mindst 10.000 Kr., ved Salg af frosne Rejer til Tivoli i København ca. 15.000 Kr., ved Salg af frosne Makrel til Røgerierne, ca. 10.000 Kr., ved Køb og Salg af en Fiskekutter 7.000 Kr., ved at lade en Kutter bygge i Hobro og sælge den for ca. 15.000 Kr., ved Køb og Salg af »Maalet« i Bangsbostrand 3.000 Kr., paa Handel med Pelsdyr mindst 15.000 Kr., paa Slagterforretningen i »Rimmersgaarden« ca. 10.000 Kr.

De nævnte beløb kan i dag virke små, også som fortjenester betragtet, men man skal igen huske på prisudviklingen – f.eks. svarer 10.000 kr. i 1945 til godt 175.000 nutidskroner. Så Thorsen var efter datidens målestok en lokal madaador, om end ikke en af de helt fine. Samlet angav han at have tjent 165.000 kr. siden 1941. Det blev stærkt betvivlet:

Anklageren: Opgørelsen af Thorsens Fortjeneste paa Ostebørsen anser jeg for at være helt ved Siden af!

Thorsen: De maa gerne faa alle de Penge, jeg ejer, naar jeg saa maa faa Lov at gaa!

Efter 229 dages varetægtsfængsling havde Thorsen været på fri fod siden 20. december 1945 – han var blevet løsladt »af helbredshensyn«, så selvfølgelig fik han lov at gå, men sagen rullede fortsat. Der findes, spredt i referaterne, oplysninger om andre aktiviteter, f.eks. skulle han have ejet et hotel i Randers samt to is- og pølsebarer. »Thorsen lagde ikke Skjul paa, at han havde haft mange flere Jern i Ilden, som han ikke nu kunde huske«, hedder det videre i referatet fra retsmødet i marts 1946.

Mens danskerne i maj 1945 fejrede befrielsen i en festrus var Thorsen stærkt fortørnet. Ikke alene var han blevet arresteret, men modstandsfolk havde også forpurret en af hans allerstørste handler. I retten forklarede han, at der 4. maj var ankommet en damper med 965.000 kg. sild, som han havde solgt for 3 mill. kr. Til transporten havde han bestilt 150 jernbanevogne, men så kom tyskerens kapitulation og »Frihedskæmperne smed baade Sild og Kasser i Vandet«. Alene fiskekasserne var 1 mill. kr. værd, og Thorsen mente, at sildene under alle omstændigheder kunne have indbragt ham 1 mill. kr. ved bearbejdning til fiskeolie og fiskemel.

Under retsmødet i marts 1946 påberåbte Thorsen sig at have støttet modstandsbevægelsen pekuniært. Beløb fra 5.000 til 80.000 blev nævnt, men beløbet synes at have været 30.000 kr. Hvorfor Thorsen gjorde det, vides ikke sikkert, men svaret ligger i luften. En modstandsmand forklarede i retten, at han flere gange under krigen havde sagt til Thorsen, »at de Penge vi fik ikke var

nogen Fribillet. De vilde ikke have nogen Indflydelse paa hans Sag«. Thorsen sagde hertil »at Pengene maatte ikke betragtes som et forsøg på at faa Syndsforladelse«. Han havde også hjulpet en politimand på flugt, men så var der heller ikke ret meget mere, der talte til hans fordel. Da et par vidner havde modereret deres forklaringer i forhold til tidligere afgivne erklæringer, og da retten ønskede nærmere oplysninger om Thorsens fortjenester, så blev sagen udsat og først genoptaget halvandet år senere.

»Heller ikke denne Gang voksede Retfærdighedens Træ ind i Himlen«. *Frederikshavns Avis* var klar i tonen, da avisen endelig kunne orientere sine læsere om dommen over Thorsen. Sagen var genoptaget ved Særretten i Frederikshavn 28. november 1947 tidligt om formiddagen, men så blev det til gengæld en lang dag. Retten blev først hævet ved domsafsigelsen ved 23-tiden. Anklageskriftet havde fået et par tillægspunkter, der omfattede tiltale for underslæb (checkfusk), køb af stjålne kul og cinders samt kædehandel. Thorsen nægtede sig skyldig i checkfusk, men vedstod de sidste to nye punkter. Salget til værnemagten gjorde anklageren nu op til 5 ½ mill. kr., men »af Hensyn til Udviklingen i Retspraksis i de to forløbne Aar« frafaldt han kravet om hård straf. Forsvareren procederede selvfølgelig for frifindelse. Avisen skrev fortsat om værnemagersalg for 4 mill. kr. og sluttede:

Klokken blev elleve, inden Dommen faldt. Efter den kendtes Thorsen skyldig i Værnemageri og idømtes Fængsel i 7 Maaneder, som gaar lige op med udstaaet Varetægt. Han skal aflevere 100.000 Kr. til Statskassen, men faar lov til at beholde alle borgerlige Rettigheder.

I Spørgsmaalet om Underslæb blev han frikendt, men blev for Kædehandel og Køb af Kul og Cinders uden Mærker og til høj Pris idømt 30 Dagsbøger á 100 Kr. eller 30 Dages Hæfte. Samtidig skal han udrede et Salær paa 1.800 Kr. til sin Forsvarer.

De foreløbigt konfiskerede midler var ca. 200.000 kr. Thorsen kunne herefter rejse tilbage til Århus sammen med de advokater, han havde medbragt, med ca. 100.000 kr. på lommen. Thorsen havde allerede i august 1944 klogt valgt at forberede sin exit fra Frederikshavn ved at købe en villa i Risskov. Det skyldtes også hensyn til familien.

Thorsen var den 24. februar 1942 i en alder af 25 år blevet gift med en skomagerdatter fra Fausing ved Randers, Gudrun Elise Harriet Petersen, der var omkring halvandet år yngre end ham. Gudrun blev en fast klippe i Thorsens

liv, ja, kom til at blive en bogstaveligt talt værdifuld partner for Thorsen under de mange op- og nedture, især de sidste. Parret fik tre børn, men to af dem døde som børn. Den første søn, Kurt, blev som tiårig dræbt ved en trafikulykke i 1952, og en datter døde som 13-årig under en legeulykke i 1960. På denne tragiske baggrund, kan det ikke undre at parrets anden søn, der blev født i november 1954 og døbt Kurt efter sin afdøde bror, blev højt elsket og forkælet. Senere kom han til at betræde nogle af de samme stier som faderen, men det er en helt anden historie.

Thorsens retræte fra det nordjyske til det østjyske var velforberedt. Det ses senere, bl.a. da han i 1982 under stor mediebevågenhed blev erklæret personlig konkurs. I den forbindelse udtalte han til pressen, at han i 1940 havde købt villaen i Risskov for 50.000 kr., og at Gudrun Thorsen stod som ejer. »Når bare ikke de tager konen, så er jeg næsten ved at være ligeglad«, sagde han, også med reference til, at mange andre værdier var overført til hustruen.⁵ Men det er ikke rigtigt, at Thorsen allerede i 1940 købte den store villa i Risskov i konens navn. Først og fremmest var de to først blevet gift i 1942, men selv på dette tidspunkt havde Thorsen nok at gøre i Frederikshavn med sine forretninger og den nystiftede familie. Ifølge tinglysningsbøgerne købte Thorsen Risskovvillaen, der tidligere havde været ejet af Thorkild Bjørnvigs forældre, den 23. august 1944.⁶

Fabrikanten

Thorsen og hans aktiviteter i 1940'ernes sidste halvdel henstår i mørke. I de mange senere interviews gentog han gang på gang, at han efter krigen startede helt på bar bund. I en radioudsendelse i marts 1978 oplyste han dog, at han mistede alt – bortset fra tre kuttere, villaen og én mill. kroner i kontanter. Det var dog ikke så lidt. Det er svært at trænge igennem løgnene, men vi må antage, at Thorsen, da han blev løsladt kort før jul 1945, udover værdien i villaen også havde en forholdsvis tyk tegnebog.

Han fortsatte med detail- og engroshandel med forskellige varetyper – vistnok mest tekstilvarer. En tid kørte han angiveligt rundt i en *DKW*-varevogn og solgte skjorter og slips, ligesom han anlagde en skjortefabrik. Efter eget udsagn opkøbte han i udlandet kæmpepartier af spærreballoner og faldskærme fra overskudslagrene. Snore og tov solgte han til tekstilfabrikker i Ikast, mens han på sin egen fabrik havde ansat 60 damer, der syede nylonen om til kakisjorter. Omfanget af hans forretninger i disse år er dog som nævnt uklart. Han blev involveret i nogle jordudstykninger i Skalborg syd for Aalborg, men ellers havde det størst betydning, at han i disse år kom i kontakt med forskel-

lige innovative folk, hvorved han mere og mere kom ind på fabriktionsvirksomhed.

En af Thorsens nye kontakter i Århus var Karl Krøyer, der efter krigen havde startet en produktion af gryder, stegepander og lignende, og han fik Thorsen med på vognen. Noget gik galt – gryderne var tilsyneladende ubrugelige. I 1948 gik Thorsen konkurs. Ifølge tinglysningebogen blev villaen på Mageltornvej den 16. oktober 1948 solgt til en direktør Rasmus Rasmussen for 40.000 kr.⁷ Krøyer og Thorsen skiltes som uvenner.⁸ Hver for sig fortsatte de med at producere stegepander af aluminium, hvor maden ikke brændte så let på.

Blandt de nye venner var brødrene Orla og Svend Aage Jørgensen, der i 1944 havde grundlagt en lille virksomhed i Ole Rømers Gade i Århus. De fremstillede bl.a. højtryksbeholdere – bl.a. gasflasker – samt termometre og manometre (trykmålere). Thorsens daværende engagement med de to brødre er også uklar, men begge kom senere til at sidde i bestyrelser for Thorsens selskaber og Svend Aage Jørgensen blev som direktør hos Thorsen i mange år »hans højre hånd«. De to havde mødt hinanden allerede i Frederikshavn, hvor den musikalske Jørgensen, der senere blev orkesterleder i *Århus Pensionistorkester*, spillede til Thorsen-parrets bryllup. Brødrene Jørgensens virksomhed blev i 1949 omdannet til et aktieselskab under navnet *Fabrik for Måleinstrumenter Terma*. I 1956 blev virksomheden solgt og omdannet til *Terma elektroniske Industri A/S*, hvorefter brødrene knyttedes til Thorsens virksomheder.

Thorsen nævnte senere, at han på denne tid var med til at udvikle trykkogere, der var så farlige, at de blev forbudt. Dette arbejde skete vistnok sammen med brødrene Jørgensen, men måske Karl Krøyer også var involveret. Eksperimenterne med trykkogerne og andre produkter startede i det små i et lille skur ved Jysk Teknologisk Institut, der dengang holdt til i nogle tyskerbarakker på Ellemarksvej i Viby-bydelen Kongsvang. Instituttets direktør Paul Marschall støttede Thorsen. I de gamle barakker blev metoden til fremstilling af en stål-vask i én arbejdsgang også opfundet.⁹

Et par ting gik imidlertid galt inden Thorsens berømte gennembrud som »opfinder« af stålvaske-metoden. I marts 1951 blev han fremstillet i Kriminalretten i Århus i dét, der blev kaldt »Stegepande-Sagen«. I Aarhus Stiftstidendes referat 9. marts 1951 hed det, at den 34-årige Risskov-fabrikant tidligere var straffet for værnemageri og »uagtsom Brandstiftelse«. Sidstnævnte var formentlig et uheld i forbindelse med trykkoger-eksperimenter eller lignende. Sagen om stegepanderne handlede derimod om bedrageri. Thorsen havde forsøgt at franarre to svenske firmaer 75.000 kr. for fabriktions- og salgsret af aluminiumsstegepanden i Sverige. Desuden var han tiltalt for omgåelse af

forskellige handelsbestemmelser og for at have indført cellulud på en bomulds-indførelstilladelse. Thorsen forsvarede sig med, at han havde patent på stejepanden, men det fandt Kriminalretten ikke godtgjort. Dommen lød på 8 måneders fængsel. Thorsen ankede til Landsretten. Over tre dage i midten af juni 1951 blev sagen behandlet ved Landretten. Efter afhøring af 16 vidner, bl.a. nogle fra Sverige, blev dommen stadfæstet, men straffen nedsat til fire måneders fængsel. Thorsen røg igen bag tremmer.

Det blev afgørende for Thorsens videre karriere, at han i disse år knyttede en dygtig medarbejder til sig. Han hed Harald Wermouth Jensen, var født i 1918 på Trøjborg, og var udlært som maskinarbejder hos A/S Thomas Th. Sabroe & Co. Herefter havde han sejlet nogle år som maskinassistent på ØK-skibe til Østen og Amerika. I Århus er hans navn først og fremmest knyttet til svæveflyvning. Han vandt adskillige præmier i 1940'erne og 1950'erne, herunder danmarksmesterskabet, og bliver anset for at være en af dansk svæveflyvnings pionerer.¹⁰

Det er uklart, om det var Thorsen eller Jensen, der først fik idéen. Men baggrunden er klar: Traditionelt var vaske blevet lavet af støbejern, men i årene forinden var tre danske fabrikanter begyndt at presse stålvaske op i flere tempi, afbrudt af udglødning og syrebehandling, men det var meget dyrt. Det tog 42 arbejdstimer at fabrikere en stålvaske, og da de tre fabrikanter også havde aftalt ens priser og eneretssalg til sanitetsgrossister, så var stålvaske en luksusvare, som kun få velstillede mennesker havde råd til.

På Kolding Andels-Slagteri købte Thorsen i sommeren 1952 en gammel fedtpresse, der tidligere havde været anvendt til at presse fedt ud af destruktionsdyr. Hensigten var at ombygge fedtpressen, så den kunne udstanse tynde stålplader. Wermouth Jensen blev driftsleder på projektet. Arbejdet med den gamle fedtpresse strakte sig over flere måneder. Der blev gjort mange forsøg, hvor stålpladerne knækkede gang på gang, men stædigheden belønnede sig. Politiken skrev et års tid senere, at mens Thorsen fik lavet værktøj på kredit, så måtte Wermouth Jensen under opfindelsen af og til sove ved siden af pressen. Det var også Jensen, der var billeder af i avisen, ikke Thorsen.

En dag kom den første stålvaske ud i et stykke. Den manglede blot at blive skåret rent og afpudset. Den samlede produktionstid af en stålvaske blev nedsat til 12 minutter. Hverken Thorsen eller Wermouth Jensen var på dette tidspunkt klar over rækkevidden af opfindelsen. »Det dér er løgn – det kan slet ikke lade sig gøre«, sagde en besøgende ingeniør. »Jeg indrømmer det gerne, det var det rene held«, sagde Wermouth Jensen. I realiteten var det formentlig mere Wermouth Jensens opfindelse, end det var Thorsens. Men det var

Thorsen, der havde købt fedtpresseren, og det var ham, der var chef og med sit handelstalent forstod at sætte gang i en lukrativ virksomhed. Produktionen blev hurtigt flyttet til større lokaler på Brendstrupvej i det nordvestlige Århus. Wermouth Jensen fortsatte i øvrigt hos Thorsen indtil 1954 eller 1955, hvor han udvandrede til Amerika. Han medbragte én stålpresse, og sammen med to brødre etablerede han en betydelig virksomhed i Chicago. Han blev aldrig amerikansk statsborger, og besøgte gerne Århus nogle gange om året, ligesom han forblev medlem af Århus Svæveflyveklub til sin død i Chicago i 1980. I de første interviews om stålvaske-metoden gav Thorsen nærmest hele æren for opfindelsen til Wermouth Jensen, men efter Jensens exit, blev det mere og mere Thorsens egen opfindelse.

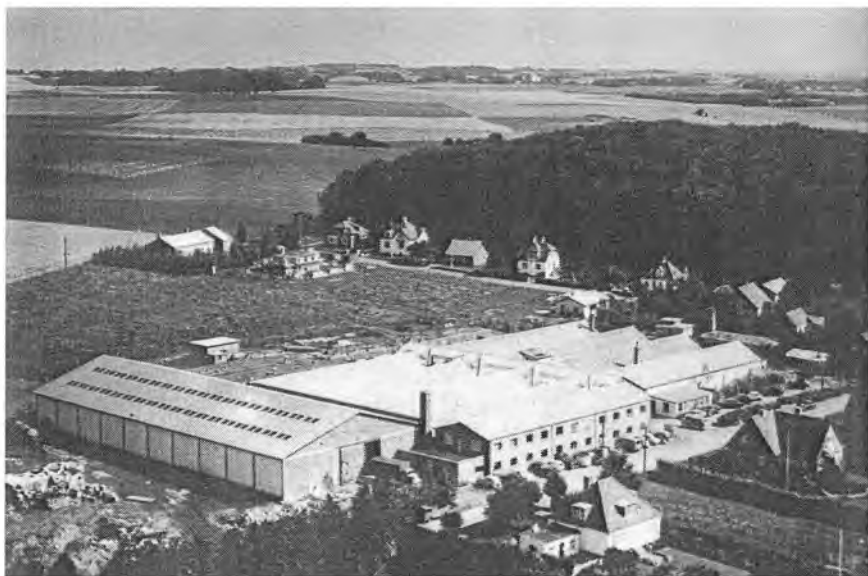
Thorsen fik meget hurtigt succes med stålvasken. De tre hidtidige stålvaskefabrikanter fik hård konkurrence, og inden ét år sad Thorsen på 90 % af markedet, der samtidigt blev væsentlig forøget i kraft af de lavere priser. De gammeldags støbejernsvaske kunne ikke svare sig længere. Allerede 2. august 1953 oplyste Thorsen i pressen, at omsætningen i virksomhedens første år havde været 6,7 mill. kr., og at hans firma aftog 60 % af Danmarks import af rustfri stål. Det gik så godt, at villaen på Mageltornvej blev generhvervet, idet Gudrun Thorsen den 11. november 1954 købte huset for 40.900 kr.¹¹ Fabrikationen af stålvaske og andre emner krævede dog betydelig finansiering. Thorsen fik i løbet af 1950'erne kontakt med den dynamiske industrimand Herbert Schou på Palsgaard Gods ved Juelsminde. Schou besøgte Thorsens fabrikker i Lystrup, og Thorsen besøgte omvendt Palsgaard. Schou forstrakte Thorsen med lån til produktionen, ligesom han rådgav Thorsen om patentrettigheder. Husbestyrerinden på Palsgaard husker tydeligt, at Thorsen tit og ofte ringede om aftenen for at drøfte et eller andet med Schou.¹² Herbert Schou sad ifølge Aktieselskabsselskabsregistret i flere perioder i slutningen af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne i bestyrelsen for G.A.L. Thorsens Fabriker A/S.

I begyndelsen af 1955 havde Thorsen fem fabrikker i Århus. Foruden fabrikation af stegepander og stålvaske havde han skjortefabrikken med et halvt hundrede syersker, en letmetalfabrik med 15 arbejdere samt en maskin- og værktøjsfabrik ligeledes med 15 ansatte. Den samlede omsætning og indtjening er uvis, men dagspressens oplysninger om en årlig lønudbetaling på 6 mill. kr. giver dog et fingerpeg om en anseelig virksomhed.¹³ Skjortefabrikken videre skæbne er i øvrigt ukendt, men fabrikationen af stegepander fortsatte Thorsen med frem til 1965, hvor han solgte denne del af virksomheden til Erling Jensen. Han havde været ansat hos Thorsen siden 1959 og fortsatte først produktionen under navnet *Lystrup Metalværk*, men flyttede i 1976 virksom-

heden til Ryomgård, hvor navnet blev ændret til det nu velkendte varemærke *Pyrolux*.¹⁴ Ifølge Thorsens egne oplysninger i et interview i 1986, havde han i begyndelsen af 1950'erne også produceret våben på en af sine fabrikker: »Vi lavede bomber til NATO. Men vi fik hele tiden vrede breve fra kommunister og andre, der var imod det.«¹⁵ Angiveligt fik Gudrun Thorsen stoppet dette arbejde.

Rammerne for produktionen i fabrikslokalerne på Brendstrupvej blev efterhånden for snævre. Thorsen valgte derfor i 1954 at flytte fabrikationen til stationsbyen Lystrup. Byplanudviklingen var i hele Århus-området i en rivende udvikling. Elsted sogneråd tilbød Thorsen tre tønder land gratis til formålet. Derved blev grunden lagt til Lystrups nuværende karakter som soveby iblandt store industriområder.¹⁶

Luftfoto af G.A.L. Thorsens Fabrikker i Lystrup ca. 1960. De mange fabrikshaller kom til at dominere den lille stationsby, men udviklingen er nu vendt. Sønderskoven og husene langs Lystrupvej findes endnu, mens de bare marker i baggrunden er blevet bebygget med almennyttigt boligbyggeri, parcelhuse, skole, butikstov, kirke og lokalcenter. Tre af Thorsens fabrikshaller blev i midten af 1980'erne omdannet til boliger, der står tilbage som et lille vidnesbyrd om Thorsens "guldalder" i Lystrup. Foto: Victor Hoffmann. Lystrup-Elsted-Elev Lokalhistoriske Samling.

Thorsens stålvaske blev lynhurtigt markedsført internationalt. Rustfrit stål blev indkøbt i England, men omvendt strømmede ordrene ind fra bl.a. Sverige og U.S.A. Thorsen forstod tidligt betydningen af at reducere omkostningerne ved at lade fabrikationen foregå tæt på markedet. Thorsen anlagde derfor enten fabrikker i udlandet eller lod andre udnytte sit patent på licensbasis. Omkring 50 licensaftaler – omfattende ca. 110 fabrikker – blev det til i løbet af 1950'erne og 1960'erne – mere eller mindre direkte var Thorsen verdens største producent af stålvaske – og de mange licenser forblev en solid indtægtskilde. Pengene strømmede ind. I midten af 1960'erne ophørte Thorsen selv med at fabrikere stålvaske, idet han solgte denne del af virksomheden til et schweizisk selskab. Maskinanlæg blev samtidig solgt til skibsværftet i Oscarshamn, som Thorsen erhvervede en stor aktiepost i. Herefter koncentrerede han sig om at eksportere hele fabriksanlæg.¹⁷

Metoden til fremstilling af stålvaske lod sig også bruge på andre produkter. I Randers havde en lokal Georg Gearløs-type, fabrikant Poul Rasmussen, i 1946 påbegyndt en produktion af forskellige metalprodukter, bl.a. ståltrådskurve til mælkeflasker. *P. Rasmussens Maskinfabrik* startede i begyndelsen i af 1950'erne en fabrikation af trillebører. Selve trillebørskassen var lavet af træ, der dog hurtigt blev erstattet af sammensvejsede metalplader. Egenvægten på en sådan trillebør var henved 50 kilo. I midten af 1960'erne kom Poul Rasmussen i kontakt med G.A.L. Thorsen, der hjalp med produktudviklingen. Med anvendelse af Thorsens teknik kunne selve kassen nu presses ud i et stålstykke med en betydelig lavere egenvægt til følge. Den nye trillebør, der kom i handelen i 1967, blev i starten af 1970'erne døbt Randersbøren. Den røde trillebør – senere af galvaniseret jern – har indskrevet sig i Danmarks historie som et lige så fast element i de danske parcelhushaver som flagstangen med dannebrogsvimplen.¹⁸ Hvor stor andel Thorsen selv havde i udviklingsarbejdet og hvor mange penge han tjente på Randersbøren, vides ikke.

Derimod stod han selv for anvendelsen af stålvaske til produktionen af radiatorer. I fabriksbatterierne i Lystrup blev der i 1960'erne påbegyndt en produktion af radiatorer. Gamle dages kakkelovne var allerede i 1920'erne blev udfordret af den mere moderne centralvarme, men først i 1950'erne og 1960'erne vandt fjernvarmen frem i det hastigt voksende boligbyggeri. Efter Thorsens metode lod det sig gøre at producere billige radiatorer og efterspørgslen blev enorm.

Det gik strygende i Lystrup. Som i mange andre virksomheder blev forskellige typer af civile retssager ganske vist også en del af hverdagen. Fabriksbatterierne i Lystrup blev i februar 1966 tillige ramt af en storbrand, og da Thorsen kort

efter fyldte 50 år, skrev *Aarhuus Stiftstidende*, at det er »til en forandring ikke et nyt stort fabriksprojekt, en udenlandsk millionordre, en dramatisk retssag eller en ødelæggende storbrand, men noget så idyllisk som fabrikantens 50 års fødselsdag, der optager sindene«. Fremstillingen af planradiatorer blev i øvrigt understøttet af udviklingen af en automatisk svejsemaskine, der også blev fabrikeret og blev en stor eksportsucces.

Forinden havde Thorsen optaget nye produktioner, f.eks. af køleskabe og campingvogne. I en typisk avisnotits oplystes det 27. februar 1960, at Thorsen har købt en ny gård i Skejby for at opføre en køleskabsfabrik:

Fabrikant Thorsen har til dette formål sikret sig endnu en gård i Skejby. For nogen tid siden købte han Ladefogedgård og Skejbygård for ialt 1,1 mill. kr. med opførelsen af boligbyggeri for øje, men nu har han købt gårdejer Anders Jensens gård i Skejby for ca. 300.000 til fabriksbyggeriet. Ejendommen er på 33 tønder land, og den ligger på et areal, der i amtets og forstædernes forslag til Århus Kommune er beregnet til fabriksarealer.

Fabrikationen af køleskabe og campingvogne blev sat i værk, men var næppe nogen stor indtægtskilde for Thorsen – dertil var konkurrencen utvivlsom for stor.

Thorsens idéer var dog nærmest udtømmelige, men mange var ikke realistiske. I 1969 ville han revolutionere hele bilindustrien. Han ville gøre personbiler til en brugsgenstand i stedet for et statussymbol. Til Børsen angav han 21. august 1969 det regnestykke, at der gik 700 kg. jern á 80 øre til en bil og det kostede 1 kr. pr. kilo at forarbejde det, så hvis man solgte en bil til 2.100 kr., altså 3 kr. pr. kilo, ville det give en kæmpefortjeneste. Motoren var kun en detalje, for den blev seriefremstillet. Thorsen ville ikke løfte sløret for sin plan helt, men Børsen kunne dog afsløre følgende:

I den bil, fabrikant Thorsen er igang med at konstruere, skal karosseriet groft sagt bestå af to kæmpemæssige stålvaske, der presses sammen, hvorefter huller til døre og vinduer skæres ud, og hjulene hænges op i selve karosseriet.

Thorsens bil blev aldrig realiseret og selv fortsatte han med køre i en Cadillac. På det tidspunkt gav det i pressen altid god reklame, når fremtrædende erhvervsfolk (Simon Spies, Arne Bybjerg Petersen, Margit og Erik Brandt, Bøje

Rejsegilde på Thor-Oils olietank på Århus havn 7.november 1972. Fra venstre Kurt Thorsen, G.A.L. Thorsen, entreprenør Ove Jacobsen og direktør Svend Aage Jørgensen Foto: Børge Venge. Lokalhistorisk Samling i Århus.

Nielsen m.fl.) førte sig frem i prangende biler. Da oliekrisen brød ud i oktober 1973, og Anker Jørgensens regering iværksatte billøse søndage, reduceret gadebelysning og lignende energibesparelser, som private kapitalister ikke kunne tjene penge på, reagerede Thorsen. Gang på gang førte han sig frem i pressen, bl.a. med en oliekanade i hånden, som den, der kunne løse landets energiproblemer. Som radiator-producent havde han en oplagt interesse i at skaffe olie, så der fortsat kunne sælges radiatorer, men han tænkte også i alternative energiformer som vindmøller og solfangere. Thorsens olieeventyr blev en bekostelig affære, og hans arbejde med alternativ energi forblev også på tegnebrættet. Ofentligheden hørte meget til dem, men så dem aldrig.

Thorsen havde i forvejen handlet en smule med olie på det såkaldte spotmarked. Da han havde tjent nogle millioner derpå, lod han nogle store olietanke opføre på Århus havn. Den økonomiske lussing lå ligefor. Olieimporten svigtede, og den olie, der kom i tankene, var kun oplagret for andre. Ifølge Thorsen selv kostede eventyret ham 100 mill. kr. Han lod sig ikke slå ud. *Berlingske Tidende* skrev 13. oktober 1974, at Thorsen havde til hensigt at byde *Esso* konkurrence ved at etablere et raffinaderi i Kalundborg af samme størrelse, dvs. med plads til fem-seks millioner ton rå-olie. Investeringen på ca. 1 milliard kroner forventede han foretaget af leverandørerne, altså arabiske oliesheiker. Projektet blev aldrig realiseret. Thorsens tankanlæg på *Århus Havn* røg på tvangsauktion i 1977.

Med hensyn til vindmøllerne skrev Aarhus Stiftstidende 28. november 1973 om de store planer. Thorsen var gået i samarbejde med den norskfødte ingeniør Th. J. Myhre, der i 1957 var blevet direktør for brødrene Jørgensens gamle fabrik Terma, der også var flyttet til Lystrup og nu producerede radaranlæg og lignende. Myhre, der var gået af som direktør, var stærkt optaget af vind og vand som energikilder, og det var ham, som under indtryk af de stigende oliepriser foreslog Thorsen, at de sammen gik i gang med et projekt. Sigtet var en serieproduktion af el-producerende vindmøller, der kunne opvarme enkelte gårde og huse, grupper af parcelhuse og små virksomheder. Oliekrisen gav stødet til den danske vindmølleindustri fremvækst fra midten af 1970'erne. Thorsens og Myhres projekt er dog ikke omtalt i Ib Konrad Jensens fortræffelige bog om vindmøllepioniererne *Mænd i modvind* (2003). De to fik aldrig realiseret deres projekt, men idéen viste sig som bekendt at vinde frem. Thorsen havde andre miljørigtige planer, der blev slået stort op, især solfangere og elbiler. Disse projekter led samme skæbne – de blev realiserede – men ikke af Thorsen, der mere og mere kom til at fremstå som en distanceblænder.

Thorsen er mange gange blevet kaldt opfinder. Det er et vidt begreb. Journalist Finn Borberg ramte plet i sin karakteristik af Thorsen i Berlingske Aften 15. august 1970:

Han ønsker spænding og kraftprøver med teknik og samfund, han er manden med de tusinde af idéer, af hvilke han har realiseret mange. Men han kender sine begrænsning. Når idéerne skal omsættes til virkelighed, overlades det til ingeniører. Når virksomhederne skal drives, hentes økonomer og andre fagfolk ind i billedet. Jurister klarer hans slagsmål med det offentlige.

I Dansk Forening til Fremme af Opfindelser (nu Dansk Opfinderforening) blev Thorsen dog et højt værdsat medlem - der skete virkelig noget, når Thorsen dukkede op til møderne.¹⁹

Jordspekulanten

I 1960'erne gik spekulanter i jord og ejendomme gyldne tider i møde. Nogle kastede sig over spekulation i saneringsmodne ejendomme og karrébebyggelser i de større byer, mens andre satsede på kommunernes vækst, der både betød etablering af industrikvarterer og store boligområder i forstæderne. Thorsen satsede på det sidste. At han kastede sig over jordspekulation, er ofte blevet forklaret med hensynet til radiatorsalget. Dette ville naturligvis stige, hvis der blev bygget flere boliger. Af denne simple grund skulle han angiveligt selv have startet med at opkøbe jord, udstykke byggegrunde og selv opføre boliger.²⁰

Som allerede nævnt havde Thorsen omkring 1960 opkøbt arealer i Skejby - det blev til otte gårde i alt, der bl.a. blev solgt til boligbyggeri. På de erhvervede jorder i Lystrup stod Thorsen i starten af 1960'erne for udstykning af parcelhusgrunde. Thorsen blev en af 1960'ernes og 1970'ernes største jordspekulanten, der udnyttede kommunernes vokseværk til at opkøbe jord til byudvikling. Kommuneplaner hørte til hans foretrukne læsning. Han satsede undervejs meget på at sælge til almennyttige boligforeninger, der blev hans største kundegruppe. En århusiansk boligforeningsformand kaldte Thorsen for boligselskabernes ejendomsmægler. Men i øvrigt var Thorsen ligeglad med, om jorden blev solgt til sociale boligselskaber eller til private - om det blev etagebyggeri eller parcelhuse - bare der var penge at tjene.

I midten af 1960'erne opkøbte Thorsen i alt 16 landbrugsejendomme mellem Hjortshøj og Skødstrup, og i Lystrup-området fortsatte han samtidig med

opkøb af syv større ejendomme, bl.a. af sognerådsformanden, gårdejer Jens Brandt Lassens gård i Elsted og det meste af tidligere sognerådsmænd, gartneriejer Kondrups jord i selve Lystrup. I 1960'erne sidste halvdel fortsatte han opkøbene i andre dele af Århus' omegn. Af og til gik det stærkt, som da Thorsen én dag købte en ejendom på 11 tønder land i Holme for 472.000 kr. – og næste solgte dag den videre til *Boligforeningen Ringgården* for 700.000 kr. Netop salget til de almennyttige boligforeninger tog fart omkring 1970. Han opkøbte 14 gårde i Hjortshøj på i alt ca. 300 hektar, der bl.a. blev videresolgt til *Åbyhøj Boligforening*, *Boligforeningen Solgården* og *Fagbo*. Her skulle opføres 2.500 boliger. I Trige solgte han på samme tid jord til *Boligforeningen Ringgården*, *Statstjenestemændenes Boligforening* og *Åbyhøj Boligforening*, der tilsammen ville opføre ca. 1.000 boliger. Mod syd handlede han store jordarealer i Holme og Beder med *Arbejdernes Andelsboligforening* og *Viby Andelsboligforening*. I starten af 1970'erne udstykkede han selv 170 parcelhusgrunde i Elleparken i Elsted, hvor han i øvrigt havde sikret sig jord nok til yderligere 350 parcelhuse, ligesom han sikrede sig en stor del af gården Godthåb – i 1973 forvandlede dette til parcelhuskvarteret Rugmarken. I Lystrup startede han også første etape af Elstedvænge. I august 1973 gik Thorsen i gang med udstykning af 750 parceller mellem Haselager og Kolt. Det blev til bebyggelsen Kolt Haveby, der stod færdig i 1977. I 1970'ernes sidste halvdel blev der lidt mere ro om Thorsens udstykninger, men han fortsatte, f.eks. med anden etape af Elstedvænge-udstyknngen i 1976-77. Samtidig blev han i stigende grad involveret i opkøb i Århus midtby af udlejningsejendomme både til bolig og erhverv.

I 1970'erne holdt Thorsen sig ikke kun til Århus-området – og han blandede gerne forretningerne. Til de store etagebyggerier under den såkaldte Sydjyllandssplan sikrede han sig eneret til levering af radiatorerne i de mange lejligheder. Ellers blev det også til store jordhandler på Sjælland, bl.a. i Taastrup og Glostrup, ligesom Thorsen ekspanderede syd for grænsen. I september 1971 havde han erhvervet skøde på byggejord i Kiel for ca. 10 mill. kr., hvor han regnede med at sælge boligbyggeri for i alt 460 mill. kr. I juni 1972 var han klar med et nyt selskab i Tyskland, *Thor-Bau GmbH*, der indgik store kontrakter om byggeri for op mod en halv milliard D-mark. I oktober 1973 erhvervede han i nærheden af Hamburg al jord i et sogn ved at opkøbe 11 gårde og i nærheden af Hannover ligeledes et sogn ved at købe 10 gårde. Hensigten var at eksportere hele byer. Sammen med et par andre danske firmaer stiftede han i marts 1977 *A/S Danelea Hausbau*, der påbegyndte opførelsen af en ny by syd for Braunschweig – de første 22 boliger stod færdig i november samme år. Resultaterne af Thorsens spekulationer i Tyskland er i øvrigt ikke opklarede.

G.A.L. Thorsen som
jordspekulant i 1973.
Fotograf ukendt.
Lokalhistorisk
Samling i Århus

I Danmark gav den nye andelsboliglov i 1981 mulighed for offentlig støtte til opførelse af andelsboliger, ligesom der efter realkreditordningen kunne ydes 35-årige kontantlån uden kurstab til finansiering af 80 % af byggesummen. Disse nyskabelser »har vækket den gamle cirkushest«, skrev *Aarhuus Stiftstidende* 23. august 1981, der beskrev Thorsens planer om et stort andelsboligprojekt i Trige. Thorsen havde lagt billet ind på samtlige ledige byggetilladelser, men alt forløb ikke efter planen. 27. juni 1982 afslørede *Aarhuus Stiftstidende* Thorsen i fusk med ejerlejligheder og andelsboliger i Emiliehøj i Skåde Bakker. Thorsen havde annonceret »de sidste« lejligheder i en ny boligblok »under opførelse« til salg. Det gik strygende – køberne underskrev slutsedler og indbetalte andelsindskud. Problemet var blot, at Thorsen hverken ejede jorden eller havde de fornødne byggetilladelser. Arealet tilhørte entreprenørfirmaet C.G. Jensen, der selv havde planer om etagebyggeri. Thorsen måtte derefter betale folk deres indskud tilbage.

De mange udstykninger voksede Thorsen over hovedet. Mange af projekterne blev ikke gjort færdige som aftalt. For eksempel kunne *Grundejerforeningen Elstedvænge* i Lystrup i juni 1982 holde et kedeligt jubilæum: Det var 10. gang, at grundejerne slæbte Thorsen i fogedretten. De havde betalt for en færdig udstykning, men vejene var aldrig blevet færdige. Thorsen havde indgået forlig i Vestre Landsret året før, hvorefter han skulle betale 470.000 kr. Han nøjedes dog med første afdrag på 100.000 kr. og lod resten fare. Grundejerne havde fået pant i Thorsens fabriksbygninger, men blandt panthaverne var også *Kreditforeningen Danmark* og skattevæsenet, så grundejerforeningens pant var ikke meget værd.

Thorsens konkurs er en affære, der som andre fallitter strækker sig over mange år, men som alligevel adskiller sig fra mængden, bl.a. som følge af en storstillet politirazzia i Thorsens villa i Risskov. Offentligheden fik flere tegn på alvorlige kriser i midten af 1970'erne. I oktober 1977 beskrev *Jyllandsposten* f.eks. en kommende tvangsauktion over ni af Thorsens ejendomme. *Jyllands Kreditforening* havde begæret ejendommene sat til salg, idet Thorsen skyldte 1,3 mill. i forfaldne renter og afdrag på kreditforeningslånene. Værdien af de ni ejendomme var efter de officielle vurderinger ca. 13,7 mill. kroner, men Thorsen mente selv, at handelsværdien var omkring 50 mill. kroner. Tvangsauktionen, der omfattede fabrikskomplekset i Lystrup på 7.000 kvadratmeter samt en række salgshaller på Grenåvej i Egå, blev kompliceret af, at skattevæsenet og andre også havde pant i nogle af ejendommene. Thorsen udtalte, at han vel nok skyldte »en 20-25 mill.kr.«, der skulle betales hurtigt, og derfor havde han i den forløbne tid realiseret store værdier, men likviditeten var fortsat et stort problem, bl.a. fordi Århus Kommune skyldte ham 28 mill. kr. »Jeg har ingen penge, men masser af værdier«, sagde Thorsen.

I begyndelsen af 1979 koketterede Thorsen i pressen med at han havde tabt 80 mill. kroner. Inden for fire år havde han måtte betale de mange millioner, især ved at skille sig af med aktiver på tidspunkter, der ikke var helt gunstige for et salg. Stagnationen i byggeriet i 1970'ernes sidste halvdel var kommet bag på Thorsen, der med sædvanlig optimisme utvivlsomt havde opkøbt alt for store arealer. Tabets størrelse er ukendt, men meget var formentlig indfrielse af lån i pengeinstitutter og kreditforeninger, bl.a. *Sparekassen SDS* og *Jyllands Kreditforening*, og derfor ikke direkte tab. Thorsens bemærkninger var typiske. »Jeg har tjent mange penge. Man kan sagtens skyde skylden på en masse mennesker, men det gør jeg ikke. Jeg synes, at det er et dejligt samfund vi lever i.«²¹

Det blev ikke ved tvangsauktioner. I december 1982 blev Thorsen erklæret personlig konkurs i Skifteretten i Århus. »Jeg fik sgu skældud, da jeg kom hjem

efter mødet i skifteretten«, fortalte Thorsen kort efter til ugeavisen *Århus Onsdag*. Både hustruen og sønnen var fortørnede. De mente, efter Thorsens eget udsagn, at han var blevet sindssyg. Sandheden var en anden: Værdierne var overført til hustruen og sønnen. I offentligheden angav Thorsen forskellige grunde til konkursen. Glemsomhed med at kradsse penge ind, skyldnere, der ikke betalte af på pantebrevsgæld, osv. Thorsen syntes dog lettet over situationen. Han så konkursen i sammenhæng med samfundsøkonomien i almindelighed. Og den så jo bestemt ikke god ud i 1982. Fattigfirserne var i fuld gang. Aviserne var hver dag fyldt med annoncering af tvangsauktioner, og et par gange om ugen tabte Thorsen penge på såkaldt uerholdeligt pant. Thorsen tog det med oprejst pande – til Jyllandsposten udtalte han 15. december 1982:

Det er ved at være sådan, at alle store forretningsfolk i Danmark går konkurs. Jeg har selv været en af de store, og nu trækkes jeg altså med. Det betragter jeg hverken med skam eller skændsel. Når forretningen Danmark ikke kan få det til at løbe rundt og kun kan klare sig ved ustandselig at optage lån, så ser jeg ikke noget forkert i, at en af dens borgere kommer i samme situation. Jeg vil blot ikke blive ved at optage lån. Jeg tager konkursen i stedet for. Uden at skamme mig. Tværtimod er jeg et meget tilfreds menneske. Faktisk har jeg aldrig været så tilfreds som lige nu. Jeg er 67 år, og nu skal jeg til at have folkepension.

Ved konkursen overtog *Kreditforeningen Danmark* fabrikkerne, mens maskinerne i forvejen var overført til sønnen, der havde planer om at købe bygningerne tilbage. Gamle Thorsen skyldte skattevæsenet 1,4 mill. kr. og andre kreditorer ca. 1 mill. Nu skulle han officielt leve af 1.300 kr. om måneden i folkepension. Inden han kunne få folkepension skulle han dog lige have rettet et par ting, bl.a. var hans indkomst sat til 1,4 mill. kroner årligt, og når det blev korrigeret, så kunne han komme på højeste folkepension. Penge, som han ikke havde brug for.

Det hele fortsatte nemlig efter stort set samme mønster. Efter konkursen havde Gudrun Thorsen oprettet to selskaber med navnene *Emiliehøj Totalbyg ApS* og *Midtjyllands Bygge- og Anlægsvirksomhed ApS*. De voksede til to giganter på det danske boligmarked og toppede i 1988 med en omsætning på knap en milliard. Under formel ledelse af hustruen fortsatte Thorsen jordopkøb og byggerier. I 1986 byggede de to selskaber eksempelvis 80 lejligheder på Skejbygårdsvej og 60 lejligheder ved *Brobjergparken* i Egå. Dertil kom byggeri i Hovedgård,

Langå og Ryomgård, ligesom parcelhusudstykningserne fortsatte – samme år med 400 grunde på resten af Godthåbs tidligere jorder i Lystrup og 300 grunde i Skødstrup på arealer købt af byens købmand.

Omsætningen i Gudrun Thorsens anpartsselskaber nåede i 1986 op på omkring 700 mill. kr., og året efter blev der budgetteret med en omsætning på 1,4 milliard kr. Ugeavisen *Århus Onsdag* fortsætter 26. marts 1986 med Thorsens kommentarer:

Selskaberne handler med alt fra kartofler til flyvemaskiner. Dog mest med fast ejendom, siger Thorsen. – Men jeg er ikke ansat. Jeg hjælper bare lidt, når Gudrun ellers vil have det. Forstår du det?

Helt rigtigt var det ikke. I marts 1984 blev villaen på Mageltornvej i Risskov ransaget af politiet. Thorsen gav sædvanen tro senere en dramatisk beskrivelse af ransagningen, der også omfattede advokatkontorer, bankbokse og sommerhuse. Den storstilede politirazzia blev forsidestof i landets aviser, men førte aldrig til domfældelse. *Aarhuus Stiftstidendes* ugeavis, *Århus Onsdag*, gav i adskillige artikler Thorsen mund og mæle i sagen, som han betragtede med voksende mistro i takt med at anklagemyndighedens undersøgelser trak ud. Det skyldtes imidlertid, at der i selskaberne var et meget stort regnskabsrod. Mens sagen kørte – statsadvokaten skred senere ind – gik udviklingen i Gudrun Thorsens selskaber den gale vej. Ifølge Thorsen tabte Gudruns selskaber i 1989 omkring 80 mill.kr. Rutschebaneturen gik efterhånden ikke både op og ned, men efterhånden kun ned. I forvejen var der gennem mange år kommet utallige ridser i Thorsens image som den fødte handelsmand, men efterhånden fremstod han direkte som usolid og uhæderlig. I denne retning trak bl.a. en afsløring i *Det fri Aktuelt* af endnu en fup-skandale. Nye boliger i Hovedgård, Langå og Ryomgård for i alt 27 mill. kr. blev søgt solgt under navnet »*Tjenestemændenes Andelsboligforening*«. Foretagendet havde aldrig set skyggen af en tjenestemand, men gamle damer og andre strømmede til som købere i den såkaldte andelsboligforening med det solide navn. »Det er så frækt, at det næsten er genialt«, udtalte Århus-advokaten Torben Winnerskjold, der sammen med kollegaen Hans Kjellund havde påtaget sig at repræsentere beboerne i den sag, der opstod med at få færdiggjort boligerne, afsluttet regnskaber, udbedret fejl og mangler m.v. En tidligere direktør i et af Gudrun Thorsens selskaber, Ivan Børresen, der selv sagsøgte Thorsen-familien, fortalte til *Det fri Aktuelt* 9. januar 1988 om dengang Thorsen fik idéen:

Han kom ned på kontoret i kælderen og præsenterede idéen om tjenestemændene. Især skulle vi prøve at få aftaler med de mindre kommuner, hvor man ikke havde nogen erfaring med andelsboligbyggeri. Thorsen mente, at alene navnet, *Tjenestemændenes Andelsboligforening*, ville åbne dørene, og det gjorde det.

I de tre mindre kommuner hoppede byrådene på historien. Da ejerforholdene - og de utætte tage, revnede gavle, gyngende gulve, 2. sorteringsvinduerne og lignende - kom frem i offentlighedens søgelys, stod borgmestre og andre myndigheds personer fra de pågældende kommuner frem og advarede andre mod den såkaldte boligforening. Thorsens nevø, der var forretningsfører i *Midtjyllands Bygge- og Anlægsvirksomhed*, udtalte til *Det fri Aktuelt* et par dage senere, at man lige så godt kunne have kaldt det »Søfyrbødernes Andelsboligforening«. Samtidig udtalte den ellers fåmælte Gudrun Thorsen, at hun havde meget værdifuld jord, mange projekter, der blev talt om, men at hun ikke vidste, om de var realisable.

Hvor meget jord Thorsen gennem årene har ejet og hvor mange byggerier han har gennemført, er det stort set umuligt at komme på sporet af. Han købte og solgte konstant. Nogle vurderinger:

Han ejer næsten en tredjedel af Århus' omegn (*Politiken* 6/3 1976).

Han menes, at være den privatperson herhjemme, der har udstykket flest byggegrunde (*Jyllands Posten* 15/12 1982)

Den største bygherre i Århus (*Fyens Tidende* 7/3 1986)

Han blev i løbet af tresserne en af landets største jordbesiddere og stod for opførelsen af mere end 50.000 boliger (*Jyllands Posten* 18/2 1992)

På et tidspunkt ejede han 63 gårde og 8.800 hektarer byggejord (*Berlingske Tidende* 10/1 2004)

I kraft af jordspekulationerne spillede Thorsen selvsagt en stor rolle i århusiansk politik. I oktober 1973 blev det vurderet, at Thorsen ejede mellem 2.000 og 3.000 tdr. land i Århus Kommune, og i en direkte tv-debat mellem Thorsen og Århus' borgmester Orla Hyllested fik seerne et indtryk af Thorsen som »den store stygge ulv« i århusiansk jord- og boligpolitik. Thorsen benægtede, og han fik i lokalpressen opbakning fra den konservative rådmand Oluf P. Chri-

stensen. Rådmanden afviste, at kommunen selv burde opkøbe mere jord til byudvikling, og tog afstand fra byrådskollegers udtalelser om, at »kommunen altid kom haltende efter manden i træskoene og Cadillac'en«. I lokalavisen *Nordkureren* udtalte Oluf P. Christensen 17. oktober 1973:

Kommunen er kommet før Thorsen med visse store jordkøb, og han har selv med et bredt smil i den slags situationer sagt til mig:
»Dét stykke jord har du hugget fra mig«.

Thorsens opkøb af ejendomme på Århus-egnen prægede således den politiske dagsorden i Århus byråd. *Jyllandsposten* skrev 6. marts 1986, at »det lokale byråd i flere år pænt måtte stå med hatten i hånden og bede om lov, når byen skulle vokse i den ene eller anden retning«.

Sådan blev det ikke ved. Thorsens helbred skrantede mere og mere, og en uge inden han i februar 1992 kunne have fejret guldbryllup med Gudrun, stillede han i en alder af 75 år træskoene. For sidste gang.

1 Der er ikke tidligere forsøgt givet en dybtgående skildring af Thorsens erhvervsmæssige meritter. G.A.L. Thorsen er omtalt i *Dansk Biografisk Leksikon* (1983) og i *Århus – Byens Borgere* (2000) af hhv. Erik Korr Johansen og Rolf Engel. Thorsen blev optaget i *Kraks Blå Bog* i 1970, men han er ikke medtaget i *Den store Danske Encyklopædi*. Da der ikke er alleveret arkivalier til *Erhvervsarkivet* eller andre arkivinstitutioner må der i vid udstrækning til dette første forsøg på et portræt trækkes på avisudklip, herunder de mange interviews, som Thorsen selv har givet i dagspressen. I *Erhvervsarkivets* udklipssamling om danske erhvervsfolk, i *Lokalhistorisk Samling for Århus*, i *Lystrup-Elsted-Elevs lokalhistoriske Samling* samt i *Århus Stiftstidendes* artikelarkiv findes der samlet en stor mængde udklip, hvorpå udarbejdelsen af denne artikel fortrinsvis bygger. En særlig stor tak rettes hermed til arkivar Erik S. Christensen ved *Lokalhistorisk Arkiv på Bangsbo* for fremfindning af materiale vedrørende Thorsens aktiviteter i Frederikshavn under besættelsen. Henrik Lundtofte, *Historisk Samling fra Besættelsestiden*, Esbjerg, takkes ligeledes for meddelelser fra illegale blade.

2 *Frederikshavns Avis* 22/6 1945, 2/3 1946 og 28.-29/11 1947, jf. samtidige referater i *Vendsyssel Tidende* og *Ny Tid* (Frederikshavn).

3 Historien om de 43 kuttere, se f.eks. nekrologen i *Berlingske Tidende* 18/2 1992. - Historien om Thorsens hjælp til flygtninge, se f.eks. artiklen i *Dansk Biografisk Leksikon*. - Thorsens afvisning af historien, se *Hjemmet* 27/8 1979.

4 Lars T. Nielsen. 1987. "Virksomhederne på havnen", i Bent Bang Larsen (red.) *Omkring en havn*, Sæby: Sæby Museum, s.71 ff.

5 *Jyllandsposten* 15/12 1986.

6 Thorkild Bjørnvig. 1983. *Solens have og skolegården. Erindringer 1918-33*, Kbh.: Gyldendal, s.25 ff. og s.147 ff. - Tinglysningsprotokollen i *Landsarkivet for Nørrejylland* (til 1927) og på *Tinglysningskontoret* i Århus (1927 ff.).

- 7 Rasmus Rasmussen var formentlig ejeren af varehuset *Atlas* på Lille Torv i Århus, jf. nekrolog i *Aarhus Stiftstidende* 22/9 1956.
- 8 Thorsens egen oplysning i *Fyens Stiftstidende* 21/2 1982.
- 9 Om *Jysk Teknologisk Institut*, se Jørgen Fink. 1995. *Århus – Byens historie*, Århus: Århus Byhistoriske Udvalg, bd.4, s.253. Nogenlunde samtidige interviews og artikler om Thorsens start i Århus findes bl.a. i *Politiken* 2/8 1953 og *Demokraten* 25/1 1955.
- 10 Nekrolog over Harald Wermouth Jensen i *Aarhus Stiftstidende* 24/4 1980.
- 11 Tinglysingsprotokollen. Gudrun Thorsen forblev ejer af boligen indtil 30. juni 2000, hvor den blev overtaget af sønnens gode ven, restauratøren René Knudsen - og igen 23. juni 2004 overdraget til dennes holdingsselskab, *RK Holding ApS*.
- 12 Peter Sørensen. 2003. *Palsgaard. Gods og Industri*. Århus: Systime. s.241.
- 13 *Demokraten* 25/1 1955.
- 14 Erling Jensens forklaring i senere retssag mellem *Pyrolux* og *Gastrolux*, Sø- og Handelsrettens dom 3/10 1997, jf. Højesteretsdom 1/11 2000.
- 15 *Ekstrabladet*, udateret udklip fra 1986.
- 16 *Lystrup-Elsted-Elev Fællesråd* (udg.): *Hos os i Lystrup-Elsted-Elev*, Egå (tr.): Fællesrådet for Lystrup-Elsted-Elev, 2.udg. 2004, s.19. Se også *Aarhus Stiftstidende* 23/11 1954.
- 17 *Rigsarkivet*: Handelsministeriet, journalsager 1965, nr. 89-68-65.
- 18 Lars Solberg: "Den ethjulede konge", website: <www.byggeri.dk> 21.marts 2002.
- 19 Meddelt af *Dansk Opfinderforenings* nuværende landsformand, Hans H. Haraldsted.
- 20 Forklaringen er f.eks. gengivet i nekrologen i *Jyllandsposten* 18/2 1992.
- 21 *Aarhus Stiftstidende* 11/1 1979.

Hvad der gemte sig på hylden i drengeskammeret

Af Michael F. Wagner

Erotiken i teknikken

Sex is emotion in motion”

Mae West

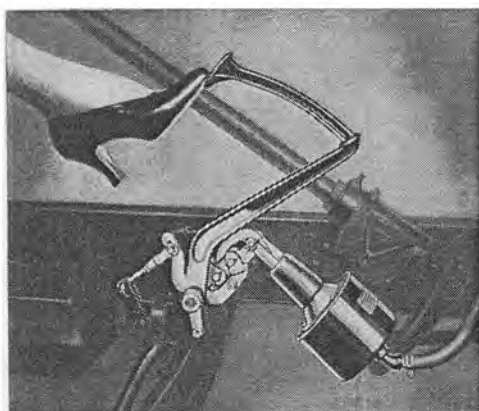
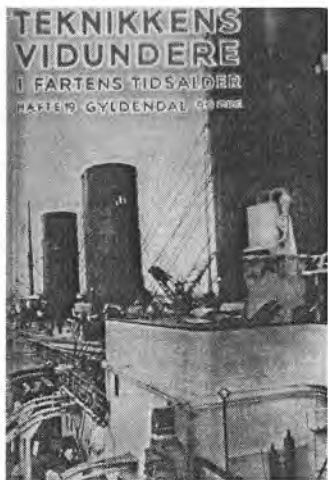
Mennesket har til alle tider forbundet erotik med en vis teknik og sporene af denne aktivitet rækker langt tilbage i fortiden, som denne engelske helleristning fra keltisk forhistorisk tid i et ganske klart og utvetydigt sprog illustrerer.¹ Hele vejen op igennem historien finder man denne kunstneriske sammenkobling af teknik og erotik, hvor konkrete magtsymboler

og seksuelle hentydninger forenes i et potent billedsprog. Det er altså langt fra en ny foreteelse, men i kraft af den enorme teknologiske udvikling og udbredelse af teknik, som har fundet sted siden begyndelsen af 1800-tallet, må dette fænomen logisk nok blive alt mere fremtrædende og dominerende i offentligheden. Her tænker jeg ikke så meget på erotiseringen af det offentlige rum, som der hyles så meget op om i disse år. Ej heller så meget på antallet af skyskrabere, fyrtårne, fabrikksskorstene og

lignende himmelstræbende artefakter, som udviser en kraftigt faldende tendens i disse år. Givetvis er skorstene fallossymboler, men de fungerer altså mest optimalt i oprejst tilstand, alle andre stillinger virker urimelige i den forbindelse. Måske er det en radikal feministisk parole, når *Teknisk Forvaltning i Aalborg Kommune* har som motto: "Fæld en skorsten"; men lad dem dog ligge i fred, thi de fleste er faldet, nu hvor det gamle industrisamfund er under hastig afvikling.

Industrialismen med dens potente erotiske symboler kan vi åbenbart ikke fortrænge hurtigt nok i disse år, skønt billedpornografien immervæk har fastholdt sit serielle præg af noget decideret samlebandsagtigt og masseproduceret også i en postmoderne tidsalder. Den engelske kultfilmproducer, John Waters, har i et tankevækkende samarbejde med kuratoren, Bruce Hainley, om en anderledes kunstbog, fornyligt fremsat den provokerende tese, at al samtidskunst er sex, "it's all about sex"; som det bliver slået fast fra starten.² Hvis man

Et led Træk af den kvindelige Glasfæns hule Fod er tilstrækkeligt til at sætte Færdighedsrens Hækketkøster i Virksomhed. Vacuumsystemet er det moderne Møllested, som udleder Fodens Brændesedre med vufundelig tilsmelt Styrke og Hastighed.

hæver blikket lidt op fra vores egen samtid, så er det gode spørgsmål om denne tese kan gøres gældende tidligere i moderniteten og måske endda overalt i historien, hvad vores hulemand med køllen jo klart antyder muligheden af. Tesen skal da udbygges med følgende ledsætning: Teknik er kunst, og kunst er sex. Da ordet teknik på græsk er *techné* som betyder kunst, er første del af påstanden sprogligt konsistent, men er sammenhængen til den næste slutning også logisk konsistent, så mangler vi alligevel endnu at dokumentere påstanden med empiriske belæg.

Hvor kan man nu gå hen at søge oplysning om denne historisk betingede relation mel-

lem teknikken og erotikken, der kan spores langt tilbage i forhistorisk tid, hvis man ikke er tilhænger af mekanisk sex-legetøj med variabel hastighed, og derfor heller ikke vil tage til dildo-party for at opsøge sine kilder, mens internet-tets pornosider er for oplagte at gå til? Et godt bud kunne måske være at kigge nøjere på den populærvidenskabelige ungdomslitteratur, som i industrisamfundets storhedstid blev fremstillet for at gøre ungdommen - og det vil sige drengebørn - fortrolig med den tekniske udviklings nyeste vidundere ved at potensere og erotisere teknikken. En oplagt kilde til en sådan undersøgelse af forholdene i den danske offentlighed, har man mulighed for at studere i det omfangsrige tobindsværk *Teknikkens Vidundere i Fartens Tidsalder*, som

blev redigeret og for størstedelens vedkommende også forfattet af den norske professor i matematik ved *Oslos Universitet*, Edgar B. Sciendrop. Han indtog fra 1930 en fremherskende position i den danske polytekniske offentlighed, især som populær formidler af den moderne tekniks mirakler. Hans hovedværk var ubestrideligt *Teknikkens Vidundere*, som udkom i to vidt forskellige rigt illustrerede udgaver med næsten tyve års mellemrum, første gang var i 1935-36, anden gang i 1952-53.

Begge udgaver er bygget op efter samme princip og disponeret efter en række tekniske temaer, som gentages og begge gange udkom værket som en serie af hæfter, der til slut kunne indbindes i de to omfattende bind. Man finder også i begge udgaverne den samme udprægede tendens til at omhandle teknikken med erotiske hentydninger i et seksuelt symbolsprog, en særlig 'maskinretorik' kommer her klart til udtryk.³

Den store forskel på de to udgaver ligger i selve teknikens hastige udvikling som afspejler sig i vidt forskellige fartmaskiner fra de to årtier. Således er der af gode grunde lagt meget større vægt på automobiler og flyvemaskiner i andenudgaven af værket. Der var en verdenskrig i mellem og det voldsomme tekniske fremskridt båret af rustningsindustrien sætter sit afgørende forskellige

præg på de to værker. En anden markant forskel er det billedmateriale, som Scieldrop havde til rådighed i næste omgang var mere omfangsrigt og af langt højere kvalitet. Det må tilskrives den hærske af arbejdsløse krigsfotografer, som så sig nødsaget til at opdyrke nye stofområder, da krigen var et overstået kapitel. Mange af disse fotografer demonstrerer med deres besynderlige billedvinkler et intimt og helt klart pornografisk blik på teknikken.

Det pornografiske blik

Det pornografiske blik afslører sig tydeligst, når fotografen i sin kunstneriske ambition rækker ud efter sit objekt fra extreme, usandsynlige eller detaljemættede vinkler. De oceangående atlantlinere som deltog i rederiernes kapløb om 'det blå bånd', bliver konsekvent fotograferet og gengivet hos Scieldrop i et perspektiv, der får skibets stævn til at minde ganske tydeligt om kvindens kønsåbning. Slet ikke nogen særligt pædagogisk anskueliggørelse af teknikken, men ganske tankevækkende alligevel og tilsyneladende et yndlingsmotiv hos fotografer at dømme efter det store antal gange dette bestemte motiv optræder i begge udgaver af *Fartens Vidundere*.

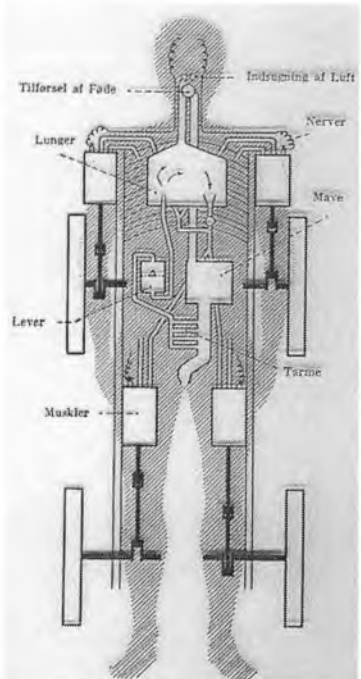

Fragmenter af teknikken fremvist helt udenfor sin kontekst signalerer det pornografiske blik, hvor udvalgte kropsdele skal repræsentere enheden af erotikken i teknikken. Som det sker i denne allusion til tangatrusse og netstrømper, der for en nøgten betragter viser: "Et af de nyeste tekniske Vidundere. Den elegante 'Bayonne-Bro' over Kill van Kull mellem Port Richmond, New York, og Bayonne, New Jersey." Motivet er i sig selv tankevækkende, men nok så bemærkelsesværdigt er det også, at samme motiv vises i 2. udgaven med et nyt foto, der går endnu tættere på i såvel billede som i den ledsagende

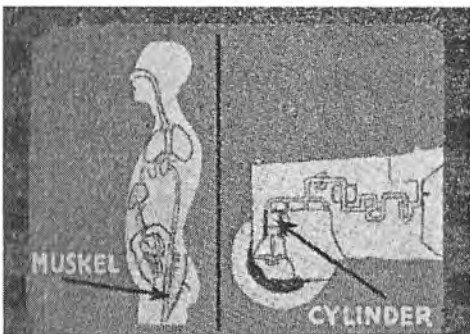
tekst: "Efter sin karakteristiske form, som man tydeligt ser i baggrunden som en række liggende K'er kaldes denne vindafstivning for et K-gitter".

Når billedteksten også spiller sammen med illustrationen og tilsammen konnoterer bestemte sider af det erotiske spil mellem de to køn, er sagen temmelig klar. Så er der noget videre på spil. En freudiansk affære som klart overskrider opgaven at formidle de tekniske artefakters rette udseende til ungdommen så klart og sagligt som muligt, især virker det påfaldende, når redaktøren igen og igen udvælger sig disse tvetydige illustrationer, når han skal illustrere sin sag.

Før vi vender os mod den 'jungianske' analyse af Schieldrops seksuelle symbolsprog, kan der være grund til at dvæle lidt ved allegorien menneske-maskine som her er grundformen i den videre billedfortælling.⁴ Denne bliver i de to værker demonstreret med en betydelig konsekvens, der rækker fra sigende kapiteloverskrifter så som "Bilens Anatomi" eller "Kæmpen på skinner" til rene og utvetydige ikonografiske gestaltninger som nedenfor, hvor den udpegede muskel bliver analog til stemplet i cylinderen på en bilmotor. Mens hele mandekroppen er analog til automobilen, symboliserer lokomotivet ikke alene fremskridtet, men også urkraften i det mandlige køn. Fremskridtets pil som overvinder modstanden fra tid og rum med sine voldsomme kræfter og det potente køn langt fremme.

Dette er en af de Plauer, den franske Dr. Chiavois benytter, naar han skal undervise Børn i den menneskelige Anatomi ved Hjælp af Bilens. Læseren vil formodentlig gøre omvendt og søge at forstaa Bilens Anatomi ud fra Kendskabet til sit eget Legeme. Her kan man jo forsøge at gætte, hvad de tilsvarende Organer hedder i Bilen og Motoren.

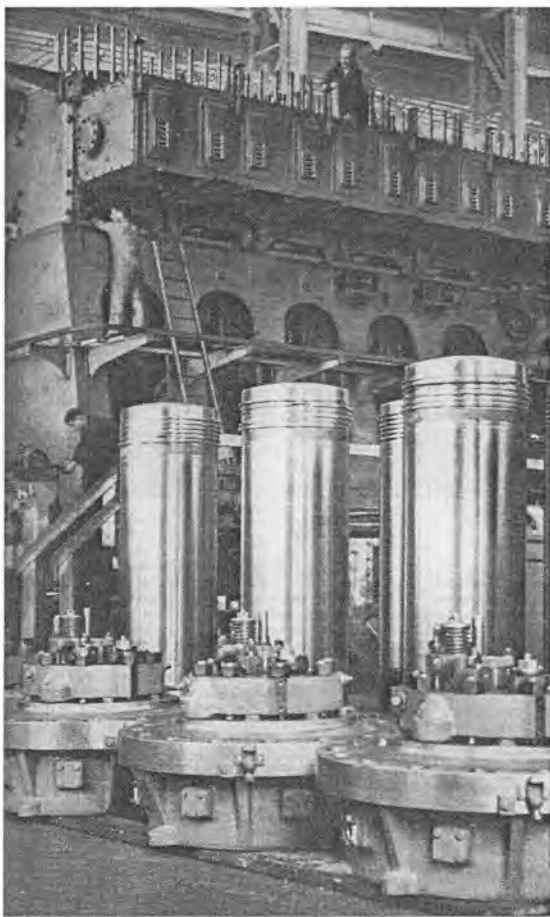

På samme vis er kvindekroppen analog til fartøjet, hvad enten skibet er beregnet hav- eller luftsejllads. Som en tydeliggørelse af kønssymbolikken anvendes ofte menneskelige modeller til at drapere teknikken, enten for at identificere kønnet med teknikken, eller for at antyde det komplicerede erotiske spil mellem de to køn, her manifesteret som samkvemmet mellem menneske og maskine.

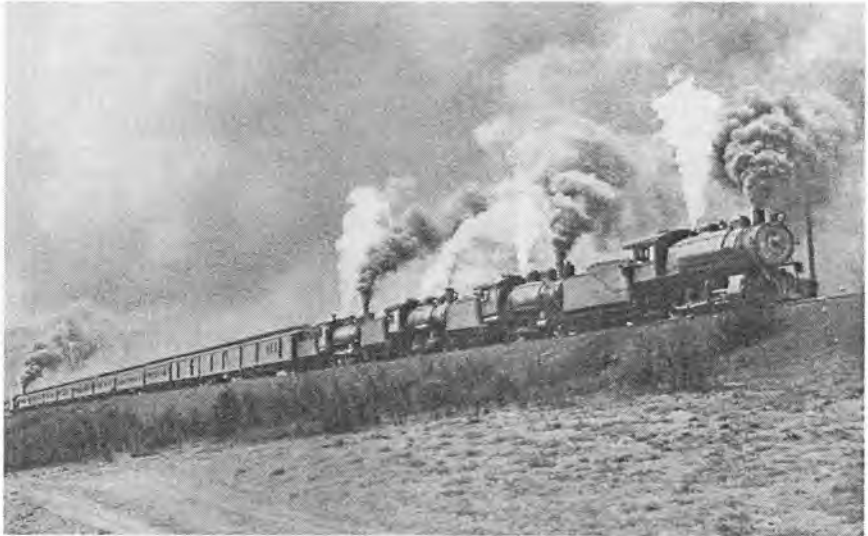
Den erotiske forening i kønsakten beskrives tydeligt gennem interagerende tekniske artefakter der symboliserer de to køn - eller endog det samme køn i visse mere bizarre tilfælde. Adskillige af de tekniske artefakter repræsenteres

i et 'kinky' billedsprog med klare allusioner til de mere specielle og mørke sider af erotikken.

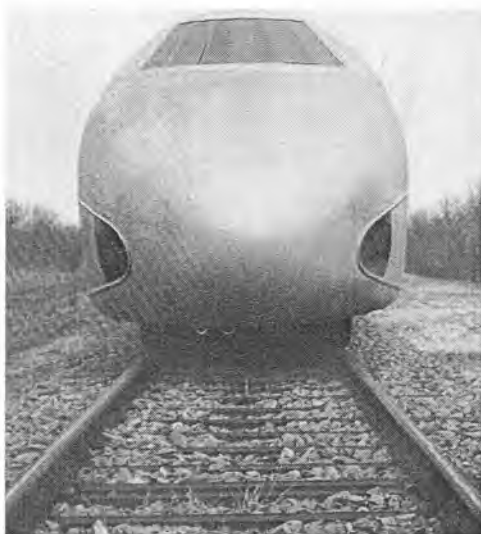
I virkeligheden overlades der temmelig meget til fantasien i de to gennemillustrerede udgaver af 'Fartens Vidundere i Teknikkens Tidsalder', på den måde viser værket også hen til reklameindustriens mere eller mindre subtile spillen løs på erotikkens over- og underbevidste sider. Og ganske som i reklamerne verden er det også her en ren trossag om manipulationerne virker efter hensigten. Men lad os vandre lidt rundt i de fire tunge bind og se hvad der byder sig til af tekniske vidundere med en klar forbindelse til erotikken, når man går til sagen med et åbent og barnligt sind.

Phallos, fuld damp på kedlerne
her kommer fremskridtets pil

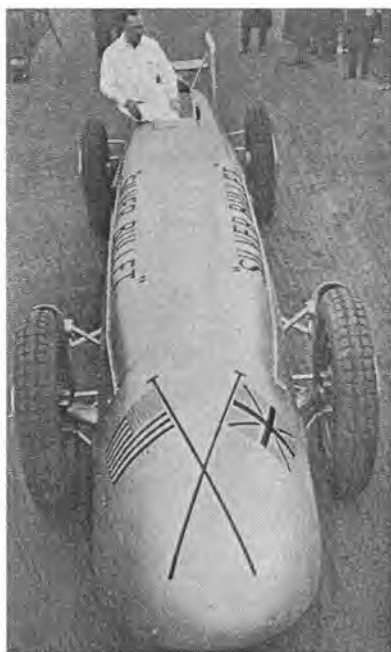
Billederne taler for sig selv i et ganske tydeligt symbolsprog, når det gælder at vise den mandlige side af Teknikkens Vidundere frem for beskueren. Tag for eksempel denne 'Skinnezeppeliner' set forfra."Set fra denne Side er Vognen, der drives af en Propel i Bagenden og er formet efter Strømlinjeprincippet, mere ejendommeligt end Smuk"; hedder det i billedteksten. Men det er da også vinklen der er mest sigende, fotograferet forfra får man virkelig et godt indtryk af hvad sagen den drejer sig om.

Ustyrilige kræfter 1 & 2

De ustyrilige kræfter som ligger bundet i mekanikken er et motiv som også går igen i begge udgaver af *Teknikkens Vidundere*. Hvad lastbilerne bedriver ved sådan at sætte sig på halen er ikke godt at vide, som automobil fungerer det næppe særlig godt at befinde sig i denne rejste position, måske der ligger helt andre tanker bag så indgående at dyrke dette motiv.

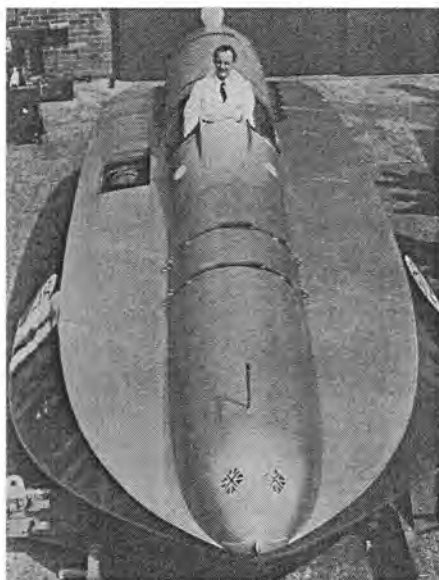

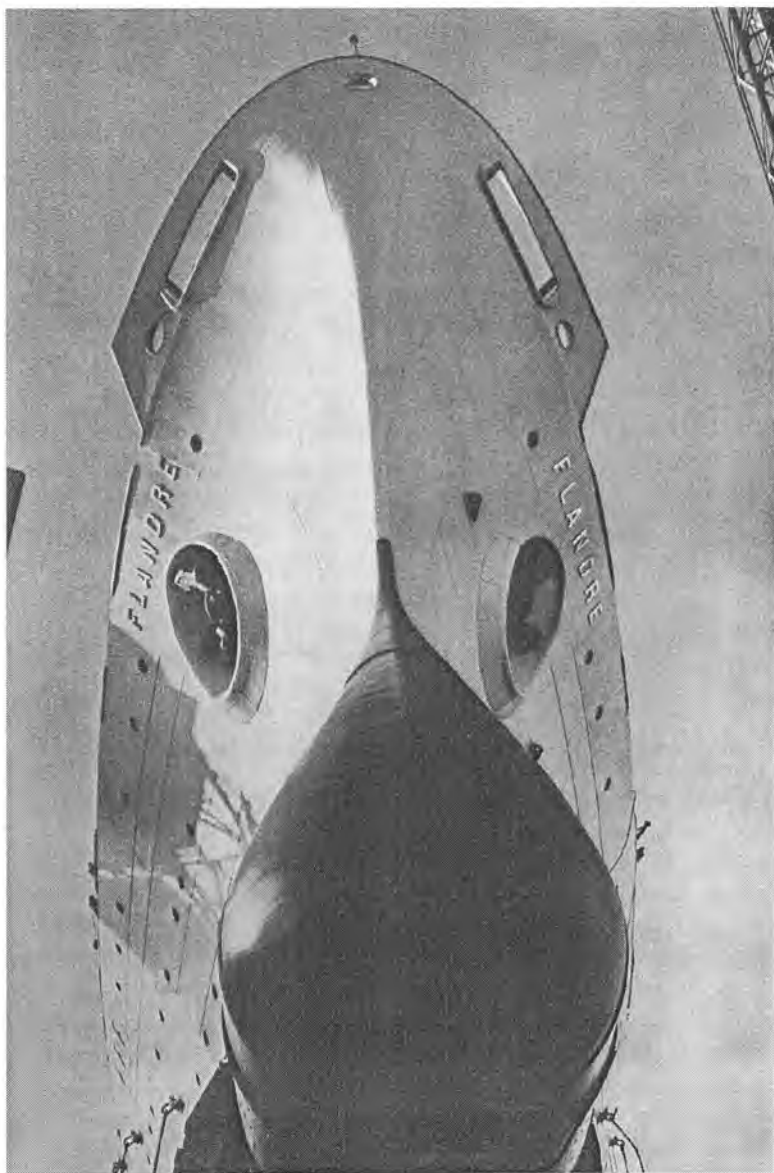
Man sidder vel nok godt på sådan en sølvkugle og med den går det rigtig stærkt, må man formode. I hvert fald har bilen hele 4.000 hestekræfter og det alene repræsenterer i følge billedteksten et stort teknisk problem for konstruktøren: "I hvert fald var det ikke muligt at faa anbragt Kølere paa en for Formen hensigtsmæssig Maade, og Konstruktørerne maatte derfor gribe til den fortvivlede Udvej at fylde Kølesystemet med Is lige før Starten". Så det var da heldigt at dette 'kuriosum af en bil' kun skulle køre meget hurtigt og ikke særligt langt, som det også bemærkes. Alligevel virker det også her som om fotografen og siden hen også redaktøren har haft noget andet i tankerne da dette og nedenstående motiv blev valgt til førsteudgaven. Racerbiler er der nemlig rigtig mange

illustrationer af i de to udgaver, men ikke ret mange der er lige så frække.

Det samme gælder for racerbådene som også får en intensiv dækning i begge udgaver. Her faldt jeg over et motiv i andenudgaven som minder stærkt om det forrige motiv, samme fotografiske vinkel på tingene, samme hvide kittel og fjogede grin på manden der har styr på tingene.

Skuden - symbolet på det kvindelige køn

Det maritime er fremherskende i metaforikken, når det gælder at præsentere det kvindelige køn. Den moderne bulbstævn som den oceangående atlantliner 'Flandern' var udstyret med, fik uhøvisk redaktøren til at betegne skuden: "Damen med Klumpnæsen"; ifølge billedteksten en helligbrøde som afstedkom følgende krukkede kommentar: "Spørger man sømanden om, hvorfor han siger 'hun' til skuden, så får man det svar, man kan vente af denne verdens mest galante mand: Fordi hun er så smuk. Du har ret, siger vi. Se blot på næste helside. Kan man tænke sig et smukkere syn? Men ironien preller af på sømanden. Det er ikke noget vi søfolk har gjort. Det er disse teknikere, der plasker i modeltanke og den slags, det er disse 'modstandsfolk', der har været ufine nok til at sætte denne hæslige næse på hende for at spare nogle usle hestekræfter. Å nej, mister, en sømand gør ikke sådan noget ved et skib. For han er forelsket i hende."

Også luftskibet i lighed med flyvemaskinen repræsenterer tilfulde det kvindelige køn. Det findes der adskillige rigtig gode eksempler på i de to udgaver af *Fartens Vidundere*. Her er det et luftskib af 'den halvstive type' en såkaldt 'blimp' der lander dækket af et hangarskib.

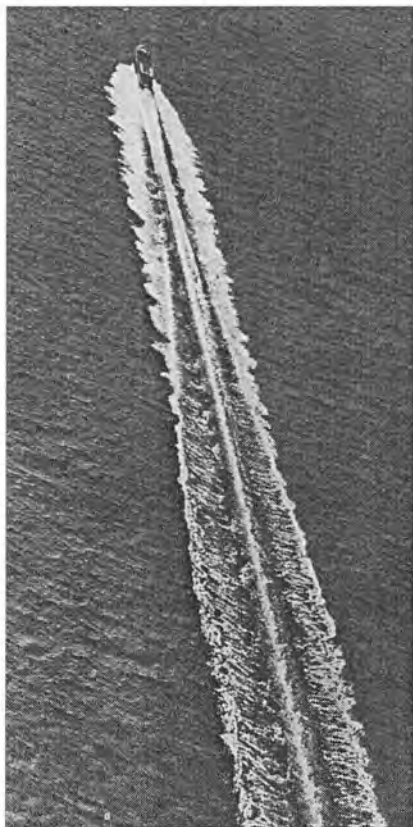

Det atombevæbnede interkontinentale missil var nyeste skridt på fremskridtets bane og optrådte først i det allersidste hefte i andenudgaven. Men de allusioner vinklen på denne nye fartmaskine skulle give, synes der ikke at være megen diskussion om: "På højre side står raketten færdig. Den mister noget af sin slanke ynde i det perspektiv, hvori vi ser den fra toppen af bygningsstilladset."

De vaginale konnotationer vokser frem ved afbildningen af raketten i dens silo, og bliver alt tydeligere på billedet af denne ubåd i fuld færd med at dykke ud.

Også den ikonografiske gestaltning af farten i sig selv, bærer på disse slet skjulte hentydninger til det kvindelige kønsorgan. Oh, hvilke vidundere, disse fantastiske fartmaskiner er.

Foreningen af det mandlige og det kvindelige køn

Nu lader vi tingene tale for sig selv og billederne må vise det de viser, nemlig hvordan den symbolbaserede teknik begynder at interagere på nye og overskridende måder set gennem fotografens objektiv. Her hvor kønsakten bliver udstillet ved et klik på udløseren i det helt rette sekund ofte efter længere tids udspekuleret afventen. Det handler først og fremmest om timing, fokus og topkoncentration, for når man går i lag med disse 'Fartens Vidundere' kan det intime møde mellem de to symbolske køn være overstået på et sekund eller mindre. Man skal altså kende sin besøgstid, hvis man vil gribe teknikken på fersk gerning.

Her ser vi så De danske Statsbaners to store stoltheder Det 'Røde Lyn' på vej ind i motorfærgen 'Fyn' taget fra førstedgaven. Motivet går igen i anden-udgaven men nu er sammenføjjningen af den mandlige og kvindelige teknik iscenesat og illustreret med nye og helt moderne transportmidler. I stedet for toget og færgen er det flyet og bilen, der må holde for i oplysningens tjeneste.

Dertil kommer lidt let morgentrafik i Californien - en sigende detalje fra automobilismens hærgen - her udstyret med hofteholder til lejligheden. Det sidste motiv fra en tandhjulbane i Svejts, hvor toget gør klar til at trænge ind i grotten, kræver vel egentlig ikke yderligere kommentar.

Maskinmennesket

For mange historikere du'r det der med billeder og billedanalyse ikke rigtigt, der skal en håndgribelig tekst til for at kildekritikeren for alvor kan tage fat om nælden. Derfor bringer vi til afslutning nogle billeder, hvor det er den ledsagende tekst som er bærer af budskabet.

Den smarte, unge dame af i dag klarer alt. Hun skræmmes ikke af alt det mærkelige og mystiske på instrumentbrættet, af rat og pedaler. Hun behersker legende let det hele. Med et øje på hver finger og måske et par på tæerne også ordner hun hele mekanikken inde i bilen samtidig med, at hendes så højt besungne øjne vågent og kvikt følger trafikken.

Det svækker dog langtfra vores tese, da også den populærtekniske diskurs i dette tilfælde rummer en lang række passager, hvor det erotiske spil mellem menneske og maskine sættes i scene og holdes gående som dominans- og herredømmerelationer med seksuelle over- og undertoner.

Vi kendte godt nok mennesket i rolen som „maskinens herre“ for bilen holdt sit indtog i verden. Det var store mændfolk i overalls og med næverne fulde af olie. I vores dage klædes det meste af en lille elegant dame. I sin smagfulde påklædning sidder hun ubesværet i sin lige så smagfulde „Simca 9“. Hendes slanke behandskede hånd hviler let på rattet, herredømmets symbol. Et nænsomt tryk af hendes lille fod på pedalen — og hendes vilje er bilstekræfternes lov.

Bilen har virkeliggjort Menneskets Drøm om uden Besvær at styre og herske over store Kræfter. Den unge Dames behandskede Haand hviler paa Rattet, hendes Fod paa Pedalen, og hendes Vilje er Bilens Lov.

...og så kører det vist rigtigt for dem
 At teknik er kunst og kunst er sex, må vel siges at være en bestyrket tese efter denne gennemgang af kilderne, som har vist sig at rumme større dybder end ren teknikhistorisk uskyld formår at dølge. Teknikkens erotiske virkningshistorie lader sig vel næppe spore gennem disse billeder alene, hvor-

dan de kan have påvirket den unge og ubefæstede drengesjæl må stå hen i det uviste. Det er alene ophavmandens hensigter med at forføre sin læser og hans tilbøjelighed til at formidle sin fascination af teknikken gennem allusioner til erotikken, der lader sig opspore gennem dette villige kildemateriale.

Velvilligt bistået af en hær af fotografer, ivrige efter at opsøge den eftertragtede vinkel på teknikken, må konklusionen her lyde, at matematikprofessoren nok var langt fra nogen menneskemaskine. Han var nok snarere et erotisk maskinmenneske, i hvert fald efter hans adfærd at dømme, som den tegner sig set gennem disse bemærkelsesværdige teknikhistoriske levn. Det er vist helt sikkert, bedømt ud fra det foreliggende, at konkludere, at den professor nok har været lidt af en 'damernes Jens'.

MICHAEL F. WAGNER

- 1 Edward Lucie-Smith. 1997. *Sexuality in Western Art*. London, s.15.
- 2 John Waters & Bruce Hainley. 2003. *Art - A Sex Book*. London, s. 7.
- 3 Barry Brummet. 1999. *Rhetoric of Machine Aesthetics*. London.
- 4 Carl G. Jung. 1964. *Man and his symbols*. Arno Bammé, m.fl. 1983. *Maschinen-Menschen, Mensch-Maschinen. Grundrisse einer sozialen Beziehung*. Hamburg

Om forfatterne

Agnes S. Arnórsdóttir. Lektor ved Historisk Afdeling, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet. Cand.mag. Har især beskæftiget sig med nordisk og europæisk middelalderhistorie ud fra et kønspekspektiv og arbejder p.t. dels med et projekt om den kristne ægteskabsopfattelses, dels med et projekt om den religiøse donationskultur, og dels med et projekt om køn og erindring i den islandske sagalitteratur. Har skrevet *Konur og vígamenn. Sta a kynjanna á Íslandi á 12. og 13. öld* (1995). Skrives for tiden på doktorafhandlingen: *Property and Virginity. Icelandic Marriage Contracts c. 1200-1600.*

Nina Kirstine Brandt. Certificeret lifecoach fra Manning Inspire i 2006. Ph.d. i 2005 fra Københavns Universitet, Saxo-instituttet, med afhandlingen: *Den økologiske jordbrugsbevægelses historie - fra 1970'ernes græsrodde til 1990'ernes professionelle.* Forskningsområder: biodynamikkerne i 1930'erne, den økologiske jordbrugsbevægelses historie fra 1970'erne til i dag. Tyngden i forskningen har været på miljø- og bevægelseshistorie. Arbejder på nuværende tidspunkt som life- og businesscoach.

Anne Trine Larsen. Postdoc ved Institut for Historie og Områdestudier. Ph.d. i 2003 på afhandlingen: *En slags mandinder. En analyse af køn og arbejde i Danmark 1950-89.* Forskningsområder: Køn- og kulturhistorie, historieteori og historiografi. Nuværende forskningsprojekt: en historiografisk undersøgelse af de danske kvindelige historikers bidrag til historieforskningen i tiden 1889-2003.

Kristine Midtgaard. Adjunkt ved Institut for historie, kultur og samfundsbeskrivelse, syddansk Universitet Ph.d. i 2003 fra Aarhus Universitet på afhandlingen *Småstatens offensive magt- og sikkerhedsstrategi. En analyse af FN-politikens status og rolle i dansk sikkerhedspolitik 1949-1965.* Forskningsområder: dansk udenrigspolitik efter 1945. Nuværende forskningsprojekt: Menneskerettigheder i dansk udenrigspolitik i den kolde krigs epoke.

Søren Hein Rasmussen. Lektor ved Historisk Afdeling, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet. Ph.d. i 195 på afhandlingen: *Sæve Alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark.* Forsker i Dansk og europæisk historie efter 1945. Igangværende forskningsprojekt: en undersøgelse af integrationspolitik og politiske protestbevægelser.

Merete Bøge Pedersen. Arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland. Ph.d. i 2003 på afhandlingen *Prostitutionen og Grundloven – Regulering af og debat om prostitution i Danmark i perioden ca. 1860-1906*. Har blandt andet skrevet *Den reglementerede prostitution i København*, 2000 og ”Mandens lyst – kvindens lod” i antologien *Køn i historien*, 2003. Forskningsområder: Dansk prostitutions- og strafhistorie efter ca. 1700. Arbejder aktuelt på et projekt om Viborg Tugthus.

Birgitte Possing. Seniorforsker ved Rigsarkivet, forhenværende direktør for Danmarks Humanistiske Forskningscenter. Dr.phil. i 1992 fra Københavns Universitet på afhandlingen: *Natalie Zahle - En Biografi om Køn, Dannelse og Magtfuldkommenhed*. Forskningsområder: Den historiske biografis historiografi, metode og teori, kvinde- og kønshistorie samt europæisk (ud)dannelseshistorie. Skriver for tiden på bogen *Politikeren, protestanten og provokatøren Bodil Koch*.

Jørgen Smidt-Jensen. Cand. mag. i historie og middelalderarkæologi 1988. Museumsinspektør ved Kulturhistorisk Museum Randers 1993. Museumsleder sammesteds 1998. Forskningsområder: lokalhistorie, kulturhistorie, Randers' historie, middelklassens historie. Nuværende forskning: detailhandel og detailhandlere i Randers 1850-1900.

Kenn Tarbensen. Seniorforsker ved Erhvervsarkivet siden 2001. Ph.d. i 2000 fra Aarhus Universitet på afhandlingen: *Det disciplinerede folk. Social og politisk kontrol i Danmark ca. 1750-1900*. Har publiceret lokal- og socialhistoriske bøger som f.eks. *Århus og Juni-grundloven* (1999) og *Julemærket – til gavn for børn* (2003). Desuden artikler om erhvervs-historiske emner, især i *Erhvervshistorisk Årbog*. Arbejder for tiden bl.a. på et forskningsprojekt om udenlandske investeringer i dansk erhvervsliv siden 1945.

Michael F. Wagner. Lektor ved Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet. Dr. phil. i 1999 på afhandlingen: *Det polytekniske gennembrud. Romantikens teknologiske konstruktion 1780-1850*. Forsker i det 19. Århundredes politiske, økonomiske og sociale forhold. Kultur- og mentalitetshistorie. Videnskabs- og teknologihistorie. Økohistorie. Moderniseringsprocesser i Danmark, Europa og USA 1700-2000. Igangværende forskning: Det polytekniske samfund. En analyse af diskursen om moderne teknologi og samfund i det 19. og 20 årh.

Det bedste selskab

Festskrift til Jens Engberg i anledning af halvfjerdsårsdagen er en hyldest til professor Jens Engberg fra kolleger og tidligere studerende ved Århus Universitet. Jens Engberg har i over 40 år været en særdeles produktiv historiker, der har skrevet om snart sagt alt indenfor historiefaget, ikke mindst arbejderhistorie.

Skriftet indeholder 10 ikke tidligere publicerede artikler, der giver et modspil til Jens Engbergs kulturhistoriske forskning, idet vi inddrager kulturhistoriske undersøgelser i en bredere betydning, end den Jens Engberg anvender i sit prisbelønnede og anmelderroste værk *Magten og kulturen* (2005).

Skriftet afdækker således forskellige emner indenfor biografisk og kulturhistorisk forskning fra middelalder til nutid. Vi har skrevet om noget af det, der ellers ikke bliver optaget i historiebøgerne: det lavkulturelle, de skæve personligheder og de anderledes fortællinger.

ISBN 87-87739-75-5